

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 01042

KULTUR-GESHIKHTÉ FUN DER HASKHOLE IN LITE

Jacob Shatzky

*Permanent preservation of this book was made possible
by Joan Wendroff
in memory of
Mary & Lester Berkley*

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ד"ר יעקב שאצקי

סולטור-געשיכטע פון דער השכלה
אין ליטע

דאָס דאָזיקע בוך דערשיינט
לכבוד דעם 25 יאָריקן יובל
119
יידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט
— יי וו אַ

ביבער-סעריע

דאָס פּוילישע יידנטום

70

אָרטיקלן פֿאַר
פּאָלישע יידן
אָרטיקלן פֿאַר
אָרטיקלן פֿאַר

די רשימה פון דערשיינענע בענד — צום סוף פונעם בוך

ד"ר יעקב שאצקי

קורלסטור-געשייכטיע
פון דער
השיבה
פון
ליטע

(פון די עלטסטע צייטן ביז חיבת ציון)

ארויסגעגעבן דורכן

צענטראל-פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע

AÑO DEL LIBERTADOR GENERAL SAN MARTIN, 1950

בוענאס-איירעס, 1950

IMPRESO EN LA ARGENTINA

PRINTED IN ARGENTINE

Copyright by

Dr. J. Shatzky, Nueva York

Dr. J. SHATZKY

KULTUR-GESHICHTE FUN DER HASCOLE IN LITE

(HISTORIA DE LA CULTURA DEL ILUMINISMO EN LITUANIA)

Editado por la
Unión Central Israelita Polaca en la Argentina

Hecho el depósito que marca la Ley 11.723

Buenos Aires, 1950

AÑO DEL LIBERTADOR GENERAL SAN MARTIN

א י נ ה א ל ט :

9	— — — — — הקדמה	
11	— — — — — די פאָרלויפער פון דער השכלה-באוועגונג	.1
24	— — — — — די ערשטע קעמפנדיקע משכילים פון ליטע	.2
35	— — — — — השכלה אין ליטע אין דער תקופה פון 1794 ביז 1803	.3
43	— — — — — ערשטע יידישע דרוקערייען אין ליטע	.4
	פירשט אדאם טשאַרטאַריסקי דער „משכילזאטאַר פון ליטע“	.5
47	— — — — — ווישן יידנטום (1824—1803)	
58	— — — — — דער ווילנער אוניווערויטעט און יידן (1824—1803)	.6
63	— — — — — יידישע קולטור-טעטיקייט אין ליטע (1824—1803)	.7
	נייע יידישע דרוקעריי און דער מסחר מיט ספרים	.8
74	— — — — — (1824—1804)	
79	— — — — — אידעאָלאָגיש-פּאָליטישע זוכענישן	.9
83	— — — — — השכלה אין ליטע אין די יאָרן 1824—1841	.10
110	— — — — — אין צייכן פון אָפיציעלער השכלה (1873—1841)	.11
	די ראַבינער-שול אין ווילנע און די אַלגעמיינע בילדונג	.12
119	— — — — — רוסיפיקאַציע	
	קולטור-טעטיקייט פון די ליטווישע משכילים ביז דער תקופה	.13
133	— — — — — פון חיבת ציון	
153	— — — — — דער סך-הכל פון דער ליטווישער השכלה	.14
155	— — — — — הוספות	
204	— — — — — ביבליאָגראַפיע	
211	— — — — — נעמען-רעגיסטער	
216	— — — — — ביכער-רשימה	
219	— — — — — פרעסע-שטימען	

וואָס עס שטאַרבט אין לעבן
לעבט אין דער געשיכטע.

די שאַטנס פון דעם בויער

פון דער יידישער היסטאָריאָגראַפיע

אין מזרח-אייראָפּע

ש מ ע ו ן ד ן ב ן אַ ן ן

(1860 - 1943)

געהייליקט מיט טיפן יראת הכבוד

ה ק ד מ ה

דאס דאזיקע בוך איז לכתחילה געשריבן געווארן פארן יזכור-בוך „ליטע“, וואס דער פארבאנד פון ליטווישע יידן אין ניו-יארק גיט ארויס. צוליב דוחק אין פלאץ האט אַ גרויסער חלק פון דער אַרבעט געמוזט אינגאַנצן אַרויסגענומען ווערן. חוץ דעם זענען די הוספות, ביבליאָגראַפיע און די בילדער אינגאַנצן ניט געווען געפלאַנט פאַר יענער אויסגאַבע. אַזוי אַרום ווערט דאָס דאָזיקע בוך צום ערשטן מאַל איצט פאַרעפנטלעכט פולשטענדיק.

אין דעם בוך ווערט אויך צום ערשטן מאל אין אונדזער היסטאָריאַ-גראַפיע אַנאַליזירט די השכלה-ליטעראַטור נישט ווי ליטעראַטור, נאָר ווי אַ קולטור דינאַמיק, וואָס האָט געהאַט טיפע סאַציאַלע וואַרצלען אין דעם ליטווישן יידנטום. די קאַנסומציע פון געדרוקטן וואָרט איז אין דעם פרט געווען פאַרן מחבר וויכטיקער, ווי אַן אַנאַליז פון דער ליטעראַרישער פראָדוקציע. די יידישע שול-באַוועגונגען, פריער די לומדיש-משכילישע, שפעטער די פויליש-פריזישע און צום סוף די אַפֿיציעל-רוסישע זענען דאָ באַלויכטן אין ליכט פון נישט-געדרוקטע אַרכיוו-קוועלן. די ריזיקע לייטעראַטור פון מעמואַרן, די מיטצייטלערישע פרעסע און אַנדערע מאַטעריאַלן זענען אויסגענוצט געוואָרן אַזוי פולשטענדיק, ווי עס איז געווען מעגלעך, נעמענדיק אין באַטראַכט, אַז די אַמעריקאַנער ביבליאָטעקן זענען נישט איבעריק רייך אין ביכער, געשריבן אין די סלאַווישע לשונות.

אויב דער לייענער וועט אין דעם בוך נישט געפינען אַ נאָמען פון אַ גוט באַקאַנטן העברעאישן שרייבער פון יענער תקופה, ווי למשל מיכאל לעבענזאָג, דעם זון פון אד"ם הכהן, זאל ער דאָס צושרייבן דעם פאַקט, אַז די נישט דערמאָנטע זענען געווען נאָר שרייבער, אַפטמאַל אפילו מיט

מער טאלאנט, ווי די סאמע פאפולערע משכילים. אבער אין דער השכלה ווי א קולטור-היסטארישע באוועגונג האבן זיי געשפילט א באשיידענע ראלע. דערפאר ווערן זיי נישט דערמאנט. זייערע נעמען און ווערק קען דער ליינער געפינען אין צינבערגס מאָנומענטאלע „געשיכטע פון ליטע-ראַטור ביי יידן“.

איך בין געווען אויסן פון א פערספעקטיוו פון א טראַגיש-פאַרשלאָ-סענער תקופה אין אונדזער גאַרער געשיכטע, אַפּשאַצן סאַציאַלאַגיש די ראלע און אַנטוויקלונג פון דער השכלה, נישט אין די ראַמען פון ליטע-ראַטור, נאָר אין די ראַמען פון סאַציאַלע השפּעות, פריער ווי פאַרלויפער-פּיאַנערן, שפּעטער ווי אַ דינאַמישע באַוועגונג פון גרופּעס. דערפאַר האָבן מיך האַנאַראַר-באַדינגונגען, טיראַזשן, פאַפּולאַריטעט, פּראָדוקציע, שול-פּאַליטיק מער אינטערעסירט. ווי דער ליטעראַרישער ווערט פון די חיבורים.

אין דעם ליכט דאַרף דאָס דאַזיקע בוך געלייענט ווערן. עס איז געווען מיין אַלטער חלום אַנצושרייבן אַזאַ בוך. דער פאַר-באַנד פון ליטווישע יידן האָט ממש גורם געווען, אַז דער חלום זאָל ווערן — רעאַליטעט. דער יזכור-קלימאַט האָט אָבער נישט געשטערט מיר צו זיין אַזוי אַביעקטיוו, ווי אַ היסטאָריקער דאַרף זיין און נישט מגזם זיין דעם עבר, ווייל ער איז אַזוי בלוטיק פאַרלוירן געוואָרן. איך דאַנק מייע פּריינט מאַרק טורקאָוו און אברהם מיטלבערג פאַר אַרייננעמען מיין בוך אין דער ביכער-סעריע „דאָס פּוילישע יידנטום“. מיט דעם דאַזיקן בוך האָבן זיי משיג-גבול געווען די „טעריטאָריע“ פון זייער טעמאַטיק. אָבער דאָס ליטווישע יידנטום איז געווען אַ קיבוץ, וואָס האָט געלעבט אין די מלוכהשע גרענעצן פון אַמאַליקן פּוילן, ממילא איז דאָס נישט קיין „אימפּעריאַליזם“, נאָר היסטאָרישער רעאַליזם.

ד"ר יעקב שאַצקי

קאָפּיטל 1

די פּאַרלויפער פון דער השכלה-באַוועגונג

די וועלט אין וועלכער יידן אין ליטע האָבן געלעבט דורות-לאַנג איז ווייט נישט געווען אזוי הערמעטיש פאַרמאַכט, ווי מען איז נוהג צו דענקען. הגם עס איז צווישן דער יידישער און נישט יידישער וועלט נישט געווען אזא פערמאַנענטער סאָציאַל-קולטורעלער קאָנטאַקט, ווי אַן „אויפגעקלערטער“ ייד וואָלט זיך געוונטשן, דאָך קען מען נישט פאַרלייקענען דעם פאַקט אַז אַזאָ קאָנטאַקט איז דאָך געווען. געגאַנגען איז דער דאָזיקער קאָנטאַקט דורך פאַרשידענע וועגן און אומוועגן און האָט נישט איין מאָל אָנגעשפּאַרט אין אַזעלכע פאַרוואָרפענע ווינקלען פון ליטע, וווּ עס זענען אפילו קיין גרויסע יידישע ישובים נישט געווען. אין מערב-אייראָפּע וואָלט מען אַזעל-כע קאָנטאַקטן אויסגעטייטשט ווי בולטע סימנים פון אַ „דערנענטערונג“ צווישן דער יידישער און נישט יידישער וועלט.

אין דער געשיכטע פון דער פּוילישער קולטור אין ליטע זענען פאַראַן מאַמענטן פון פּראָגרעסיווער אַנטוויקלונג, נישט אין אַן ערך אָפטערע און פערמאַנענטע ווי אין פּוילן. קודם כל איז דאָס געקומען ווי אַ רעזולטאַט פון דער דינאַמישער סעקטאַנטישער באַוועגונג, וואָס איז אַהין אַרײַנגע-דרונגען אין שייכות מיט דער נייסטיקער עקספּאַנסיע פון דער דייטשישער רעפּאַרמאַציע. די קאַטוילישע קירך האָט געקוקט מיט חשד אויף דער „כפירה“ פון די ליטווישע מאַגנאַטן און האָט די נייע רעליגיעזע געדאַנקען אַ נאָמען געגעבן „אַפיקורסישע חידושים (נאָווינקי).“ זי האָט געהאַלטן די

בויער פון דער רעפארמאציע פאר „פאריידישטע“ קריסטן און האָט באַ-
שולדיקט די יידן אין ליטע אין העלפן פארשפרייטן די רעפארמאציע, ווייל
דאָס ביסל לשון הקודש וואָס די ליטווישע קאלווינער, לומעראַנער און אַנ-
דערע סעקטאַנטן האָבן געמיינט אַז זיי קענען, האָט געזאָלט קומען צו זיי
דורך יידן. ממילא איז די קאטוילישע רעאקציע קעגן דער רעפארמאציע
אין ליטע געווען דורכגעזאפט מיט שטאַרקע אַנטיסעמיטישע טענער.

עס איז אמת, אַז די פוילישע פראָטעסטאַנטן אין ליטע האָבן זיך גענור
מען לערנען העברעאיש. אין דער גימנאַזיע אין סלוצק, וואָס דער ליטווי-
שער מאַנאַט, דער קאלווינער קריסט און וואָס האָט געגרינדעט אין יאָר 1617
און וואָס האָט עקזיסטירט ביזן יאָר 1775 האָט מען געלערנט העברעאיש דריי
שעה אַ וואָך. אויך אין אַנדערע בילד-
דונג אַנשטאַלטן וואָס די ליטווישע קריסטלעכע „כופרים“ האָבן געגרינדעט
האָט מען זיך אויך אַ סך אָפגעגעבן מיטן לימוד פון העברעאיש. יידן
האָבן אפשר צוגעשטעלט די נויטיקע ספרים ווייל זיי האָבן מיט זיי גע-
האַנדלט. צווישן די לערער פון העברעאיש געפינט מען אָבער נישט קיין
יידן, אפילו נישט קיין משומדים, ווי דאָס איז געווען, למשל, אין דער קא-
טוילישער קראָקע אָדער אין די פראָטעסטאַנטישע אוניווערסיטעטן פון
דייטשלאַנד.

די קאטוילישע ליטעראַטור אין ליטע האָט נישט אויפגעהערט צו באַ-
שולדיקן יידן אין העלפן פארשפרייטן די „דייטשע אמונה“ ד. ה. דעם
פראָטעסטאַנטיזם. היות ווי צווישן אַ סך דייטשן וואָס האָבן איינגעוואַנד-
ערט קיין ליטע האָט זיך דער פראָטעסטאַנטיזם שטאַרק פארשפרייט,
האָבן די פארטיידיקער פון דער קאטוילישער קירך געטענהט, אַז יידן,
ווי די „לומדי הדת“, דאָס הייסט ווי די קענער פון תנ"ך, וואָס איז אויך
געווען דער יסוד פון דעם נייעם טעאָלאָגישן אני מאמין, האָבן דאָ געשפילט
די ראָלע פון פארמיטלער. מיט די דאָזיקע דייטשן האָבן זיי זיך געקענט
צונויפערן — זאָגן זיי און דערפאַר איז אַ לומעראַנער גרינגער געווען
זיך צונויפערן מיט אַ ייד, ווי מיט אַ פאָליאָקדקאטויל.

אין אַ זעלטענעם געגראַמטן פאַמפּלעט, געדרוקט אויף פויליש אין
וויילנע אין יאָר 1646 ווערן יידן געשילדערט ווי די „משיח אַנזאַגער“ פון די
„פאריידישטע קריסטן“ ד. ה. פון די פראָטעסטאַנטן. אין דעם דאָזיקן

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

פאמפלעט געשריבן אין א פאָרם פון א דיאלאָג ווערט דערציילט ווי אזוי ווילנער יידן זיינען מקבל פנים די „לומערמאָכערס“ ד. ה. די פראָטעסט־טאַנטן. עס טרעט אַרויס אַ רב וואָס זאָגט דעם „לומערמאָכער“, אַז אויב ער וועט לערנען אַ בלאַט גמרא וועט ער ראוי זיין ווערן אַ גאַנצער ייד.

אויב דער לומערשישער פראָטעסטאַניזם איז אַריין אין „דײַטשער שוס־טער גאַס“ פון ווילנע, גראָדנע, סלוצק און אַנדערע שטעט אין ליטע, איז קאַלױניזם, צווינגליאַניזם און אַנדערע ענלעכע סעקטעס מער קאַמפּלי־צירטע און אידעאיש שטאַרקער אָנגעלאָדענע מיט אַ סאַציאַל־דעליגיעזן אינהאַלט, האָבן גראָד זיך פאַרשפּרייט צווישן די גרויסע מאַגנאַטישע משפּחות אין ליטע. די משפּחה ראַדזיווילס זענען געווען ראַדיקאַלע דע־איסטן און אָנהענגער פון די אַריאַנער, אַ ראַדיקאַלער סעקטע אַרויסגע־וואַקסן פון דער ברויזנדיקער אומצופרידנקייט מיטן פראָטעסטאַנטישן פאַרמאָליזם און מיט דער קירך־ביוראָקראַטיע. פון די דאָזיקע קרייזן איז אין ליטע אַרויס די ערשטע פּלעיַאדע פון תנ״ך־מפורשים, וואָס האָבן פאַרוואַרפן די לאַטיינישע איבערזעצונג פון תנ״ך, זיך גענומען לערנען העברעאיש, כרי קומען צום יידישן מקור. צווישן זיי איז געווען אַן אַרי־גינעלער ביבל־פאַרשער ש מ ע ו ן ב ו ד נ י (געלעבט אין דער צוויי־טער העלפט פון 16טן יאָרהונדערט), וואָס האָט געקענט גוט העברעאיש.

אַ דאַנק דער דאָזיקער באַוועגונג פון „גאַטזוכערס“, האָט אין ליטע, אין געוויסע קרייזן, געהערשט אַ טאַלעראַנץ לגבי אַנדערשגלויביקע, בפרט צו יידן. די קאַטוילישע קירך האָט דאָס נישט געקענט ליידן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן משונהדיקע קלאַנגען וועגן דער יידי־שער פראָפּאַגאַנדע צו מאַכן פון קריסטן — יידן. אין יאָר 1539 איז מען אַרויס מיט אַ בלבל, אַז יידן האָבן אָנגערעדט אַ סך קאַטאָליקן זיך מגייר זיין און אַז די דאָזיקע גרים ווערן טראַנספּאָרטירט קיין ליטע, ווייל דאָרט איז מען מילדער צו די „אפיקורסים פון דער קאַטוילישער קירך“. די ליטווישע יידן האָט מען דערפאַר אָנגעהויבן שטאַרק רודפן. די ליט־ווישע שררות האָבן באַשיצט די יידן און אין אַ בריוו צום קעניג זיגמונט האָבן זיי געבעטן אָפּשטעלן די רדיפות קעגן זיי. דאָס וואָס צו יענער צייט ווערן אין ליטע פאַרנאָטירט אַ סך פּאַלן פון גרים, דאָס האָט מען געוואָלט צושריבן דער יידישער השפּעה. אַז יידן האָבן געהאַט אַ קאַנ־

ד"ר יעקב שאצקי

טאקט מיט כלערליי רעליגיעזע זוכער, אין דעם איז קיין שום ספק נישטאָ. אזוי אַרום איז די רעפּאָרמאַציע אין ליטע געווען אַ בריק צו שאַפן אַ קאָנ־טאקט צווישן ליטווישע יידן און דער נישט־יידישער וועלט. דאָס מיינט, אַז צווישן ליטווישע יידן זענען געווען יחידים, וואָס האָבן געקענט פּויליש אָדער לאַטיין און אויף אַזאַ אופן געקענט זיך צונויפּרעדן מיט די סעק־טאַנטן פון דער קריסטלעכער קירך.

אין דעם ערשטן פּערטל פון 17טן י"ה האָט ליטע באַזוכט אַן אומ־רויאיקער יידישער געלערנטער. דאָס איז געווען ר' יוסף שלמה דעלמעדיגא, מער באַקאַנט אונטער די ראשי־תיבות יש"ר (יוסף שלמה רופא) מקאַנדיא (1655-1591), אַ תלמיד פון גאַלילעאָ. ער איז געווען אַ מאַטעמאַטיקער, אַסטראָנאָם און אויך רופא. ווי אַ קעגנער פון קבלה, האָט יש"ר אומעטום אויף זיינע רייזעס קודם־כלל געזוכט אַ קאָנ־טאקט מיט וועלטלעך־געבילדעטע יידן און האָט מיט זיי דיסקוטירט די ענינים, וואָס האָבן אים שטאַרק אינטערעסירט. אין דעם באַריכט פון זיין באַזוך אין ליטע, דערציילט ער, אַז גראָד צווישן די קאַראַאימער האָט ער געפונען מער מענטשן וואָס אינטערעסירן זיך מיט וועלטלעך וויסן, ווי צווישן די יידן. ביי יידן — שרייבט ער — הערשט פינצטערניש, אפילו דער לימוד פון תלמוד איז נישט זייער אַנטוויקלט.

„פון חכמת חיצונית האָבן זיי קיין שום באַגריף נישט, יעדער מין וויסן איז זיי פאַרהאַסט“.

וועגן די יידן אין ליטע זאָגט יש"ר, אַז זיי דאַרפן נישט קיין דיקדוק, קיין מליצה, קיין מאַטעמאַטיק מיט אַסטראָנאָמיע, קיין חכמת ההגיון און קיין פּילאָסאָפיע אוודאי נישט — די אַלע וועלטלעכע חכמות האָבן עס די אומות העולם אויסגעטראַכט. ער פאַרזיכערט, אַז אזוי האָבן געטראַכט די ליטווישע יידן.

אַז דאָס איז אַ נוזמא — איז קלאָר. קודם כל איז נישטאָ קיין ראיות, אַז ר' יוסף שלמה דעלמעדיגאָ האָט זיך בכלל געטראָפן מיט די „תלמודי־שע“ יידן. צווייטנס, איז ער זיך אַליין סותר אַביסל ווייטער, ווו ער דערציילט וועגן די יידן אין ליטע. אזוי, למשל, באַקלאָגט ער זיך, אַז יידי־שע עלטערן שיקן זייערע קינדער שטודירן פּילאָזאָפיע אין פאַדווא. ער האַלט, אַז דאָס איז געפּערלעך, כל־זמן זיי זענען נישט באַפּעסטיקט אין

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

ר' יוסף שלמה פון מעדיגא

ר"ר יעקב שאצקי

זייער יידישקייט. משמעות, אז זיי זענען געווען, באפעסטיקט אין יידיש-קייט", אויב זיי האָבן אין דער ווייטער איטאליענישער שטאַט שטודירט דווקא דאָס, וואָס ר' יוסף שלמה מקאנדיא האָט געהאַלטן פאַרן יסוד פון אַלע חכמות, ד"ה, פּילאָזאָפּיע. אויך האָט ער נישט געוואוסט, אז דווקא די דאָזיקע לומדישע קאראאימער, וואָס ער האָט באַגעגנט אין ליטע, האָבן אַ סך גענאַשט פון זייערע, "תלמודישע כרידער" און אָפטמאָל געהאַלטן פאַר נייטיק וועגן דעם צו פאַרשווייגן.

אַז רמב"ם, די קרוין פון דער יידישער פּילאָזאָפּיע, איז געווען באַ-קאַנט אין ליטע, האָט דער דאָזיקער וואַנדערנדיקער רופאיתלמיד חכם, משמעות אויך נישט געוואוסט.

כמעט אין דער זעלבער צייט ווען יש"ר איז געווען אין ליטע, האָט אַ יונגער פּילאָזאָפּ געמוזט דאָס דאָזיקע לאַנד פאַרלאָזן. ער האָט געהייסן יוסף ב'ר יצחק ה'לוי ס'ג'ל און זיך געהתמעט, "איש ליטא". זיין ביאָגראַפּיע איז ליידער אומבאַקאַנט. צוויי גרויסע לומדים פון זיין דור האָבן אים אָבער גוט געקענט. איינער איז געווען ר' יוסף ט'ב'ל'י פ'מ'א'ן ה'ע'ל'ע'ר (דער תוספות יום טוב) און דער צווייטער איז געווען ר' שלמה ר' פ'א'ב'ן א'ה'ר'ן מ'ל'ע'נ'ט'ש'י'ץ (גע-שטאָרבן אין יאָר 1619), אַ באַרימטער לַמדן און דרשן. דער ערשטער האָט אָנגעשריבן הגהות צו זיינעם אַ ספר און דער צווייטער — אַ הקדמה. דער ספר הייסט "גבעת המורה" און איז דערשינען אין פראג ראש חודש כסליו שע"א (1612). ס'איז אַ קליין ביכל פון 30 בלעטלעך, אָבער זייער אַ וויכטיקס. עס איז דער ערשטער פרווון פון אַ קריטישן צוגאַנג צו רמב"ם פּילאָזאָפּישער שיטה, וואָס איז אויפגעקומען אין אַמאָליקן פּוילן. דער מחבר, וואָס איז געשטאָרבן משמעות יונג, ווייל עס ווערט וועגן אים געזאָגט, אַז ער איז "צאָרט אין יאָרן און שטאַרק אין חכמה" (רך בשנים ואב בחכמה). קריטיקירט זייער שאַרף די גאַנצע סכאָלאַסטישע פּילאָזאָפּיע פון מיטלאַלטער. ער ווייזט אָן אַ רייע סתירות אין רמב"ם שיטה. פאַר יענער צייט איז דאָס געווען ניי און דרייסט. דער זעלבער יוסף בר יצחק הלוי האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ חיבור א. נ. כתונת פסים (מסתמא געדרוקט אין לובלין, אין 1614). אַזעלכע טיפע ידיעות פון אַ ליטווישן ייד אין דער פּילאָזאָפּיע פון מיטלאַלטער בכלל און פון דער יידישער כפרט, איז

ד"ר יעקב שאצקי

וואָס איז געשען מיט יענע ליטווישע יידן וואָס זענען אַוועק קיין פּאַרזאָ שטודירן פּילאָזאָפּיע ווערט אויך נישט דערציילט. אַ סבּרה, אַז אויך דאָס איז געווען אַ נוזמא. אויב ליטווישע יידן זענען אַהין געפּאַרן, איז דאָס געווען כּדי שטודירן די חכמה הרפּאות, הגם פּון קיין פּילאָזאָפּיע האָבן זיי אויך נישט געווייכט. אַזעלכע פּאַרזאָנער רופּאים פּון ליטע האָט די געשיכטע פּאַרצייכנט אין ווייט נישט קיין קליינער צאָל. געווען זענען פּאַר אַזעלכע נסיעות וויכטיקע סיבות. איינע פּון זיי איז געווען דער איינגאַרטיקער פּראָטעקציאָניזם פּון די גרויסע שררות אין ליטע, וואָס האָבן גערן געשטיצט פּעאַיקע יידישע בחורים, וואָס האָבן געוואָלט שטורן דירן מעדיצין. אַזאַ יידישער רופּא האָט שפּעטער באַדאַרפּט „אַפּרינען“ אַ געוויסע צאָל יאָרן און ווערן דער „הויפּרופּא“ פּון שררה, וואָס איז געווען זיין מעצענאַט. ער האָט אָבער געקענט גלייכצייטיק היילן אויך זיינע „אַמונה ברידער“. צווישן אַזעלכע מעצענאַטן פּון יידישע דאָקטוירים אין ליטע געפינען מיר די ראַדזיווילס, די פּלאַטערס, די טשאַפּסקיס, די כּרעפּטאָוויטשעס און אַ סך אַנדערע. כּמעט אַלע, אַנב, נישט קיין קאַ-טאָליקן. עס זענען געווען גאַנצע משפּחות, וואָס האָבן אַרויסגעוויזן אַ נטיה צו לערנען די מעדיצינישע פּראָפּעסיע. אַזוי, למשׁל, האָט די וויל-נער משפּחה גאָרדאָן געהאַט אין פּאַרשידענע צייטן פיר מיטגלידער דאָקטוירים.

דער עלטסטער אהרן גאָרדאָן האָט אין די יאָרן 1692—1695 שטודירט מעדיצין אין פּאַרזאָ. געקומען איז ער אַהיים קיין ווילנע נאָך אַ מערקווירדיקער נסיעה, וואָס האָט אים פּאַרשלעפּט אַזש צו די מאַראַנען אין שפּאַניע. אַזוי גייט די מסורה אין דער גאָרדאָן משפּחה. אין יאָר 1713 באַקומט ער פּון פּוילישן קיניג אַווגוסט דער צווייטער אַן אימוניטעט דיפּלאָם, וואָס פּריווילעגירט אים ווי אַ רופּא צו וווינען אין ווילנע מחוץ דער יידישער גאַס און פּראָטעזירן מעדיצין אומגעשטערטער הייט. אין דער צווייטער העלפּט פּון 17 י"ה האָט זיך אין פּאַרזאָ געלערנט יעקב גאָרדאָן און אין די יאָרן 1732—1739 דער חשובסטער מיטגליד פּון דער דאָזיקער משפּחה יקותיאל בן יהודה לייב גאָרדאָן. זיין חשיבות באַשטייט אין דעם, וואָס ער האָט זיך באַקאַנט מיטן גרויסן מקובל און דיכטער משה חיים לוואַטאָ (1707—

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

(1747) אין וועמענס ישיבה אין פאדוא האָט ער צוזאמען מיט אנדערע געלערנט קבלה. ער איז געוואָרן איינער פון די „חברים הקדושים“, וואָס האָבן אין דעם ספר הזוהר געזוכט דעם סוד שליסל צום יידישן קיום. אין 1729 שטודירט ער מעדיצין און התמעט זיך אויף אַ כרונו: „העומד על התורה ועל העבודה לקבל התר הרופאים אי”ה.“

אַ פערטער רופא פון דער משפחה, יוסף גאָרדאָן האָט אין יאָר 1748 שטודירט מעדיצין אין פראַנקפורט אָן דער אָדער, וווּ דער קורפירשט האָט אַרויסגעוויזן אַ גרויסן אינטערעס דווקא פאַר יידישע אַדעפטן פון מעדיצין און אייניקע פון זיי אפילו געגעבן סטיפענדיעס.

אין יענער צייט געפינט מען אין פאָדוא און אין פראַנקפורט אָן דער אָדער עטלעכע ליטווישע יידן פון ווילנע, גראָדנע, בריסק און אנדערע שטעט, וואָס לערנען זיך אויף דאָקטוירים. שפעטער פאָרן שוין נישט ליטווישע יידן אין אויסלאַנד, ווייל אין ווילנע גופא איז געווען אַ הויך-שול מיט אַ מעדיצינישן פאקולטעט, וווּ מען האָט יידן צוגעלאָזט שטודירן מעדיצין. דאָס איז געווען סוף 18טן יאָרהונדערט בעת אנדערע אוניווערזי-טעטן אין פוילן זענען נאָך געווען פאַר יידן פאַרמאַכט. אזוי, למשל, האָט אַ געוועזענער רופא פון דער פוילישער אַרמיי, ב ע ר נ א ר ד (בער) ע ר ל י ד אויסגעהאַלטן אין יאָר 1798 אַן עקזאַמען אויף אַ דאָקטער און זיך באַזעצט שפעטער אין ווילקאָמיר און דאָרטן פראַקטיצירט מעדיצין. אַ בערלינער ייד י ש ע י ה י ע ק ב פ ר א נ ק האָט שטודירט מעדיצין אין דער דאָזיקער „ליטווישער הויפט-שול“ (אוניווערזיטעט). אין יאָר 1793 האָט ער באַקומען אַ דאָקטאָר-טיטל. זיין לאַטיינישע דיסער-טאַציע איז, אנב, געווען די ערשטע מעדיצינישע דיסערטאַציע, וואָס איז בכלל געווען געדרוקט אין ווילנע. ווי חשוב איז ער געווען, באַווייזט דער פאַקט אז אין יאָר 1807 האָט מען אים אויסגעקליבן פאַר אַ מיטגליד פון דער ווילנער דאָקטוירים געזעלשאַפט, וואָס אַ יידישער דאָקטאָר ליבאָשיץ האָט געהאַלפן גרינדן. משמעות אז ער האָט געהאַט אַ סטיפענדיע פון גראַף פלאַטער, ווייל יאָרן לאַנג איז ער געווען „הויף-דאָקטער“ פון דער דאָזיקער מאַגנאַטישער-משפחה.

אין יאָר 1798 האָט נאָך אַ ייד איינער נ ת ן ש מ ו א ל פאַרענ-דיקט די ליטווישע מעדיצינישע שול.

ד"ר יעקב שאצקי

חוז דעם זענען אין ליטע געווען יידישע דאָקטוירים, וואָס האָבן זיך געלערנט אין קעניגסבערג, אמסטערדאם און אפילו געטינגען. שפעטער האָבן זיי זיך באַזעצט אין ווילנע, וווּ זיי האָבן אויך געשפּילט אַ גרויסע געזעלשאַפטלעכע ראָלע. וועגן די דאָזיקע רופאים-כלל-טוער וועט אויס-קומען ריידן אַ ביסל שפעטער.

מיט קליינע אויסנאָמען זענען די דאָזיקע יידישע דאָקטוירים געווען ריינע פּראַקטיקער. ווי אזעלכע ווערן זיי אָפט געלויבט. אזוי, למשל, ווערט בנימין וואָלף גינזבורג, אַ גראַדואירטער פון געטינגען, אָפט דערמאָנט פון זיינע פּוילישע קאָלעגן. דאָס זעלבע איז וועגן דעם בעמישן יידן ד"ר יעקב לייבאָשיץ, וועגן וועלכן עס וועט נאָך אויסקומען שפעטער צו ריידן.

אַ דייטשישער געלערנטער יאָהאַן געאָרג אַדאַם פּאַרס-טער (1754—1794) וואָס איז אין די יאָרן 1784—1787 געווען פּראַקטיקער אין ווילנע, דערציילט זייער אינטערעסאַנטע פרטים וועגן די יידישע דאָקטוירים אין ווילנע. ער איז געווען איבערראַשט צו געפינען אין ווילנע אזא פּראָפעסיאָנעלע סאָלידאַרישקייט און רעליגיעזע טאָלעראַנץ. מען האָט אים איינגעלאָרן אויף אַ מיטאָג צו אַ יידישן רופא אין ווילנע און דאָרטן האָט ער געטראָפּן כמעט די וויכטיקסטע קריסטלעכע דאָקטוירים פון דער שטאָט.

„נאָט זאָל זיין דער דאַנק פאַר די גרויסע טאָלעראַנץ וואָס עס הערשט דאָ (ד. ה. אין ווילנע) — שרייבט ער — מיר זענען געווען אין דער געזעלשאַפט פון פיר אַנדערע פּראָפעסאָרן ביים יידישן דאָקטער אויף מיטאָג. זיי זענען געקומען אָן שום פּחד אָדער מורא פאַר וועלכן עס איז סקאַנדאַל (צוליב דעם)“. דערביי דערציילט ער אז צוויי פון די יידן-דאָקטוירים האָבן געענדיקט דעם אוניווערזיטעט אין קעניגסבערג. איינער פון זיי איז זיכער ד"ר יעקב לייבאָשיץ, וועגן דעם צווייטן איז שווער צו זאָגן, ווייל ד"ר פּאַל אָנאָס וועגן וועלכן עס וועט נאָך זיין די רייד, האָט גראַד שטודירט אין האַלאַנד.

הייבט עס, אז אין זיין צייט האָט ווילנע געהאַט אַ באַדייטנדיקע צאָל יידן-דאָקטוירים מיט אַן אוניווערזיטעט בילדונג. אַנב אַ סך מער ווי וואַרשע האָט צו יענער צייט געהאַט.

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

חויז ריינע פראקטיקער, האָט ליטע געהאט רופאים וואָס האָבן גע-
זאָרנט נישט נאָר פאַר דעם יידישן גוה, נאָר אויך פאַר דער נשמה. על פי
רוב זענען דאָס געווען דאָקטוירים געבוירן אין פּוילן אָדער ליטע און
נישט קיין קליינע לומדים, להיפוך צו די אָנגעפאָרענע פון בעמען און
דייטשלאַנד, וואָס פון יידישע ענינים זענען זיי געווען שטאַרק אָפגע-
פרעמדט. די היימישע דאָקטוירים, די לומדים, האָבן שטאַרק געהאַלטן פון
בילדונג. זיי האָבן אָבער געוואָלט בויען לאַנגזאַם און פאָרויכטיק אַ בריק
צווישן יהדות און אנושות. על פי רב זענען דאָס געווען יידישע יידן,
וואָס די וועלטלעכע בילדונג האָט זיי נישט פאַרשיכורט און וואָס זענען
אפילו נישט נתפעל געוואָרן פון דעם וואָס זיי האָבן געזען מחוץ די
גרויע מויערן פון יידישן לעבן. דאָס וואָס זיי האָבן געפונען אין דער
גרויסער וועלט און געהאַלטן פאַר גוט און נוצלעך, האָבן זיי געוואָלט
אריינברענגען אין יידישן לעבן. ביי אַ סך דייטשע דאָקטוירים האָט עס
אויסגעזען זייער מאָדנע: אַ פרומער רופא, וואָס היט אָפּ די דינים פון
כשרות, לערנט אפילו אין פרייע שעהען אַ בלאַט גמרא; דאָס האָבן זיי נישט
געקענט סובל זיין. אפילו יענע דאָקטוירים וואָס זענען געווען מער גע-
כאַפט אויף דער השכלה, זענען להיפוך צו די דייטשישע משכילים געווען
מער אָפגעהיט מיט זייער וואָרט, געווען מער קאָנסערוואַטיוו און בדרך
כּלל וויניקער נענאַטיוו איינגעשטעלט לגבי דעם יידישן ציבור לעבן,
אפילו ווען זיי גופא האָבן אין אים געזען אַ סך זאַכן, וואָס זיי האָבן גע-
האַלטן פאַר אַלט און פאַרגליווערט.

אַזאַ איינער, למשל, איז געווען ד"ר י ה ו ד ה ב ן מ ר ד כ י
ה ל ו י ה ו ר ו ו י ט ש. מעדיצין האָט ער שטודירט אין פאַדראַ, יאָרן
לאַנג האָט ער פראַקטיצירט אין ווילנע און שפעטער אין גראָדנע, ווו ער
איז געשטאַרבן אין יאָר 1797. ער האָט אַרומגערייזט אַ וועלט. ער איז
אפילו געווען אין פאַרזי, אַ וועלטענע זאך מיט אַ יידן פון ליטע פון יענער
תּקופה. ער האָט געקענט גוט עטלעכע שפראַכן, געלייענט אפילו דעם
גרויסן פראַנצויזישן פּילאָזאָף ז ש א ן ז ש א ק ר ו ס אָ. דאָס איז
געווען אַ דאָקטאָר מיט אַ יידישן סאַציאַלן געוויסן. אַ סך צרות אין
יידישן לעבן האָט ער דיאַגנאָזירט ווי סאַציאַלע צרות און ערשט שפעטער
ווי ריין מעדיצינישע. ער האָט זייער אַ סך געשריבן, אַלץ אין העברעאיש

ד"ר יעקב שאצקי

און געווען משמעות זייער פאפולער, ווייל אייניקע פון זיינע ווערק זענען ארויס אין עטלעכע אויפלאגעס.

אין א זאמלונג מאַראַלישע סענטענצן „צל המעלות“ (קעניגסבערג 1764) רעדט ער וועגן די סיבות פון „שנאת הדת“ און האַלט, אז דאָס איז אַ געפערלעכע חולאת, ווייל זי פאַרפירט די מענטשהייט. ווי אַ טריבון פון די פּאָלקס־מאַסן ווייזט ער אָן אויף אַ פאַראַלעלע דערשיינונג ביי יידן. דאָס איז די שנאה פון די תקיפּים און ראשי הקהילה, די „קולאַקעס“ (בעלי אגרות) צום פּאָלקס־מענטש.

זיין הויפט־ווערק הייסט „עמודי בית יהודה“, איז דערשינען אין יאָר 1765 אין אַמסטערדאַם מיט אַ שיר פון נ פ ת ל י ה ע ר ץ ו ו י י ז ל (1725-1805), וועמען דער חיבור איז, אגב, געווינדמעט. דער דאָזיקער ספר וואָס האָט באַקומען אַן הסכמה פון משה מענדעלזאָן, איז געשריבן אין געראַמטע פּראָזע, אין אַ פּאַרס פון אַ וויכוח צווישן דריי סימבאָלישע פיגורן, אגב אַ ליטעראַרישער נוסח זייער פּאָפולער אין יענער צייט. איין פיגור: יערי היערי סימבאָליזירט די תּיהשע אינסטינסטן. די צווייטע: הושי הערכי זענען די געפיל־באַגריפּן און די דריטע פיגור: אתי הגיתי — דעם קריטישן געפיל.

אין דעם דאָזיקן ווערק מוסרט דער מחבר די יידישע גבירים, וואָס אימיטירן די גוישע שררות, בויען זיך שיינע הייזער און רופן אַרויס דורך דעם אַ קנאה. ער קריטיקירט זייער שאַרף די מאַדערנע קולטור און האַלט, אז עס איז נישטאָ מיט וואָס זיך איבערצונעמען און דערפאַר פאַרשטייט ער נישט די, וואָס פּאַלן כּורעים פאַר דער דאָזיקער קולטור. ממש באַ־ איינפלוסט פון ז ש א נ ז ש א ק ר ו ס אַ, שרייבט ער אזוי:
„ווען איך דערמאן זיך די אַלע צרות און אומגליקן — געפין איך, אז עס וואָלט געווען פאַר אונדז אַ סך בעסער, ווען מיר זאָלן לעבן צווישן ווילדע רויב־היות, איידער צווישן די דאָזיקע פעלקער מיט זייער פאַלשער קולטור.“

לְהיפּוך צו די דאָזיקע משכילים, וואָס האָבן געלעקט די פינגער פון דער אייראָפּעאישער „קולטור האַנט“, האָט הורוויטש געהאַלטן, אז דאָס איז נאָך נישט די ריכטיקע און אמתע קולטור.
אים איז די דאָזיקע קולטור נישט געווען צום האַרצן, ווייל עס

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

האָט אין איר געפעלט דאָס מאָראַליש-עטישע. ווי אַ משכיל האָט ער געהאַלטן פון רמב"ם, אָבער נישט דעם פּילאָזאָפּ, נאָר דעם גרויסן ייד, וואָס האָט אַן אייגענעם עטיש-רעליגיעזן וועלט-באַנעם. ער האַלט, אַז אמתע וויסנשאַפט דאַרף זיין באַזירט אויף די יסודות פון דער יידישער עטיק. ווייל, זי איז נישט קיין מוח-עטיק, נאָר גיכער אַ האַרץ-מאָראַל.

ה ו ר ו ו י ט ש האָט אָנגעשריבן נאָך אַנדערע אינטערעסאַנטע ווערק. אזוי, למשל, האָט ער אין אַ קליין חיבור א. נ. מגלה סדרים (גע-דרוקט אין פּראָג אין יאָר 1793) גענומען אַ שטעלונג צו די מחלוקות צווישן חסידים און מתנגדים, וואָס האָט זיך צו זיין צייט צעפּלאַקערט אין ליטע. דאָס דאָזיקע ספרל איז אויך געשריבן אין אַ דיאַלאָגזירטער פּאַרס. עס איז אַ וויכוח צווישן אַ מקובל און אַ תלמודיסט און ער, דער משכיל, איז דער דריטער צד, דער רודה שלום, דער פּשרה-מאָכער צווישן די צוויי קעמפּנדיקע צדדים. ער האַלט, אַז אמתע השכלה דאַרף געבויט ווערן אויף די טראַדיציאָנעלע עיקרים, אויף די מסורות היהדות. דער מחבר וויל באַווייזן, אַז וועלטלעכע לימודים פירן נאָך נישט אַראָפּ פון דרד-הישר. פון אַנדערע אינטערעסאַנטע חיבורים איז כדאי צו דערמאָנען אַ ביכל וועגן השארת הנפש (1787) און אַ זאַמלונג משלים, וואָס זענען דערשינען אין גראָדנע אין יאָר 1797 א. נ. היכל נועגי. ווי צי נב ע ר ג ניט איבער איז אין כתב-יד געבליבן אַ זאַמלונג שירים א. נ. קול יהודה, דאַטירט 1790.

י ה ו ד ה ב נ מ ר ד כ י ה ו ר ו ו י ט ש שטעלט פאַר מיט זיך אַ טיפּ פון אַ ליטווישן קאָנסערוואַטיוון משכיל, וואָס פילט די היסטאָרישע אהריות פאַר דעם יידישן קיום. ער זוכט אַ סינטעזע צווישן דעם היינט און דעם נעכטן. בעת ער טייטשט אויס דעם ענין פון ביאת המשיח, למשל, איז ער נישט אזוי ראַציאָנאַליסטיש, ווי עס זענען געווען אַנדערע משכילים. אין דעם דאָזיקן גלויבן זעט ער קודם כל אַ מאָראַלישן פּרינציפּ. די גאולה — שרייבט ער — וועט קומען פאַר דער יידישער אומה נאָר דאָן, ווען די גאַנצע מענטשהייט וועט אויסגעלייזט ווערן. אין דעם גלויבן אין אַ משיחן האָט ער געזען קודם כל אַ שטארקן מאָראַליש-רעליגיעזן יסוד פאַרן יידישן פּאָלק.

קאפיטל 2

די ערשטע קעמפנדיקע משכילים פון ליטע

עס זענען געווען אין ליטע משכילים, וואָס האָבן געקעמפט פאר השכלה ערשט נאָך דעם, ווי זיי האָבן פארלאָזט זייער היים און אוועק קיין בערלין, דער מעקא פון השכלה. דאָרטן האָבן זיי אין קרייז פון משה מענדעלזאָן זיך אָנגעהויבן גרייטן צו דער מיסיע, וואָס זיי האָבן געהאלטן פאר די וויכטיקסטע אין זייער לעבן.

אזא איינער איז געווען דער נעסוויזשער גאון שלמה מיימאָן (1754—1800). גאָר יונג האָט ער אָנגעהויבן זיך באַקענען מיט פילאָזאָפֿישע ווערק, וואָס האָבן זיך געפונען אין זיין טאַטנס אַלקער מיט ספרים. אין יאָר 1777 קומט מיימאָן קיין קעניגסבערג, באַזוכט ד"ר מַאָרְקוֹסְהַרְץ, אַ באַרימטן דאָקטער און אַ קאַנטיאָנער, באַקומט פון אים אַ בריוו צו משה מענדעלזאָן. מיט דער צייט ווערט ער איינער פון די וואָניקסטע אויסטייטשערס פון קאַנטס פילאָזאָפֿיע. זיין אויטאָביאָגראַפֿיע, וואָס איז אַרויס אין יאָר 1793, איז געוואָרן אַ קלאַסישער מוסטער פון אַן אויטאָביאָגראַפֿיע פון אַ מזרח־איראָפּעאישן ייד, וואָס רייסט זיך צו דער גרויסער וועלט פון „באַפֿרייענדיקער חכמה“ און אַן אידעאָלער פראָטאָטיפּ פון יעדן מיליטאַנטישן משכיל. אמת, שלמה מיימאָן האָט אַרויסגעוויזן אַ סך וואַרעמקייט און אפילו ליבע פאר דער אַרגאַנישער גאַנצקייט פון די פּויליש־ליטווישע יידן. ער זעט נישט אין דעם יודישן שטייגער לעבן יענע „באַרבאַרישקייט“, וואָס אנדערע משכיל

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

ליטע, וואָס האָבן געשטאַמט פון פּרייסיש פּוילן אָדער פון פּרייסן גופא, האָבן געוואָלט זען.

מיימאָן איז געווען פון די געצייגלעך, וואָס האָבן טיילווייז רעאַליזירט דעם חלום צו זיין א טייל פון דער „גרויסער וועלט“. קיין סך נחת האָט ער אין זיין לעבן נישט געהאַט. זיינע לידן זענען ראַמאַנטיזירט געוואָרן פון די שפּעטערדיקע משכילים, ווי אַ מוסטער פון מסירת נפש פאַר וויסן און „גייסטיקער עמאַנציפּאַציע“.

שלמה מיימאָן

אַנדערע האָבן אויך פרובירט זיך אַרויסרייסן פון דעם „געמאַלעבן“. זעלטן זענען זיי אָבער דערגאַנגען אַזוי ווייט ווי דער נעסוויזשער עלוי.

ליטווישע יידן האָבן אָנגעהויבן פאַרן אויף די לייפציקער ירידים אַ סך שפּעטער, ווי יידן אין פּוילן. דאָך איז צו זיי אַ דייטשיש בוך דערגאַנגען גאָר פרי. דורך דער פאַרמיטלונג פון דייטש האָבן יחידים אָנגעהויבן זיך אינטערעסירן מיט וועלטלעכע וויסנשאַפטן. דער הומאַניסטישער פּאַטאַס

פון דער דעמאָלטריקער דייטשישער ליטעראַטור האָט געמוזט האָבן אַ גינציקע ווירקונג אויף די יידן אין ליטע. זיי האָבן דאָרטן דערהערט טענער, וואָס זענען געווען פאַר זיי ניי און דערמוטיקנדיק. דאָס לשון פון זייער קולטור איז אָבער נאָך אלץ געווען העברעאיש. די אויפגאבע פון די משכילים איז דעריבער באשטאנען אין אַריינברענגען די דאָזיקע וועלט־געראַנקען אין גבול פון זייער שפּראַכלעכער ספּערע. זיי האָבן געזוכט אַ מיטל־וועג, אַ בריק צווישן דער וועלט פון אמונה און דער וועלט פון וויסנשאַפט. די ערשטע ליטווישע פּיאָנערן פון וועלטלעכן וויסן זענען געווען פרומע יידן. וויסנשאַפט האָבן זיי געשעצט אויף אַזוי ווייט אויף

ד"ר יעקב שאצקי

וויפל עס האָט האַרמאָניזירט מיט דער אמונה און איז נישט געגאנגען
להיפוך צו איר.

„כידוע—האָט געשריבן נ פ ת ל י ה ע ר ז ו ו י ז ל — איז
צווישן יידן, וואָס שטאַמען פון פּוילן, זענען פאַראַן מענטשן, וואָס נישט
געקוקט אויף זייער גרויסער לומדות, האָבן זיי דורך אַליין־לערנען דער־
נרייכט אייניקע מאַטעמאטישע וויסנשאַפטן“.

צו אַזעלכע לומדים האָט געהערט, למשל, דער ריזשאַנאָיער רב
(גראַדנער געגנט) ר' יונתן בן יוסף. ער האָט שטאַרק געהאַלטן פון מאַד־
טעמאַטיק. ווען אין יאָר 1710 איז אין זיין שטעטל אויסגעבראַכן אַ מגפה,
האָט ער געגעבן אַ נדר, אז אויב ער וועט ניצל ווערן פון דער מגפה, וועט
ער זיך אָפגעבן מיט פאַרשפּרייטן די חכמה פון אַסטראָנאָמיע צווישן יידן.
אין יענער צייט האָט מען געגלויבט, אז עס איז פאַראַן אַן אינערלעכער
שייכות צווישן עפידעמיעס און אַסטראָנאָמישע אויסרעכענונגען. אין יאָר
1725 פאַרט ער אַוועק קיין דייטשלאַנד און הגם ער איז געווען בלינד,
האָט ער זיך ווייטער אָפגעגעבן מיט אַסטראָנאָמיע. דאָרטן האָט ער זיך
באַקאנט מיטן באַרימטן דייטשישן פּילאָזאָף וואָלף. אין יאָר 1720 איז
אַרויס זיין אַסטראָנאָמישער חיבור א. נ. „ישועה בישראל“, שפעטער האָט
ער איבערגעזעצט אַ לאַטייניש ווערק וועגן זעלבן ענין. זייענדיק אַן אוי־
טאָדיאָקט איז ער געווען שטאַרק פאַרשפּעטיקט מיט זיינע ידיעות. זיין
גייסטיקער באַגאָזש האָט נאָך געשטעקט אין דער אומקריטישער וויסנ־
שאַפט פון מיטלעלטער. די גרויסע דערגרייכונגען פון 16טן און 17טן
יאָרהונדערט זענען צו אים נישט דערגאָנגען, פונקט ווי זיי זענען נאָך
אַלץ געווען אַ פאַרחתמעטער סוד פאַר דער נישט־יידישער סביבה אין
פּוילן און ליטע.

דאָך מוז מען אים באַטראַכטן ווי אַ משכיל, הגם ער האָט וועגן
דעם זיכער נישט געוואוסט, בפרט, אז דער דאָזיקער באַגריף איז דעמאָלט
נאָך נישט געווען פאַרמולירט.

דער דור נאָך אים האָט שוין אָבער געוואוסט מער און איז שוין געווען
אין באַרירונג מיט דער וויסנשאַפטלעכער מיטצייטלערישער ליטעראַטור.
דער קלעצקער רב, למשל, האָט שוין געהאט אַ גרויסע וויסנשאַפטלעכע
ביבליאָטעק. פון וועלכער עס האָט, אַנב, גענאשט שלמה מיימאָן. ר'

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

שמשון פון סלאָנים, האָט אפילו געלעבט א געוויסע צייט אין דייטש-לאַנד און האָט גוט געקענט די דייטשישע שפראַך.

ווען די דייטשע השכלה האָט אָנגעהויבן קלאַפן אין די טויערן פון די ליטוויש-יידישע ישובים, האָט זי שוין דאָרטן געפונען וואַכיקע פּיאַ-נערן. אמת, זיי זענען געווען פאראיינצלט און ווייט פון יענעם מיליטארי-טישן גייסט, וואָס האָט כאַראַקטעריזירט די דייטשישע משכילים אָדער אפילו א פּויליש-ליטווישן משכיל, וואָס האָט זיך געפונען אין דייטשלאַנד. ליטע און פּוילן זענען געוואָרן די טעריטאָריעס פאר דער משכילישער „קולטור“-אינוואַזיע. דאָרטן זענען געווען א סך לומדים און העברעאיש-קענער, וואָס אָן דעם האָט מען נישט געקענט פארשפרייטן קיין וויסן.

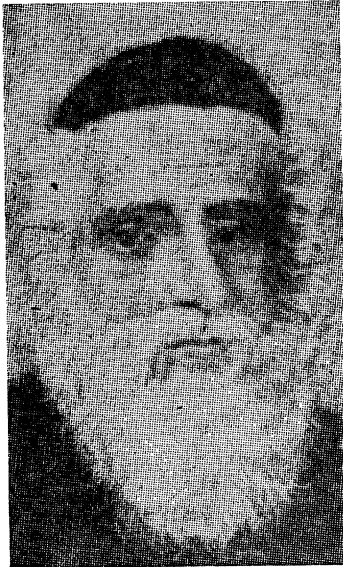
דער קרייז וואָס אַרום דעם ווילנער גאון (1720—1797) האָט גע-האט א גרויסן אינטערעס פאר תנ"ך און פאר דיקרוק. אויף דעם זאָגן ערות די חיבורים, וואָס זענען צו יענער צייט דערשינען אין ליטע. עס איז אָבער געווען א גרויסער אונטערשיד צווישן א ספר פון א בעליהדיק-דוק און א משכילישן ספר. דאָס האָט מען אין דעם קרייז פון ווילנער גאון גוט פארשטאנען. דער ווילנער גאון האָט זיך אויך פארנומען מיט „ידיעות היצוניות“ און האָט אפילו געגעבן אַן עצה, אז א סך פון די דאָזיקע ווערק זאָל מען איבערזעצן אויף העברעאיש. וואָס איז שייך דיק-דוק, האָט ער געהאלטן, אז א פרומער ייד דארף בכלל זיך מיט דעם נישט פארנעמען. פון פּילאָזאָפיע האָט ער נישט געוואָלט וויסן. ער האָט געהאלטן, אז יידישע לומדות מיינט גמרא מיט אלע מפרשים און פוסקים. תנ"ך דארף מען לערנען אָבער נאָר חומש מיט רש"י. מיט דעם דארף מען אָנהייבן דעם חינוך פון א יידיש קינד. דער ווילנער גאון, וואָס איז לויט דער טרעפיקער אָפּשאַצונג פון פּראָפּעסאָר לוֹוִי גֵיזֶבּוֹר געווען „דער פּאָטער פון תלמודישער קריטיק“, האָט זייער גוט פארשטא-נען די מעטאָדע פון קריטישן אנאליז פון טעקסטן, וואָס איז אין 18טן י"ה געוואָרן דער יסוד פון וויסנשאַפּטלעכער פּילאָלאָגיש-היסטאָרישער שיטה.

„דער ווילנער גאון — דערציילט דער משכיל ברוך שיק פון שקלאָוו — האָט מיר געראטן, איך זאָל איבערזעצן אויף אונדזער הייליקער שפראַך וואָס מער וויסנשאַפּטלעכע ווערק, בכרי צו פארשפרייטן וויסן צווישן

ד"ר יעקב שאצקי

אונדזער פאָלק ישראל, און זאָלן די אומות העולם מער נישט האָבן קיין פתחון פה צו מאכן חוזק פון אונדז פאר אונדזער אומוויסן און מער נישט פרעגן אונדז מיט גאוונה: וווּ איז חכמה?"

ברוך שקלאָווער האָט עס טאָקע געטון. ער האָט איבערגעזעצט אויף העברעאיש אויכלידעס געאָמעטריע און דער סלאָנימער רב, ר' שמשון, האָט אין זיין הסכמה צו דער דאָ-זיקער איבערזעצונג געשריבן, אז דאָס איז אַ וויכטיקע אַרבעט, ווייל עס וועט ווייזן, אז יידן זענען „מיט לייטן גלייך“.

דער ווילנער גאון

דער סלאָנימער רב איז נישט געווען דער איינציקער וואָס האָט אזוי געגלויבט. אויך אנדערע ליט-ווישע רבנים האָבן געגעבן הסכמות צו ביכער וועגן מאַטעמאטיק און פיזיק און געהאלטן, אז אַזעלכע חיבורים זענען וויכטיק אויך כדי צו באַווייזן, אז העברעאיש איז מסוגל פריי צו באַהאַנדלען די סאַמע קאָמפּליצירטסטע וויסנשאַפטלעכע ענינים. דאָס איז אויך אַ פרט, וואָס מאַכט די השׂ-כלה אין ליטע מער נאַציאָנאַל. די משכילים איז נישט געגאַנגען אויסצונוצן העברעאיש, נאָר כדי אַרױנגיין אין דער „גרויסער וועלט“, נאָר פאַרקערט, כדי די „גרויסע וועלט“ אַרױננעמען אין גבול פון דער העברעאישער שפּראַך. וואָס מער עס האָט זיך אָבער פאַרשטאַרקט די השפּעה פון דער דױטשישער השכלה אין ליטע, אַלץ שטאַרקער איז געוואָרן די קעגנערשאַפט צו איר. מענדעלזאָגס „ביאור“, למושׁל, האָט אין ווילנע געהאַט 14 אבאָנענטן, ווייל מען האָט געהאַלטן, אז ער איז נוצלעך, אָבער פאַר דעם זשורנאַל

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

„מאסיר“, וואָס די משכילים אין קעניגסבערג האָבן אַרויסגעגעבן, איז שוין דער אינטערעס געווען זייער אַ קליינער. סך־הכל האָט מען אין ווילנע אָנגעצייגלט דריי אַבאָנענטן, צווישן זיי דעם ד״ר יעקב לייב באַשיץ, וואָס איז געווען א „פרעמדער“, ווייל ער האָט געשטאַמט פון בעמען.

ווען נפתלי הירץ ווייזל האָט אַרויסגעגעבן זיין כאַריטאַט „דברי שלום ואמת“ (1782) האָט זיין קריטיק פון דעם קול־טורעלן מצב פון פּוילישע יידן אומעטום אַרויסגערוּפן שטאַרקע פּראָ־טעסטן. דער דאָזיקער ערשטער מאַניפעסט פון דער השכלה־באוועגונג, האָט קודם כל אָנגעגריפן דעם אַלטן יידישן סדר החינוך און האָט גערופן אויפגעבן דאָס יידישע לשון. באַזונדערס האָט אויפגעבראַכט ווייזלס באַ־מערקונג, אז אַ תלמיד־חכם, וואָס האָט נישט קיין וועלטלעכע בילדונג איז ערגער פון א נבלה. עס איז פאַראַן אַ מיינונג, אז ווען קיין ווילנע זענען אָנגעקומען די ערשטע עקומפלאַרן פון „דברי שלום ואמת“, האָט דער ווילנער גאון געהייסן זיי פאַרברענען. אין אַ בריוו צו דער קהילה אין טריעסט, שרייבט ווייזל, אז דריי רבנים אין פּוילן זענען אַרויס קעגן אים און צווישן זיי איז געווען „איש יושב ווילנא הנקרא... ר' אליהו חסיד“. דער ליסער רב, ר' דוד טעוועלע, וואָס האָט געשטאַמט, אגב, פון בראַד, דערצייגלט אין זיינער אַ דרשה, וואָס ער האָט געהאַלטן שבת, פסח 1782, אז ער האָט געהערט פון באַגלויבטע מענטשן, אז אין ווילנע האָט מען עפנטלעך געברענט ווייזלס מאַניפעסט פון דער השכלה. אז דאָס האָט געקענט פאַסירן, איז מער ווי וואַרשיינלעך. גראַד ליטווישע לומדים, וואָס האָבן געהאַט אַן אינטערעס פאַר וועלטלעכע לימודים, האָבן זיך געקענט דערפילן טיף באַליידיקט, ווען אַ משכיל פון דייטשלאַנד, וואָס איז אליין געווען אַן אייניקל פון אַן אוקראינער ייד, האָט געהאַט די העזה זיי אַזוי שטאַרק צו באַליידיקן.

די רעאַקציע קעגן דער דייטשישער השכלה איז געקומען קיין ליטע אין צוויי פאַרשידענע פאַרמען. קודם כל האָט די השכלה פון יידישן שטאַנדפונקט נישט געקענט אימפּאָנירן אַ תלמיד־חכם אין פּוילן אָדער ליטע. די סאַמע חשובסטע מיטגלידער פון מענדעלזאָנס קרייז, וואָס האָבן געהאַפן אַרום דעם ביאור, זענען דווקא געווען יידן פון פּוילן, ליטע און

ד"ר יעקב שאצקי

גאליציע. זיי האָט נישט געצויגן צו דער פאָרמאָליסטישער דיקוק-וויסנ-שאפט, וואָס איז אין זייערע אויגן געווען מער אַ קאמפ פאר פאָרם איי-דער פאר אינהאלט. דער ערשטער ריס צווישן די צוויי וועלטן איז געקור מען, ווען שלמה דובנא, איינער פון די נאָענטסטע פון דעם קרייז פון דעם „דעסויער חכם“, איז זיך מיט אים צעגאנגען און איז אין יאָר 1783 געקומען קיין ווילנע. ג ר ע ז האָט מיט זיין גוט באַקאנטן ביטול צו די מזרח-אייראָפּעאישע יידן, אָנגערופן דובנאָס צוריקקומען „דאָס צוריק אַנטלויפן אין מדבר“. פאַר אים איז דאָס קולטור-לעבן אין פּוילן און ליטע געווען נישט מער ווי מדבר.

שלמה דובנאָ איז נישט געווען צופרידן מיט מענדעלזאָנס ביאור צום חומש. האָט ער באַשלאָסן אַרויסגעבן אַן אייגענעם ביאור, וואָס זאָל קער נען בעסער צופרידנשטעלן די פּרוּמע קרייזן. אין ווילנע האָט ער אָנגעד-הויבן קלייבן אַבאָגענטן און אויך זוכן הסכמות ביי די גרויסע תלמידי חכמים. ר' חיים וואָלאָזשינער, זיין ברודער ר' זעלמעלע און אַ סך אַני דערע פון די לומדישע קרייזן האָבן זיך תיכף אַבאָנירט אויף זיין ספר. הסכמות האָט ער אויך באַקומען אָן שום שוועריקייטן. דאָס איז געווען דער ערשטער סיגנאַל פון אַ ריכטונג, וואָס האָט דווקא אַנערקענט די פּאָזיטיווע עלעמענטן פון דער דייטשישער השכלה, אָבער געהאלטן, אז זי דארף זיין געבויט מער אויף די יסודות פון לומדות און מסורה. צווישן די בעלי-ההסכמות און אפילו אַבאָגענטן זענען געווען אייניקע. וואָס האָבן אליין פריער געגעבן הסכמות אויף השכלה-ספרים און זיך אפילו אַבאָ-נירט אויף מענדעלזאָנס ביאור.

„הגם מיר האָבן זיך שוין פאַרשאפט דעם חומש, וואָס איז געדרוקט פון דעם בארימטן און קלוגן פּילאָזאָף ר' משה אין הסכם מיט אונדזער רצון אין דער הייליקער שטאַט בערלין — שרייבט דעם גאונס אַ מקורב, ר' יוסף עליאס — דאָך אַבאָנירן מיר זיך מיט השק אויף דער איצטיקער אויסגאבע (פון ר' שלמה דובנאָ), ווייל די דייטשע איבערזעצונג איז דער היגער באַפעלקערונג נישט צוטריטלעך“.

די דאָזיקע דערקלערונג האָט פאַרדעקט דעם אמתן תירוץ. מען האָט נישט געקענט איינרייסן מיט די דייטשע משכילים, דערפאַר האָט מען עס דערקלערט, אז יידן אין ליטע פאַרשטייען נישט קיין דייטש, ממילא

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

נויטיקן זיי זיך אין א ביאור אויף יידיש. עס איז אָבער נישט געווען קיין „שפראַכן־קאָמפּה“. דאָ איז געגאנגען אין עפעס אַ סך וויכטיקערס. עס איז געגאנגען אין דעם היימיש־וואַרעמען, פון דורות געצערטלטן אינטימען נוסח פון לערנען, וואָס איז אין דער טרוקענער, פּילאָלאָגישער אַרבעט פון משה מענדעלזאָן אינגאנצן אויסגעוועבט געוואָרן.

די רעאַקציע קעגן דעם ראַציאָנאַליסטישן צוגאַנג צום תנ"ך איז גע־ווען מער אַ היסטאָריש־אידעאישע, איידער אַ שפראַכלעכע. דער טראַ־דיציאָנעלער יידישער חינוך איז געווען אין אַ סכּנה. אַ צווייטער פאַקטאָר פון דער רעאַקציע צו דער השכלה איז געווען די פּראַגע פון פּאָליטישע רעכט. די האַפּענונג אויף אַ תּיכּפּדיקער באַלוינונג פאַר אַרײַנטרעטן אין דעם היכל פון דער וועלט־חכמה — האָט אין מזרח־אײראָפּע נישט גע־קענט האָבן אַ ממשותדיקן ווערט און ממילא נישט געקענט אָנוואַרעמען די הערצער פון די אָנהענגער פון דער השכלה, ווי דאָס איז געווען אין פּרייסן און אין עסטרייך. דאָ האָט געפּעלט דער עלעמענט פון מלוכה־שער סאַנקציע, וואָס האָט געמיינט מעגלעכע רעכט, כּדי צו ווערן מיט „מענטשן גלייך“. די פּאָליטישע שטימונג איז אין ליטע געווען אַ גע־דריקטע. די גזירות האָבן פאַרשאַרפט פּרומקײט. פאַראַלעל מיט דער חסידישער התלחבות וואָסס מתנגדישע פּרומקײט. דאָס ליטווישע יידני טום האָט זיך נאָך מער פאַרמאַכט אין די ד' אמות פון דער הלכה און געהאַט טויבע אויערן פאַר די טענער פון דער דרויסנדיקער השכלה. דער־פאַר זענען די פירות פון דער דייטשישער השכלה אין תּוך גענומען געווען גאָר מאַגערע, הגם די צײַט האָט באַווײזן, אַז די אַרבעט איז נישט געגאַנגען לאַיבד.

פאַר דעם דעמאָלטדיקן דור איז פּנחם אליהו בן מאיר הורוויטש, אַ ווילנער, געווען דער טיפּישער רעפּרעזענטאַנט פון דער השכלה. וועגן זײַן לעבן ווײַסן מיר זײער ווינציק. ער איז אַ סך אַרומגעפאַרן. געווען אין גאַליציע, דײַטשלאַנד, האַלאַנד, אפילו אין לאַנד דאָן. דאָס איז געווען אַן „אויפקלערער“ מיט אַ מיסטישער נשמה. פון אלע חכמות און וויסנשאַפטן האָט ער אַם שטאַרקסטן געהאַלטן פון דער קבלה. ער האָט זיך געבונטעוועט קעגן דער נייער נאַטור־וויסנשאַפטלע־כער אײנשטעלונג און, למשל, נישט געהאַלטן פון קאַפּערניקס שיטה,

ד"ר יעקב שאצקי

ווייל עס שטימט נישט מיט די „הייליקע ספרים“. אין זיין גרויסן חיבור „ספר הברית“ (ברין 1797) האָט הורוויטש געפרווט קאָמבינירן דאָס אַלטע, צו וועלכן ער האָט זיך אזוי שטארק געקלאַמערט מיט דעם נייעם, וואָס מען האָט שוין נישט געקענט אזוי לייכט אינגאָרין. ער האָט גע- האט אַ סך בילדונג, געקענט עטלעכע שפראכן. זיינע נאָטיצן האָט ער אָבער געפירט אויף יידיש. וואָס אים איז געווען דערווידער ביי די דיי- משישע משכילים, איז דאָס קלאַמערן זיך צו דער ראַציאָנאַליסטישער פּלאַזאָפיע.

פ נ ח ס א ל י ה ו ב נ מ א י ר ו ו י ל נ א (אזוי התמעט ער זיך אונטער דער הקדמה צום „ספר הברית“) האָט נישט געקענט מאַכן שלום מיטן געדאנק פון „שלטון השכל“. יידיש לעבן איז נישט באַזירט אויפן יסוד פון ראַציאָנאַליסטישן אויפפאסן — האָט ער געשריבן. עס איז אַ סך טיפער, ממילא קענען דאָס די בעליהשכל נישט משיג זיין.

אין דער הקדמה צו דעם בוך דערקלערט דער מחבר, אז ער האָט אים נישט געשריבן פאַר גדולים און חכמים, נאָר פאַרן פשוטן פּאָלק. דאָס איז ריכטיק. זיין העברעאיש איז זייער אַ לייכטער, הגם אָפטמאָל פּעלן אים די נויטיקע ווערטער פאַר אויסדריקן די נייע געדאנקען.

„איר דאַרפט וויסן — שרייבט ער — אז דאָס גאַנצע ווערק איז לוי- טער איבערזעצונג, ווייל אלץ וואָס ס'איז דאָרטן געשריבן האָב איך עס לכתחילה פארטראכט און פארצייכנט אין מיין מו ט ע ר-ש פ ר אַ ך, דאָס הייסט אין דער שפראך, וואָס יידן אין פּוילן רעדן און (שפעטער) איז מיין ווערק פארפאסט געוואָרן אויף העברעאיש. אזוי אַרום איז דאָס אַן איבערזעצונג פון איין שפראך אויף דער צווייטער, פון דער שפראך, וואָס איך האָב געטראכט אין מיין הארץ, אויף דער שפראך, אויף וועל- כער דאָס בוך איז געשריבן. הלואי וואָלט מיין ווערק געווען געשריבן אויף דער שפראך פון מיין פּאָלק (ד"ה יידיש), אזוי ווי איך האָב עס אין מיין הארץ פארטראכט, וואָלט דאן אורדאי דער סטיל געווען אומעטום גלאַט און שוין“.

דאָ האָבן מיר, אנגב, אַ דעקלאַראַציע פון אַ ליטווישן משכיל, וואָס האָט ווייזלען זיכער נישט געשמעקט, ווייל יענער האָט קורם כל געפאָר- דערט פון יידן וואָס שנעלער אוועקווארפן דעם „יידישדייטשן דיאלעקט“.

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

הורוויטש ציטירט קאנטן און שלמה מיימאָנען און וויל באווייזן, אז דער ענין בילדונג איז פאר יידן א סך א וויכטיקער ענין, ווי מען איז נוהג צו טראכטן. דער דאָזיקער כמעט מיסטיקער ווארפט אָבער אינע גאנצן נישט אָפּ דעם פראָגראַם פון משכילים. ער נעמט פון אים דאָס, וואָס ער האָט געהאלטן פאר פראקטיש און שכלדיק אין די דעמאָלטריקע תנאים פון יידישן לעבן אין ליטע און פוילן. סתם בילדונג האָט ער גער האלטן פאר אַ לוקסוס. בילדונג דארף קודם כל העלפן האָבן חיונה.

ה ו ר ו ו י ט ש ווארפט אָפּ די מאָראַליזירנדיקע מאַטיוון, וואָס מען פלעגט דעמאָלט אָנגעבן פאר וואָס יידן דארפן איבערבויען זייער עקאָנאָמיש לעבן אויף מער קאָנסטרוקטיווע יסודות. מלאכה מאכט אַ מענטשן נישט בעסער, פונקט ווי אַ סוחר מוז נישט תמיד זיין א נישט קיין ערלעכער מענטש. מלאכה און ערדארבעט זענען נויטיק כדי צו קענען לעבן רואיק און אין הסכם מיט די עיקרים פון דער תורה.

„איך בין געקומען צו דער פעסטער איבערצייגונג — שרייבט דער דאָזיקער מערקווירדיקער מיסטיקער — פראקטיקער — אז יענער גאָטס פאָרכטיקער מענטש, וואָס וויל גיין בדרך הישר און דערפילן נאָטס געײ באַטן, דארף האָבן אין די הענט אַ מלאכה.“ ער טארלט די, וואָס האַלטן, אז עס איז אַ חרפה צו זיין אַ בעל־מלאכה, מסחר פירט אָפט צו גנבה — שרייבט ער — און דעריבער טוען סוחרים אָפטמאָל אָפּ שענדלעכע מעשים, די וועלט מיינט — זאָגט ער, אז דער תלמוד איז שולדיק אין דעם, וואָס יידן זיצן יומם ולילה און טוען גאָרנישט, נאָר זיי לערנען. די וועלט מיינט, אז דער תלמוד לערנט די יידן זיין אזוינע, „חרי׳ פותדיקע שווינדלער“. וואָלטן אָבער יידן געלערנט מלאכות בכדי זיך מפרנס צו זיין, וואָלטן זיי דאָך אזוינע „פאלשע מעשים נישט אָפגעטון“, שרייבט ער.

ה ו ר ו ו י ט ש טיילט צוזאמען מיט דער דייטשישער השכלה דעם גלויבן אין דער מענטשהייט. ער טייטשט דעם פסוק „ואהבת לרעך כמוך“, אז מען דארף ליב האָבן די מענטשן בכלל, ווייל אַן מענטשנליכע איז די וועלט קיין וועלט נישט.

דער „ספר הברית“ איז דערשינען אנאָנים און איז גאָר שנעל געײ וואָרן פאָפולער און באַליבט. געווען אזעלכע, וואָס האָבן געמיינט, אז

ד"ר יעקב שאצקי

דער ווילנער גאון האָט אים אָנגעשריבן. טייל ליענער האָבן פארזיכערט,
אז משה מענדעלזאָן האָט אָנגעשריבן דעם „ספר הברית“.
פ נ ח ס א ל י ה ו ב נ מ א י ר ה ו ר ו ו י ט ש א י ז ג ע ו ו ע נ
דער פארביקסטער רעפרעזענטאנט פון דעם ערשטן דור ליטווישע משכני-
לים. דאָס איז געווען א פרומער דור, א דור וואָס האָט איינגעזאפט אין
זיך דאָס פּאָזיטיווע פון דער אידעאָלאָגיע פון דער מערב־איראָפּעאישער
השכלה און געוואָלט שאפן א סינטעז צווישן השכלה און די עיקרים פון
יידישו, טראַדיציאָנעלן לעבן.

קאָפּיטל 3

השכלה אין ליטע אין דער תקופה פון 1794 ביז 1803

דער געראנגל פאר און קעגן די אידעען פון דער השכלה קומט פאָר אין ליטע אין א געאָגראַפישן הלל. בעת מען לייענט די ווערק פון די ליטווישע משכילים קען מען זיך קוים אָנשטויסן אויף וועלכן עם איז געאָגראַפישן קאָלאָריט. אזוי ווי דאָס אלץ קומט פאָר ערגעץ־ווי מחוץ דעם לעבן וואָס אַרום; אזוי ווייניק באַריר־פונקטן איז פאַראַן אין דער דאָזיקער ליטעראַטור מיטן אַרומיקן לעבן. די פּוילישע קרייזן אין ליטע האָבן דווקא יאָ געהאַט אַן אינטערעס פאַר דער „אויפקלערונג“ פון יידן. דער אַלטער טשאַרטאַריסקי האָט געשיקט א באשטייערונג דעם באַרימטן פּעדאַגאָג יאָהאַן בערנאַרד ב א ז ע ד אָ וו, דעם טעאַרעטיקער פון דער דייטשער אויפקלערונג־פּעדאַגאָגיק. ט א ד ע א ו ש ט ש א צ ק י (1765—1813) פון פּאַריז אַז געווען גוט באַהאַונט מיט די שריפטן פון די דייטשישע משכילים. ער איז געווען דער ערשטער היסטאָריקער פון יידן אין פּוילן און ליטע און קאַרעספּאָנדירט מיט א סך משכילים. מיראַבאַם שריפט וועגן משה מענדעלזאָן איז א סך געלייענט געוואָרן און אפילו קאָמענטירט געוואָרן פון די ליטווישע פּוילישע אינטעליגענטן פון דער שלאַכטע, וואָס האָבן זיך אינטערעסירט מיט די פּראָבלעמען פון „רעפּאָרמירן“ דאָס יידישע לעבן. די דייטשישע דאָקטוירים — יידן וואָס האָבן „גערניט“ ביי די ליטווישע שררות, זענען געווען דער מוס־טער לויט וועלכן זיי האָבן געחלומט צו איבעראַנדערשן דעם ליטווישן ייד. דער לעצטער פּוילישער קיניג ס ט א נ י ס ל א וו א וו ג ו ס ט

ד"ר יעקב שאצקי

פאָנאָטאָוו סקי (1768—1795) איז געווען באקאנט ווי אַ פראָטעסטאַר פון משכילים. ש ל מ ה מ י י מ אָן האָט אים גע- ווידמעט זיין בארימטע אויטאָביאָגראפיע. די פּוילישע פּובליציסטיק לויבט די ערשטע ליטוויש-פּוילישע יידן, וואָס האָבן זיך „אויסגעמענטשלט“ אין אויסלאַנד, זי רופט זיי קומען צוריק אַהיים און העלפן „ציוויליזירן“ די יידישע מאַסע.

אייניקע שררות אין ליטע האָבן זיך אָפגעגעבן מיט „פראקטישער השכלה“. דער ליטווישער פינאַנץ-מיניסטער אַנטאָני טיזעני- הויז האָט אין יאָר 1772 אראָפגעבראַכט קיין גראָדנע אַ דייטש פון נירנבערג, כדי ער זאָל אויסלערנען אַ גרופע יידן די חכמה פון בוכהאַל- טעריע. די דאָזיקע חכמה — האָט ער געשריבן — וועט אויסלערנען יידישע סוחרים אריינפירן א „דייטשישן סדר“ אין זייערע מסחרים. אין דער ליטווישער הויך-שול (אוניווערזיטעט), וואָס איז פריער געווען אין גראָדנע און איז שפעטער איבערגעפירט געוואָרן קיין ווילנע, האָבן זיך אויפן מעדיצינישן פאקולטעט געלערנט אן ערך פערצן יידן. דאָס איז, אגב, געווען דער איינציקער אוניווערזיטעט אין פּוילן, ווו מען האָט יידן צוגעלאָזט שטודירן. וועגן אייניקע פון די דאָזיקע תלמידים איז שוין געווען די רייד.

על פי רוב זענען די דאָזיקע סטודענטן געווען געשטיצט פינאַנציעל פון די מאַנאַטן און באַדאַרפט „אָפּדינען“ מיט פראַקטיק פאר דער הילף, וואָס זיי האָבן באַקומען. אין יאָר 1796 געפינט מען איינעם ה ע ר ז ה י י מ אן צווישן די דאָזיקע סטודענטן און ש ל מ ה ל י י ב אָ ש י ז. אַ זון פון דעם אויבן דערמאָנטן רופא און כלל-טוער י ע ק ב ל י י ב אָ ש י ז.

די קענטעניש פון דער פּוילישער שפראַך איז צווישן די געבילדעטע יידן אין ליטע נישט געווען שטאַרק פאַרשפּרייט. דאָס איז געווען דערפאַר וואָס לאַטיין און דייטש זענען געווען די שפראַכן פון די לימודים אויף דעם מעדיצינישן פאקולטעט. די אימפּאַרטירטע יידן-דאָקטוירים האָבן על פי רוב גערעדט דייטש אָדער פראַנצויזיש. עס זענען אָבער אין ווילנע געווען משכילים, וואָס האָבן פּויליש גוט געקענט. אַזאַ איינער איז געווען ר' ש מ ע ון בן ז א ב ו ו אָ ל ה (ר' שימעלע געוויס) און זיין

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

ברודער ר' אבא. דער ערשטער איז דער מחבר פון א פוילישער בראַשורע וועגן דער נויטווענדיקייט צו רעפארמירן דאָס יידישע לעבן אין פוילן, וואָס ער האָט אָנגעשריבן אין תפיסה אין ניעסוויזש, ווו ער איז געזעסן אין שייכות מיט דער בארימטער „פלעבעאישער רעוואָלוציע“ קעגן וויל-נער קהל, וואָס האָט צו יענער צייט אויפגערודערט די יידישע וועלט אין ליטע. דער דאָזיקער ש מ ע ו ן ו ו א ל פ אָ ו ו י ט ש איז געווען באקאנט מיט די אידעען פון דער פראנצויזישער רעוואָלוציע. א ווידער-קול פון די דאָזיקע אידעען הערט מען זייער בולט אין זיין פוילישער בראַשורע.

דער ערשטער משכיל אין ליטע, וואָס האָט זיך געהאלטן פאר א פאָליאק, איז געווען ד"ר שמערל (סאָלאָמאָן) בן יצחק פאָלאָנוס (געבוירן 1750 — געשטארבן 1820). ער האָט פיגורירט אין די יידישע דעלע-גאציעס צו די סיימען אין ווארשע און אין גראָדנע בעת עם האָט זיך געהאנדלט וועגן שתדלנות מכות רעכט פאר יידן. אין יאָר 1792 האָט ער דעם פוילישן קיניג צוגעשטעלט א פראָיעקט וועגן רעפארמירן דאָס יידי-שע לעבן אין פוילן. צו דעם דאָזיקן פראָיעקט האָט ער צוגעגעבן א פוילישע איבערזעצונג פון די פעטיציעס, וואָס פראנצויזישע יידן האָבן געשיקט צו דער נאציאָנאלער פארזאמלונג אין פאריז. דאָס באווייזט, אז דער ווילנער דאָקטער האָט געקענט גוט פראנצויזיש און איז געווען באהאוונט אין אלע פראָיעקטן, וואָס זענען צו יענער צייט ארויסגע-שוומען אין שייכות מיט דער יידן-פראגע.

די ערשטע פאָליטישע מאניפעסטאציע פון ליטווישע יידן לטובת פוילן איז פאָרגעקומען אין שייכות מיט דער פייערונג פון דעם ערשטן יאָרטאָג פון דער קאָנסטיטוציע פון 3טן מאי (1792). אין ווילנע און אין גראָדנע האָט מען געוואָגט ספעציעלע תפילות און די רבנים האָבן גע-האלטן פאסיקע דרשות. וועגן דעם אז די דאָזיקע פייערונגען זענען נישט געווען קיין רעזולטאט פון א פאָליטישן באווייסטזיין, נאָר א רעזולטאט פון א דרוק פון אויבן — איז קלאָר. יידן האָבן נאָך נישט אַנטייל גענומען אין פאָליטישן לעבן פון לאַנד. אין דעם פרוו אַריינצוציען זיי מיט צוואנג, איז געלעגן דער געראַנק, וואָס א מיטצייטלערישער פוילישער מעמוא-ריסט רופט אָן: אויסלערנען יידן צו זיין גוטע בירגער פון לאַנד.

ד"ר יעקב שאצקי

אין דער נאכט פון 22סטן אויפן 23סטן אפריל 1794, וואָס איז דע־מאָלט אויסגעפאלן פסח־צייט, האָט זיך אין ווילנע אָנגעהויבן דער פּויל־שער אויפשטאַנד קעגן די רוסן. בראש פון דעם אויפשטאַנד איז גע־שטאַנען גענעראַל י א ק ו ב י א ש י נ ס ק י, א פּוילישער „יאַקאָ־בינער“. ער איז שפּעטער אומגעקומען ביים פּאַרטיידיקן פּראַגע (4טן נאָוועמבער 1794). דער דאָזיקער אויפשטאַנד איז געווען אינספּירירט פון דעם דעמאָקראטישן גייסט פון טאַדעאָוּש קאָשטשוּסקאָ און פון זיינע מאַניפעסטן. די פּראָגראַמאַטישע לאָזונגען פון דעם אויפשטאַנד האָבן אין תּוך גענומען געהאַט אַ דעמאָקראַטישן כאַראַקטער. תּיכּף ומיד איז אַרויסגעשוּוומען די פּראַגע מכתּ נעמען יידן אין מיליטער. די קהילה האָט בייגעשטייערט אַ גרויסע סומע געלט לטובת דער פּוילישער אַרמיי. דאָס זעלבע האָבן געטון יידן־יחידים. דעם 29סטן אפריל האָט די ווילנער קהילה געשוואָרן געטריישאַפט פּוילן און זיך דעקלאַרירט צוצושטעלן גע־ווער.

אין דער דעקלאַראַציע, וואָס די ווילנער קהילה האָט אַרויסגעגעבן דעם 2טן מאי 1794, ווערט געזאָגט, אז די ביישטייערונג פון 25.000 גילדן לטובת „דעם ליטווישן פּאָלק“ איז דער בעסטער סימן פון דער יידישער געטריישאַפט צום לאַנד, און דריקט אויס „די ריינע און אמתע כּוונות צום ליטווישן פּאָלק“.

די דאָזיקע דעקלאַראַציע האָבן אין נאָמען פון דער קהילה אונטער־געשריבן די צוויי דאָקטוירים־משכילים: ש ל מ ה פּ אָ ל אָ נ ו ס און י ע ק ב ל י י ב אָ ש י ז (1741—1827). דער לעצטער איז געווען אַ בעמישער ייד, וואָס האָט שטודירט מעדיצין אין האַלע און שפּעטער זיך באַזעצט אין ווילנע. פּויליש האָט ער געקענט זייער שלעכט, אזוי אז מען דאַרף זיך משער זיין, אז די פּאַטריאָטישע פּראַזעאָלאָגיע פון דער פּוילישער דעקלאַראַציע שטאַמט פון ד"ר פּאָלאָנוס. שבת דעם 15טן מאי 1794 האָט פּאָלאָנוס געהאַלטן אַ דרשה אין דער גרויסער שול, אין וועלכער ער איז מעורר די יידן צו העלפן די פּאָליאַקן אין זייער קאַמף. אויף וואָס פאַר אַ שפּראַך האָט ער גערעדט צו די יידן אין ווילנע, איז נישט קלאָר. לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן אויף יידיש. פּויליש האָט מען נאָך אין די ברייטע יידישע קרייזן נישט גוט פאַרשטאַנען. אָפּגערדוקט האָט

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

ער אָבער זיין רעדע נאָר אויף פּויליש, ווייל דאָס איז געווען א גוטער פּראָפּאגאַנדע־מאַטעריאַל. פּאָלאָנוס האָט געהאַלטן, אַז דער אויפשטאַנד אָדער די „רעוואָלוציע“, ווי ער דריקט זיך אויס, וועט זיכער ברענגען יידן בירגער־רעכט.

„איר זענט ביז איצט — האָט ער געזאָגט די ווילנער יידן — נישט געווען פאַררעכנט נישט ווי שטאַטלייט און נישט ווי דאָרפּסלייט... איר זענט געווען אַ פּאָלק אָן אַ באטייט און האָט זיך נישט געקאָנט ראטעווען פון דער אומגליקלעכער לאַגע...“

... איצט, אַדאָנק דער גליקלעכער רעוואָלוציע, ווען דאָס פּוילישע פּאָלק איז אַרויס ווי באטייט פון כאָאָס, בעט איך אייך מיט גרויס הכנעה, אַז אויך איר, וואָס לעבט דאָ אין לאַנד, זאָלט זיך באנייען, און אין כאָאָס, וואָס איר זענט אין אים פאַרזונקען, זאָלט איר אָנהייבן וואַקסן ווי אַ פּרישער נייער שטאַם. לאָזט זיך רעפּאַרמירן דורך קלונע מנהיגים און דערציאונג און (לאָזט) איינשטעלן ביי זיך א גוטן סדר. באַווייזט דעם פּוילישן פּאָלק, אַז נאָר די אונטער־דריקונג און פאַרשקלאַפונג, וואָס איר האָט ביז איצט געליטן, זענען געווען די סיבה פון דעם, וואָס איר זענט געווען ווייניקער נוציק אין לאַנד.“

דאָס איז געווען די ערשטע משכילישע דרשה פון אַ פּאָליטישן כאַראַקטער, וואָס יידן אין ווילנע האָבן געהערט. זי איז זיכער אינספּירירט געוואָרן פון קאַשטשוסקאַן און איז געווען אַ מין יידישע עקספּאָזע מכה די פּלענער, וואָס די „דעפּוטאציע איינצואַרדענען די יידישע באַפעלקער־רונג“, אַן אינסטיטוציע געשאפן פון דער אויפשטאַנד־רעגירונג אין ליטע, האָט זיך געשטעלט.

פּאָלאָנוס איז געווען באקאנט מיט ט א ד ע א ו ש ט ש א צ ק י, דעם „ליבעראַלן“ פּראָיעקטמאַכער מכוּח רעפּאַרמירן יידן אין פּוילן. ער איז געווען דער פּאַרטרויען־מאַן פון דער דאָזיקער גרופּע און דערפאַר איז ער געווען אַן אידעאָלער פּאַרטרעמער פון יענער אידעאָלאָגיע פון פּאָליטישער און קולטורעלער אַסימילאַציע, וואָס די פּראַנציוזישע רע־וואָלוציע האָט פּאַרמולירט און די השכלה האָט אידעאָליזירט.

דעם 30סטן יולי 1794 האָט די רוסישע אַרמיי פּאַרנומען ווילנע. עס איז געקומען אַ סוף צו דער פּוילישער ממשלה אין ליטע. דאָס לאַנד

ד"ר יעקב שאצקי

איז פארטיילט געוואָרן אין צוויי גובערניעס: סלאָנימער און ווילנער... אין יאָר 1801 האָט מען ביידע גובערניעס פאַראייניקט אין איינע און אָנגערופן: ליטווישע. שפעטער האָט מען נאָך אמאָל פארטיילט ליטע אין צוויי גובערניעס: אין א ווילנער און גראָדנער.

אנטוישט פון אויסגאנג פון דעם אויפשטאנד, האָט די פּוילישע שליאַכטע אויסגעלאָזט איר כּעס צו די יידן, וועמען ד"ר שמערל פּאָלאָנוו- האָט אקאָרשט וואָס פּאַרוזיכערט א „באַנייאונג“ אין אַ פּרייען פּוילן. מען האָט באשולדיקט די יידן, אז זיי זענען פּאָליטיש נייטראַל, וואָס דאָס איז דערקלערט געוואָרן ממש ווי פאַרראַט. אַ פּאָגראַם אויף יידן איז פּאָרגע- קומען אין ווילנע אויף זאַרעמטשע, דעם 7טן און 8טן יולי. עס זענען אומ- געקומען דרייסיק יידן. חוץ זיי איז אַ דריי צענדליק יידן דערמאָרדעט געוואָרן הינטער דער שטאָט. אין גראָדנע איז נישט געווען בעסער. אויך דאָ האָט די קהילה בעתן אויפשטאנד זיך באמיט אנטקעגן קומען די פּאָ- דערונגען פון די אויפשטענדלעך. אַ סומע געלט איז באשטימט געוואָרן פאַר דער פּוילישער אַרמיי. די מלוכהשע „אַרדענונג-קאָמיסיע“ האָט אפילו געוואָלט, אז די קהילה זאָל צושטעלן יידן-רעקרוטן. נאָך איידער די קהילה האָט געקענט האָבן וועגן דעם אַ ישוב-הרעת, איז שוין געווען נאָך אַלעמען. אויך דאָ האָבן די באַזיגטע פּאָליאַקן געוואָלט זיך נוקם זיין אין יידן מיט אַ פּאָגראַם.

די פּאָליטיש מער אַקטיווע ליטווישע משכילים זענען אין תּוך גע- נומען געווען פּראַקטישע „אויפקלערערס“. מיט דער אידעאָלאָגיע פון דער השכלה האָבן זיי קיין שייכות נישט געהאַט. זייער טעטיקייט האָט אידעאָלאָגיש זיך אויסגעשטימט מיט דער פּילאָזאָפיע פון דער השכלה, אז מען דאַרף זיין אַ „פּאַטריאָט“ פון דעם לאַנד וווּ מען לעבט אא"וו. אין ליטע איז פּאַטראָניזירט געווען אַ מאָנאָפּאָל פון דער שליאַכטע. אַן „אויפגעקלערטער“ ייד איז פאַר דער שליאַכטע געווען ווי אַ פּראָפּאַ- גאַנדיסטישע פּאָן, כּדי צו געווינען די מאַסע פאַר דער פּוילישער זאַך. די קולטור השכלה, מיט וועלכער אַ פּאָלאָנוס אָדער אַ ליבאָשיץ האָט קיין שום שייכות נישט געהאַט, האָט קיין פּאָליטישע פּראָגראַמען נישט אַרויסגעשטעלט און האָט קיין שום אַפּעענונגען אויף אַ שכר פאַר

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

אזא פאטריאָטיזם נישט געקענט דערוואַרטן, ווי, למשל, די פּרייסישע אָדער עסטרייכישע משכילים האָבן געהאַפּט.

אזא משכיל, למשל, ווי נפתלי הערץ שולמאן, וואָס האָט אַ לענגערע צייט פאַרבראַכט אין ווילנע, איז געווען אַ קולטור-פּראַקטיקער. אין ווילנע האָט ער געלערנט דעם „מורה נבוכים“ מיט יונגעלייט, געשריבן ספרים וועגן חינוך (דרכי הלמוד), קאָמפּילירט ווער-טערביכער אין וועלכע ער האָט זיך שוין באַנוצט מיט רוסיש, ווי עס פאַסט פאַר אַ ייד פון אזא שטאָט ווי שקלאָוו, וואָס האָט שוין אַרויסגע-שיקט אירע ערשטע משכילים קיין פעטערבורג. זיין משכילזים דריקט זיך אויס אין דער נענאַציע פון יידיש און אין דעם פּראַקטישן צוגאַנג צו שאַפן ווערק, וואָס זענען נוצלעך פאַר יידן פון דער גרויסער רוסלענד-דישער אימפעריע. קיין באַזונדערע פּראָבלעמען אין ליטע בכלל און פון אַ פּוילישן כאַראַקטער בפרט, האָט ער נישט געזען. שוין זיין געדאַנק, אַנגב דער ערשטער, אַרויסגעבן אַ וואַכנשריפט אויף העברעאיש איז כאַ-ראַקטעריסטיש ביו גאָר. לויט אים קומט אויס, אז אַלע יידן אין רוסלאַנד, בפרט סוחרים און לומדים זענען פאַראינטערעסירט נאָר אין וויסן לשם וויסן.

„עס זענען איצט פאַראַן — שרייבט ער אין פּראָספּעקט פון דעם פּראַיעקטירטן זשורנאַל — אין יעדער שטאָט און אפילו אין די קליינע שטעטלעך נישט ווייניק מענטשן, וואָס דורשטן נאָך וויסן. די גרויסע מניעה באַשטייט אָבער אין דעם, וואָס עס פּעלן די פּאַסנדיקע ביכער און עס איז נישטאָ ביי וועמען צו באַקומען די נייטיקע ידיעות, ווי אזוי זיך צו פאַרפּולקאַמען אויפן געביט פון וויסן. האָב איך דערפאַר באַשלאָסן פאַרעפּנטלעכן יעדע וואָך ידיעות וועגן אַלע נייעסן, וואָס געשען אויף דער גאָרער וועלט. די ידיעות וועלן גענומען ווערן פון די צייטונגען, וואָס דערשיינען אין האַמבורג, פעטערבורג און בערלין, און אויך פון נייע געדרוקטע וויסנשאַפטלעכע ביכער. אויף אזא אופן וועט יעדער געפינען אין דער וואַכנצייטונג דאָס, וואָס אים אינטערעסירט אַממייסטן: דער סוחר וועט ליינען וועגן מסחר און פּאָליטישע געשעענישן און דער ליבהאַבער פון חכמה — וועגן וויסנשאַפטלעכע נייעסן.“

שולמאַן האָט שוין ריכטיק אָפּגעשאַצט די לאַגע. עס איז אין ליטע

ד"ר יעקב שאצקי

געווען א באדייטנדיקער קלאס פון יידישע סוחרים, וואָס האָבן דורך דער פאַרמיטלונג פון אַ העברעאיש בלאַט געזוכט אַ קאָנטאַקט מיט דער וועלט פון זייערע עמפירישע אינטערעסן. ער האָט אָבער איבערגעשאַצט זייער צאָל. אַרויסגעבן פאַר דער גרופּע אַ משכיליש-סוחריש בלאַט איז געווען פּריציפּטיק. וואָס איז שייך דער גרופּע „ליבהאבער פון חכמה“, איז זי געווען גאָר פון אַן אַנדער וועלט. דאָס זענען געווען ווילקענער, על פי רוב זיידענע איידעמס אויף קעסט, וואָס זיי האָט קיין נייעס פון דער וועלט פון מסחר נישט אינטערעסירט, אָדער פרומע לומדים, וואָס האָבן גע- האַלטן פון אַ וויסנשאַפּטלעכן ספר אויף העברעאיש אָבער נישט אין שכנות מיט „פּראָזאָאישע“ און בפרט משכילישע ידיעות.

די אידעע גופא איז אָבער געווען אַ געזונטע און טיילווייז אַרויסגע- רופן פון די קולטור-נויטן פון ליטווישן יידנטום. ערשט מיט יאָרן שפּע- טער (1813), ווען די מלחמה פון 1812 האָט געעפנט אין ליטע אַ „פענצטער אין אייראָפּע“, איז געמאַכט געוואָרן אַ פּראָבע אזאָ צייטונג אַרויסצוגעבן, און ווי מיר וועלן שפּעטער זען, דאָס מאַל אויף יידיש און נישט אויף העברעאיש.

ערשטע יידישע דרוקערייען אין ליטע

די קולטור־באוועגונג אין ליטע האָט אומפארמיידלעך געמוזט פירן צום אויפקום פון יידישע דרוקערייען.

דער „פאָטער“ פון יידישן דרוק־וועזן אין ליטע איז געווען אַ גראַדנער שריפטגיסער, ר' נחום. ער האָט געשטאַמט פון אַ גאַליציש שטעטל, סאָד־קאַל. דער ליטווישער פינאַנץ־מיניסטער טיזענהויז האָט אין יאָר 1785 אים אַראָפּגעבראַכט קיין גראַדנע. דער ערשטער ספר וואָס האָט זיך געדרוקט אין דער דאָזיקער דרוקעריי איז געווען דער „זרע יעקב“, אַ פירוש אויף תהילים פון דעם וויסמענעצער רב, ר' יעקב בר חיים הכהן (1788).

נחומס זון, זימל, וואָס איז מיט יאָרן שפּעטער געוואָרן אַ שותף צו ראָמס דרוקעריי אין ווילנע, דערציילט אין אַ בריוו צום פירשט טשאַר־טאַריסקי די געשיכטע פון זיין טאַטנס קומען קיין גראַדנע.

„נישט פון אייגענער איניציאַטיוו — שרייבט ער — און נישט כדי צו זוכן רווחים איז מיין משפּחה געקומען אַהער אין דעם לאַנד, נאָר ערשט נאָכדעם ווי מען האָט זי שטאַרק געבעטן. לאַנג האָט מיין פאָטער, זכרוננו לברכה, געווינט אין גאַליציע און איז געווען גוט באַ־קאַנט צווישן די דאָרטיקע בירגער מיט זיין אויסגעצייכנטער און גלאַ־טער גיסעריי־אַרבעט, דאָס הייסט, מיט זיין קונסט צו גיסן אותיות צום דרוקן. דער דאָזיקער טאַלאַנט האָט אים כסדר פאַרשאַפט וואָס מער פאָפּולאַריטעט און פאַרמעגן.“

ד"ר יעקב שאצקי

נחומס זון דערציילט, אז אין יענער צייט איז געניטקייט אין גיסער-ארבעט געווען א גרויסע זעלטנקייט און ווען דער פינאנץ-מיניסטר טער טיזענהויז האָט איינגעלאָדן זיין פאָטער, האָט יענער פאַרקויפט זיין גאַנץ פאַרמעגן און איז דעם 22סטן פעברואַר 1785 געקומען מיט דער גאַנצער משפּחה קיין גראָדנע. די שריפטגיסעריי וואָס נחום האָט איינגעפאָרדנט איז געווען ביי דער קעניגלעכער דרוקעריי אין גראָדנע. אין אָנהייב האָט ער געגאָסן נישט-יידישע אותיות. די פאַרוואַלטונג פון דער דרוקעריי האָט זיך אָבער אַרומגעזען, אז דרוקן יידישע ביכער אין ליטע איז אַ גוטער געשעפט. אַזוי אַרום איז אין יאָר 1788 אַרויס פון דער גראָדנער קעניגלעכער דרוקעריי דער ערשטער יידישער ספר געדרוקט אין ליטע, וואָס איז פריער דערמאָנט געוואָרן. אויפן שער-בלאָט פון דעם דאָזיקן ערשטן ספר (זרע יעקב) ווערט געזאָגט, אז עס איז:

„נדפס בדפוס חדש פה עיר הועד ק"ק הוראדאנא הבריה, בדפוס של אדונינו המלך האדיר החסיד, חכם המלכים ס ט א נ י ס ל א ו ס א ו ג ו ס ט ו ס מלך פולין, דוכס גדול דליטא עצמרא עצמרא ירום הודו אמן“.

די יידישע אותיות האָבן געגאָסן נחומס צווייטער זון יחזקאל און זיין אייניקל אריה לייב. פון די צוויי יידישע זעצערס איז איינער געווען אַ סאַקאלער, נחומס לאַנדסמאַן. די צוויי קאַרקטאָרס זענען געווען גראָדנער יידן. איינער פון זיי איז געווען דער בעל קורא פון דער גראָדנער גרויסער שול (יהושע בן מנחם מאָניש).

סוף 1793 האָט אַ גראָדנער שליאַכטשיץ, יאַן יאַשיענסקי, באַקומען אַ דערלויבעניש צו עפענען אַ יידישע דרוקעריי. ער האָט זיך גענומען פאַר שותפים צוויי יידישע מוכרי-ספרים. איינער פון זיי איז געווען ר' ברוך בן יוסף מ"ס, דער שטאַמפּפּאָטער פון דער באַרימטער משפּחה ראָם (געשטאַרבן 1803). דער צווייטער איז געווען אַ באַווסטער מוכר-ספרים אין נאָוידוואַר (אַ שטעטל ביי וואַרשע), ר' ברוך בן הירש.

די דאָזיקע דרוקעריי איז דער אָנהייב פון דער שפעטער אַזוי באַרימטער ראָם דרוק פירמע. אין משך פון דריי יאָר צייט האָט די דאָזיקע דרוקעריי אַרויסגעלאָזט 112 ביכער. פאַר יענער צייט איז דאָס געווען זייער אַ גרויסער אויפטו.

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

אין יאָר 1799 זענען די ביידע גראַדנער דרוקערייען אַריבער קיין ווילנע. דאָ, אין ירושלים דליטא, האָבן די יידישע דרוקערייען פאַרנרעד־סערט זייער טעטיקייט. עס האָבן זיך שוין געפונען ווילנער באַלעבאָטם, וואָס האָבן אין דעם דערזען אַ געשעפט און געוואָרן שותפים צו דער געוועזענער מלוכה־דרוקעריי, וואָס איז אינצווישן אַריבער אין רשות פון דעם ווילנער בישאָף קאַסאַקאָוסקי. געדרוקט האָט מען נאָר אויף אַ באַשטעלונג, להיפוך צו דער דרוקעריי פון ברוך בן יוסף און זיין פּוילישן שותף, וואָס איז טיילווייז געווען אויך אַ פאַרלאַג. עס איז אַביסל מאַדנע צו זען אויף יידישע ספרים אַן אויפשריפט, אַז עס איז געדרוקט „בדפוס יענר"ק (יענאַמאַשטש קשיאַנדז) יאַזיפאַט מירשקי קנאַניק ואסערס קאַנ־סעסטרים ווילענשקי פרבשץ קובליצקי". מען וואָלט געקענט מיינען, אַז אין אַ דרוקעריי וואָס געהערט צו קאַטוילישע גלחים דרוקט מען מסתמא מיסיאַנערישע ביכער. אָבער דאָס איז נישט געווען אזוי: דרוקן יידישע ביכער איז געווען אַ גוט געשעפט. די יידישע שותפים האָבן מיט זייערע נעמען אויף די שער־בלעטער געגעבן אַ פּולע גאַראַנטיע, אַז דאָס זענען כשרע ספרים. שפעטער ווערן אָבער שוין די דאָזיקע שותפים מער נישט דערמאַנט, הנם די דרוקעריי האָט ווייטער אַרויסגעגעבן יידישע ספרים.

די שותפותדיקע דרוקעריי פון דעם פּריץ יאַשענסקי און זיינע ידי־שע שותפים האָט אָבער געפלאַצט נאָך אין גראַדנע. יאַשענסקי האָט אין ווילנע געפונען צוויי נייע יידישע שותפים. איינער פון זיי איז געווען ר' טוביה בן אברהם טובלי און זיין זון אריה ליב ר' טוביהס. וועגן אים האָט מען אין ווילנע געזאָגט, אַז ער איז געווען אַ גרויסער לַמְדן, אַז מיט זיין טויט איז „בטל געוואָרן די ליבשאַפט צו תורה".

אויך דער ראש הקהל פון ווילנע, ר' זלמן ר' אורי'ס, איז געווען אַ שטילער שותף צו יאַשענסקים דרוקעריי. סוף 1799 האָט דער דאָזיקער יאַשענסקי אָנגעזעצט. אין יאָר 1804 האָט דער ווילנער אוניווערזיטעט אָפגעקויפט די שריפט פאַר זיין דרוקעריי. אזוי אַרום איז אין יענער תקופה געלייגט געוואָרן דער פונדאַמענט פאַר אַ גרויסער קולטור אינסטיטוט צו זען אין ליטע. די אַנטוויקלונג פון יידישע דרוקערייען האָט גורם געווען, אַז אַ לומדישער אָרער אַ משכילישער מחבר פון ליטע האָט נישט

ד"ר יעקב שאצקי

באדארפט מער זוכן א דרוקעריי מחויז זיין לאַנד. עם האָבן זיך שוין אפילו באוויזן יידישע מעצענאטן, וואָס האָבן געשטיצט מחברים און געהאָלפן אַרויסגעבן זייערע ווערק.

די ספרים וואָס מען האָט אין די יאָרן 1788-1803 געדרוקט אין גראַדנע און ווילנע זענען געווען לומדישע אזוי גוט ווי משכילישע. א טייל קלאַסישע ווערק פון דער העברעאישער ליטעראַטור, וואָס זענען געווען צו טייער פאַרן ליטווישן קאָנסומענט און אפילו זעלטן און געווען געדרוקט אין דייטשישע און איטאַליענישע דרוקערייען, האָט מען איבערגעדרוקט אויפסניי. די ליטווישע דרוקן האָבן דעמאָקראַטיזירט דעם ספר. אמת, מיט קליינע אויסנאַמען, האָבן זיי, וואָס שייך דער דרוקטעכניק און פאַפיר, זיך נישט געקענט פאַרמעסן מיט די אויסלענדישע דרוקערייען. אָבער אין די תנאים פון ווירטשאַפטלעכן לעבן אין ליטע, האָט דער עסטעטישער מאַמענט נישט געקענט שפילן קיין צורגרויסע ראַלע. דער עיקר איז געווען דער ספר און נישט די קוואַליטעט פון דרוקן. משמעות, אַז מען האָט אים גערן געקויפט, ווייל מען האָט געדרוקט אָן אויפהער. אויך סתם באַלעבאַטים האָבן אין דעם געזען אַ גוט געשעפט און זיך באַטייליקט ווי שותפים אין דעם דרוק און פאַרלאַנגוועזן. ליידער זענען נישטאָ קיין גענויע ידיעות וועגן דעם טיראַזש פון דער יידישער בוך פראַדוקציע. אַ רשימה פון אַבאַנענטן, צום סוף פון אַ ספר, איז נאָך דעמאָלט נישט איינגעפירט געוואָרן. ערשט די משכילים האָבן דאָס איינגעפירט. אויף אַ לומדישן ספר פלעגט מען אָנגעבן דעם נאָמען פון אַ נרבן, אַ מעצענאַט, אָבער אויך דאָס איז געטון געוואָרן נישט צו אָפט. יענע פיאַנערישע עפאָכע מיט גויאישע שותפים, מלוכהשע פראַטעקטאָרן, גלחישע פאַרוואַלטער און שטילע יידישע שותפים איז געווען זייער אַ פרוכטבאַרע. זי האָט געלייגט דעם פונדאמענט פאַר דער אַנט-וויקלונג פון דעם יידישן דרוקוועזן אין ליטע, וואָס האָט איר גאָלדענעם בלאַט אין דער געשיכטע פון דער יידישער קולטור.

קאפיטל 5

פירשט אדאם טשארטאָריסקי, דער „משכיליזאַטאַר“ פון ליטווישן יידנטום

(1824—1803)

פירשט אדאם יעזשי טשארטאָריסקי (1770-1861) איז געווען א געוויסע צייט דער ליבלינג פון רוסישן הויף. אלעקסאנדער דער ערשטער האָט אין אים געזען א פארטרעטער פון אן אלטער, שטארק פארצווייגטער מאגנאטישער משפחה, וואָס האָט געהאט גרויסע פארדינסטן פאַר פוילן און וואָס האָט צוליב פאָליטישע־קאָנאָמישע טעמים זיך געלאָזט איינשפאַנען אין דעם רוסישן פאָליטישן וואָגן. מען האָט אין פעטערבורג געגלויבט, אז נאָר ער קען ביי די ליטווישע מאגנאטן אָפֿט שוואַכן דעם באַגער צו זען א באַנייט אלט פוילן פאראייניקט מיט ליטע. טשארטאָריסקי, אַליין א שטימונג־מענטש, האָט געגלויבט אין אלעקסאנדערס פאנסלאָוויסטישער קאָנצעפציע אין וועלכער פוילן האָט געזאָלט שפילן א דאָמינרנדיקע ראָלע. ווען טשארטאָריסקי איז געוואָרן רוסישער אויסערן מיניסטער, האָט ער געגלויבט, אז אים וועט געלינגען דורכפירן דעם חלום פון אן אוניע צווישן א זעלבסטשטענדיקן פוילן און רוסלאַנד. אין יאָר 1802 איז ער געווען צוזאַמען מיט א צווייטן פוילישן מאגנאט, גראַף סעווערין פאָטאָצקי, א מיטגליד פון קאָמיטעט פאַר איינאַרדנען יידן אין רוסלאַנד. די תקנות פון דעם דאָזיקן קאָמיטעט וואָס זענען דערשינען אין יאָר 1804 און תיכף איבערגעזעצט געוואָרן אויף יידיש און אָפּגעדרוקט אין ווילנע טראָגן בולטע סימנים פון זיין אַרבעט. אין דער

ד"ר יעקב שאצקי

דאזיקער ארבעט האָט אים געהאַלפֿן דער באַרימטער משכיל מ ע נ ד ל ס א ט א נ אָ ו ו ע ר, וועלכער איז אין 1803 געווען אין פעטערבורג ווי זיינער אַ יועץ אין יידישע ענינים. אין הסכם מיט דער אידעאָלאָגיע פון „רעפּאָרמירן“ יידן פון אויבן, וואָס האָט אין פּוילן געהאַט אַ טראַ- דיציע זינט דעם פּיריאָריקן סיים (1788-1792), ווערן אין די דאָזיקע תקנות שטאַרק אונטערגעשטראַכן די בילדונגס-מאָמענטן. די דאָזיקע תקנות זאָגן צו גלייכע רעכט די יידן, וואָס וועלן ענדיקן אַ העכערן לער- אַנשטאַלט. רוסיש, פּויליש און דייטש ווערן אָנערקענט פאַר די שפּראַכן אין וועלכע מען קען זיך בילדן. יידן מעגן עפענען שולן פאַר זיך און לער- נען אין איינער פון די דאָזיקע דריי שפּראַכן. בעת די אַלגעמיינע אויסזיכטן אויף פאַרבעסערן דעם עקאָנאָמישן מצב און די פּאָליטישע לאַגע זענען אין ליכט פון די דאָזיקע תקנות שוואַכע, ווערן אָבער דאָ צום ערשטן מאָל געעפנט פאַר יידן די טויערן פון די לער-אַנשטאַלטן אין רוסלאַנד, דאָס וואָס אין די דאָזיקע תקנות ווערט שטאַרק אונטער- געשטראַכן די נוצלעכקייט פון קענען פּויליש, באַווייזט וואָס איז אייגנט- לעך געווען די כוונה פון די פּוילישע מיטגלידער פון דער רוסישער קאָמיסיע. זיי האָבן באַטראַכט דעם גאַנצן שטח פון תּחום המושב ווי פּוילן און געוואָלט דאָס מאַניפעסטירן דורך דער שפּראַך. מען האָט יידן פאַרזיכערט, אַז עס איז נישט די כוונה פון דער רעגירונג „דערווייטערן די יידישע קינדער פון זייער אמונה“ און אַז זי האָט נישט בדעה צו צווינגען זיי זיך לערנען, אויב זיי ווילן דאָס נישט. פאַר די וואָס וועלן זיך אויסצייכענען אין אוניווערזיטעט, זאָגן די תקנות צו גלייכע רעכט מיט אַנדערע רוסישע אונטערטאַנען.

דער גאַנצער געדאַנק צו געבן יידן אַ מעגלעכקייט זיך צו בילדן אומ- געשטערט, אָנהייבנדיק פון אַן עלעמענטאַר-שול און העכער, דערצו נאָך אין די אַלגעמיינע שולן פון לאַנד, וואָס זייער צאָל איז געווען זייער אַ קליינע און עפענען פאַר זיי אפילו די טירן פון די אוניווערזיטעטן, איז אין די דעמאָלסדיקע רעכטלעך-עקאָנאָמישע תנאים פון יידישן לעבן געווען ווייט פּריציפּיטיק. אין איר תּוך איז געלעגן אַ מעכאַנישער געדאַנק „רעפּאָרמירן“ יידן דורך אַלגעמיינער בילדונג, ווי אַ סאָציאַל-פּעדאַגאָגישע מעטאָדע.

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

דער רוב מנין ורוב בנין פון דער יידישער פאָלקסמאַסע אין רוס' לאַנד האָט געלעבט אויף די טעריטאָריעס פון אַלט פּוילן. עס איז גע- ווען אַ פּראָגע פון אַ קולטור-פּאָליטיק לַגבי די יידן, געפירט פון דעם איינציקן קולטורעלן קלאַס, וואָס יענע טעריטאָריעס האָבן געהאַט, ד"ה, פון דער פּוילישער שליאַכטע. פון אַ רוסיפיקאַציע מיט דער הילף פון דער דאָרטיקער פּריזישער אינטעליגענץ (און קיין אַנדערע איז דאָך נישט געווען) האָט מען נאָך נישט געטראַכט. בכלל האָט נאָך רוסלאַנד דעמאָלט נישט אַרויסגעוויזן קיין שפּראַכן נאַציאָנאַליזם. אירע אייגענע אַדללייט האָבן דאָך אויך קיין רוסיש נישט גערעדט, נאָר פּראַנצויזיש. דער רוסישער קולטור נאַציאָנאַליזם איז געקומען שפּעטער, ווי אַ רעזול- טאַט פון דער „פּאַטערלענדישער“ מלחמה פון יאָר 1812.

טשאַרטאָריסקי, מיד פון די דיפּלאָמאַטישע דורכפאַלן, האָט דערזען אין אַ בילדונגס-פּאָליטיק אין ליטע אַ גרויסע נאַציאָנאַלע אויפגאַבע. זיין חלום איז געווען פּאַרוואַנדלען ליטע אין אַ „פּוילישע יבנה“. אַ דאַנק זיין שתדלנות ווערט אין יאָר 1808 רעאַרגאַניזירט דער ווילנער אוני- ווערויטעט און ער ווערט באַשטימט פאַרן קוראַטאָר פון דעם גאַנצן ליטווישן שול-קרייז.

דער ווילנער אוניווערזיטעט איז געווען נישט נאָר דער צענטער פון הויכער בילדונג, נאָר אויך דער העכסטער קאָנטראָל-אָרגאַן איבער אַלע עלעמענטאַרע און מיטלשולן אין ווילנער, גראָדנער, מאָהילאָווער, וויטעב- סקער, וואָליניער, פּאָדאָלער און קיעווער גובערניעס. דער אוניווערזיטעט האָט געהאַט ספּעציעלע שול-וויזיטאַטאָרן. אין יאָר 1808 איז ט א ד ע א ו ש ט ש א צ ק י, דער ערשטער היסטאָריקער פון יידן אין פּוילן און ליטע, געווען אַזא וויזיטאַטאָר. הויך דעם איז אונטער דער קאָנטראָל פון אוני- ווערויטעט געווען די צענזור פון ביכער און בכלל יעדע קולטור טעטיקייט אין לאַנד.

ליטע האָט געזאָלט ווערן די עקספּערימענטאַלע לאַבאָראַטאָריע פון אַ „פּראָגרעסיווער“ בילדונגס-פּאָליטיק, וואָס איר ציל איז געווען „ציווילי- זירן“ די יידישע באַפֿעלקערונג אין הסכם מיט דער „משיבילישער“ אידעאָ- לאָגיע פון איר שול קוראַטאָר פירשט טשאַרטאָריסקי. אין וואָס איז אָבער באַשטאַנען טשאַרטאָריסקים דערציאָונג-אַני-מאַמין? ס'איז געווען אַ

ד"ר יעקב שאצקי

טיפיש אריסטאקראטישע פילאזאפיע, אז בילדונג איז נויטיק, אָבער יעדער איינער דאַרף זי קריגן אין די ראַמען פון זיין קלאַסן-אַנגעהערקייט. זיין „דעמאָקראַטישקייט“ איז באַשטאַנען אין דעם, אז ער האָט געהאַלטן אז נישט נאָר זין פון דער שליאַכטע, נאָר אויך קינדער פון פּויעריס, שטאַטלייט און יידן דאַרפן געניסן לבל הפחות פון עלעמענטאַרער בילדונג. בנוגע דער עלעמענטאַרער בילדונג איז ער געווען דער „דעמאָקראַט“. די האַפּענונגען — האָט ער געשריבן, — אז בילדונג מאַכט אַלעמען גלייך איז נישט מער „ווי אַ פּאָליטישע כימערע“. די אויפגאַבע פון בילדונג פאַרן פּאָלק איז „דערהויבן זיין מענטשלעך חשיבות“ — קלערט אויף דער ליטווישער בילדונג-קוראַטאָר. נישט אַלע זענען געווען מסכים מיט טשאַר-טאָריסקים קוק אויף דער דאָלע פון בילדונג. י א ז נ ש נ י א ד ע צ ק י א זייער ליבעראַלער געלערנטער, דער רעקטאָר פון ווילנער אוניווערזיטעט, אַ גרויסער אָנהענגער פון די אידעען פון דער פּראַנציווישער רעוואָלוציע, האָט געהאַלטן, אז דער גאַנצער בילדונג-פּראָגראַם לויט סאָציאַלע שיכטן איז אַן אומזין, ווייל ער איז נישט דעמאָקראַטיש. טשאַרטאָריסקי האָט מיט אים נישט איינגעשטימט. דער ליטווישער בילדונג-קוראַטאָר איז געווען קודם כל פאַראינטערעסירט, אז יידן זאָלן שיקן זייערע קינדער אין די אַלגעמיינע שולן. אין אַזאַ שול, האָט ער געטענהט, איז גרינגער „אויס-צוהאַרעווען אַ ייד אַ פּאָליאַק“, ווי אין אַ סעפּאַראַטער שול פאַר יידישע קינדער, אפילו ווען די שפּראַך פון די לימודים וועט דאָרטן זיין פּויליש.

אמת, אַזעלכע קינדער האָט מען שוין צו יענער צייט געקענט באַגע-גענען אין די אַלגעמיינע שולן. זייער צאָל איז אָבער געווען אַ קליינע. די דאָזיקע קינדער האָבן זיך אָנגעשטויסן אויף שוועריקייטן און דווקא מצד די שולן גופא. צרטיף איז נאָך געווען דער געזעלשאַפטלעכער תּהום צווישן ייד און פּאָליאַק, אַז מען זאָל קענען מיטן גוטן ווילן אַליין דאָס פאַרגלעטן. אין דעם פרט איז זייער אינטערעסאַנט דער פּאַל אין קאָוונע.

אין 1803 האָט אַ געוויסער ד"ר וואָלף געוואָלט אָפּגעבן זיין זון אין דער קאָוונער שול. נישט געקומט אויף דעם, וואָס וואָלף איז געווען אַ דאָקטאָר, האָט גענומען צוויי יאָר צייט ביז די שול-פאַרוואַלטונג האָט צו דעם איינגעשטימט. ערשט ווען טשאַרטאָריסקי האָט זיך אַריינגעמישט אין דעם ענין, האָט מען דעם דאָקטאָרס זון אַריינגענומען אין שול.

לויט די באריכטן פון די שול־וויזיטאטאָרס איז אין 1803 געווען אַ געוויסע צאָל יידישע קינדער אין אייניקע פּוילישע עלעמענטאַר שולן. מען האָט זיי באַגעגנט אפילו אין די קריסטלעך־רעליגיעזע (פּאַראַפיאַלע) שולן אין גרעסערע און קלענערע שטעט און שטעטלעך פון ווילנער שול־ראַיאָן. זייער צאָל איז אָבער נישט געווען קיין צו גרויסע. עפענען אייגענע שולן אין הסכם מיט די תקנות פון יאָר 1804, וואָס האָט צו דעם דער־מוטיקט, האָבן יידן קיין גרויס חשק נישט אַרויסגעוויזן.

דער אַלטער חדר און די תלמוד תורה האָט זיי אינגאַנצן באַפרי־דיקט. דער סימן פון היינטוועלטלעכקייט איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס ווּר־נישט־וווּ האָט מען אין די דאָזיקע לער־אַנשטאַלטן געלערנט שוין אַביסל פּויליש, רוסיש און רעכענען. דער תהום צווישן יידישע און נישט־יידישע קינדער איז נאָך געווען צו טיה, אַז מען זאָל קענען אפילו טראַכטן וועגן אַ סך יידישע תלמידים אין די אַלגעמיינע פּוילישע שולן. יחידים האָט מען טאָלערירט און אַפּטמאָל אַזוי ווייט, אַז לשם פּראָפּאַגאַנדע האָט מען דערלויבט אַ יידיש קינד זיצן אין דער נישט־יידישער שול אין זיינע יידישע מלבושים. מען האָט געטון אַלץ, אַז מען זאָל פון אַזאַ קינד קיין שפּאַס נישט מאַכן.

„פאַר מיינע צייטן — שרייבט אַ ווילנער פּוילישער תלמיד אין זיינע זכרונות — זענען אין די עפנטלעכע שולן געווען אויך יידן. נישט אין יידעלע האָט איבערגעשטיגן די פּאַניטשעס וואָס שייך לערנען“.

אויך יידישע מיידלעך אין ווילנע, גראָדנע און קאָוונע לערנען זיך אין די אַלגעמיינע שולן און חבּרן זיך מיט דער פּוילישער יוגנט. די „בנות ישראל“ — שרייבט איינער — האָבן זייער נושאַ־חן געווען ביי די „פּאַ־ניטשעס“. עס פּיקעווען זיך שוין אויס די ערשטע ענטוויאַסטישע לייענער־קעס פון מיצקעוויטשעס פּאַעטישע ביכורים.

אין די אַלגעמיינע שולן איז דער לימוד פון רעליגיע געווען אַ צוואַנג־זאָך. פאַר די יידישע תלמידים האָט די קהילה געמוזט באַשטימען ספּע־ציעלע קאָמיסיעס און צושטעלן אין די שולן באַריכטן, וואָס לויט זיי האָט מען באַשטימט, אויב דער תלמיד איז ראוי צו קריגן זיין דיפּלאָם.

די אינסטיטוציע פון די „יידישע דעפּוטאַטן“, וואָס האָט עקזיסטירט צו יענער צייט, און וואָס איר אויפגאַבע איז געווען צוצושטעלן פּראָיעקטן

ד"ר יעקב שאצקי

וועגן רעפארמען און שינויים אין יידישן לעבן, האָט אויך געמוזט נעמען אַ שטעלונג צום ענין פון יידישן הינוך אין ליטע. אין יאָר 1807 איז אין ווילנע פאָרגעקומען אן אסיפה פון די דאָזיקע „דעפוטאטן“. זיי האָבן באַ-דארפט צושטעלן א באריכט וועגן דעם, וואָס טראכטן זיי וועגן די תקנות פון יאָר 1804 און ווי אזוי קען מען זיי דורכפירן אין לעבן אין הסכּם מיט די אינטערעסן פון דער יידישער באפעלקערונג. די „דעפוטאטן“ האָבן קודם כל געבעטן, אַז וואָס איז שייך לערנען, דארף מען זען, אַז יידישע קינדער, וואָס באזוכן אלגעמיינע שולן זאָלן האָבן ספעציעלע יידישע משגיחים. דאָס איז דערפאַר — האָבן זיי געשריבן — אַז יידישע קינדער זאָלן נישט טון נאָרנישט, וואָס שטימט נישט מיט דער יידישער אמונה.

דאָס איז געווען א קאָנצעסיע דער ווירקלעכקייט, מיט וועלכער זיי גופא האָבן קיין שלום נישט געקענט מאכן. וואָס די „דעפוטאטן“ האָבן געוואָלט, איז טאקע וועלטלעכע שולן, אָבער נאָר פאר יידן. זיי האָבן בכלל נישט געקענט פארשטיין, וואָס איז דער תכלית צו שיקן א קינד אין א שול, ווו עס גייען פריצישע קינדער. קודם כל איז דער סדר הלימוד נישט געווען צוגעפאַסט פאַר די פראַקטישע מעגלעכקייטן פון אַ יידיש קינד. מען לערנט דאָרטן פּויליש און לאַטיין — האָבן זיי געטענהט. צוויי שפראַכן וואָס יידן, ווי פאַרשריבענע צום „מיעשטשאַנישן קלאַס“ דאַרפן בכלל נישט אזוי נויטיק קענען, ווי, למשל, רוסיש און אוקראַיניש.

די „יידישע דעפוטאטן“ האָבן רעפרעזענטירט דעם סוהרישן עלע-מענט, וואָס האָט געזען אין די תקנות פון 1804 אַ יורדישע באזע פאר אַ פאָמעניצעלער לענאליזאציע פון יידישע רעכט און ממילא א מעגלעכ-קייט פאר אן עקאָנאָמישער עקספּאַנסיע אויף די גרויסע שטחים פון דער רוסלענדישער אימפעריע. די קענטעניש פון פּויליש איז געווען באגרענעצט נאָר צו די גובערניעס פון ליטע, ווייל דאָרטן איז די פּוילישע שליאכטע געווען דער שטאַרקסטער עקאָנאָמישער קלאַס.

די דאָזיקע שליאכטע האָט אָבער זיך שוין אָנגעהויבן אָרגאַניזירן, כדי עלימינירן די יידן פון עקאָנאָמישן לעבן פון לאַנד. די נייע טערי-טאָריעס פאר א מעגלעכער ווירטשאפטלעכער טעטיקייט פאר יידן האָבן זיך אזוי אַרום געפונען מחוץ דער פּוילישער שפראַך־פּעריופּעריע.

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

משארטאָריסקי האָט באַקעמפּט די רוסלענדישע אָריענטאַציע פון „ייד־שע דעפּוטאַטן“. ער האָט געוואָלט, אז מען זאָל קוקן אויף ליטע ווי אויף אַ פּויליש לאַנד, נישט ווייניקער פּויליש, ווי פּוילן גופא איז געווען. די זעלבסטשטענדיקייט פון לאַנד האָט ער קודם כל געזען אין דער הענע־מאַניע פון קולטור. פאַר דעם צוועק האָט ער געוואָלט איינשפּאַנען דאָס ליטווישע יידנטום אין פּוילישן קולטור־וואַגן. פון די יידן אין ליטע האָט ער נישט דערוואַרט קיין פּוילישן שפּראַך־נאַציאָנאַליזם. ער האָט זיי גע־וואָלט איבערצייגן, אז די קענטעניש פון פּויליש איז פאַר זיי פון גרויסער פּראַקטישער וויכטיקייט. ער האָט געוואָלט זען אין יעדער שטאָט און שטעטל אַ פּוילישע שול פאַר יידן, קינדער, וואָס וועט אין דעם אלגעמינעם קולטור־בילאַנס פון לאַנד זיין פאַררעכנט אויף דער קאָנטע פון די דערגרייכונגען פון דער פּוילישער קולטור. ער האָט טיף געגלויבט אין דער קולטור־מיסיע פון פּוילישן פּאָלק און האָט פון זיין גלויבן קיין סוד נישט געמאַכט.

דער ערשטער עקספּערימענט פון אזאַ פּאָלאָניזאַטאָרישן כאַראַקטער איז געמאַכט געוואָרן אין ווילנע גופא. אין יאָר 1808 האָט דער ווילנער אוניווערזיטעט געעפּנט אַ שול פאַר יידישע קינדער. לכתחילה האָט מען געפּלאַנט אַ יידישן פּעדאַגאָגישן אינסטיטוט מיטן צוועק אויסצובילדן קודם כל לערערס פאַר די געפּלאַנטע עלעמענטאַרע שולן פאַר יידישע קינדער. משמעות, אז קיין סך בעלנים פאַר דער מיסיע פון פּוילישער קולטור־רעד־געריי צווישן יידן איז נישט געווען. איז פון דעם לערער־אינסטיטוט געוואָרן אַן עלעמענטאַרע שול, ווו מען האָט צוגענומען תלמידים פון פאַרשידענעם עלטער. אפילו 40־יאָריקע „קינדער“ האָבן זיך דאָרטן געלערנט דעם פּוילישן אלף־בית. צווישן די תלמידים פון דער דאָזיקער שול איז געווען לייב בן אברהם יאָנער, שפּעטער באַקאַנט ווי דער מחבר פון דעם ערשטן פּויליש־יידישן ווערטערבוך, וואָס איז דערשינען אין ווילנע אין יאָר 1827.

וועגן דער דאָזיקער שול איז פאַראַן אַן אינטערעסאַנטער בריוו פון 6טן אויגוסט 1808, געשריבן פון יוזעף זאוואדזקי, דעם אוניווערזיטעט־דרוקער, צום פירשטן משארטאָריסקי:
„יידן שטופן זיך ממש אין שול אַרײַן. אין איצטיקן מאָמענט איז אין

דער עלעמענטאַר-שול שוין דאָ איבער הונדערט תלמידים. יידן בכלל ווייזן אַרויס א גרויסע התמדה צום לערנען און אויך פעאיקייטן. היות ווי כמעט יעדער ייד לערנט זיך לייענען און שרייבן העברעאיש, איז פאראן א האָ-פענונג, אז אויב דאָס זעלבע וועט פאסירן מיט פויליש, וועלן פון די יידן מיט דער צייט אַרויס שרייבער און גוטע מחברים. הויז דעם וועלן יידן פאַרגרעסערן די צאָל פויליש-לייענערס. ביכער געשריבן אויף פויליש וועלן אזוי אַרום געפינען א גרעסערן אָפּוואַך, ממילא וועט דאָס ברענגען א גרע-סערן נוצן די מחברים. דאָס וועט צוגעבן מער השק צו שרייבן און אויף אַזאַ אופן וועט פאַרגרעסערט ווערן די צאָל פון די וואָס זענען נאַציאָנאַל אויפגעקלערט, מען דארף אויך האָבן אין זינען, אז דער דאָזיקער קלאס פון דעם פּאָלק, וואָס איז ביז איצט געווען פויל און ווייניק נוצלעך, וועט א דאַנק דער אויפקלערונג דורך וויסן ברענגען דעם פּאָלק מער נוצן."

אונטערן וואָרט „פּאָלק" פאַרשטייט זאוואדוקי דאָס פוילישע פּאָלק. אין דעם פּרט האָט טשאַרטאַריסקי איינגעשטימט מיטן פאַרלעגער. דאָס פוילישע בוך האָט געקענט האָבן א גואל נאָר אין יידן. די שליאַכטע איז געווען „פויל און ווייניק נוצלעך", הגם זי האָט געהאַט די מיטלען, האָט זי אָבער קיין פויליש בוך נישט געקויפט. דעה פויער און דער וויסרוסיש-פוילישער מעשטשאַנין האָט קוים געקענט לייענען. אין יאָר 1802 האָט דער באַרימטער פוילישער אָריענטאַליסט יו ז ע פ ס ע נ ק א ו ו י ס ק י (שפּעטער באַרימט אין דער רוסישער ליטעראַטור א. נ. באַראָן בראַמבעאום) געשריבן, אז דער קולטור-מעמד פון דער פוילישער שליאַכטע אין ליטע איז זייער אַ נידעריקער. זי האָט פיינט ביכער און לייענט אפילו נישט קיין צייטונגען. די בוכהענדלער באַקלאַנגן זיך — שרייבט ער — אז פון פוילישן בוך קען מען קיין פּרנסה נישט האָבן.

די פוילישע קולטור טרעגער אין ליטע האָבן אויך געשעצט דעם יידישן אינטעלעקטואַליזם; דעם געדאַנק פון פּאָלאָניזירן לבל הפחות קולטורעל די ליטווישע יידן האָט מען געהאַלטן פאַר פּראַקטיש פון שטאַנדפונקט פון פאַרגרעסערן די צאָל קויפער פון פוילישע ביכער. מיר ווייסן, אז פוילישע שליאַכטישעס האָבן זיך מתעסק געווען מיט דרוקן העברעאישע ספרים, זיכער נישט צוליב העברעאישער „קולטור-טרענעריי". ז א ו ו א ד ז ק י האָט דאָס גוט פאַרשטאַנען. זיין הלום אויסצוהאָדעווען יידישע לייענער

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

פון פוילישע ביכער איז געווען א בארעכטיקטער. די דאָזיקע „געמאַקיני-דער“ האָבן געוואָלט ראטעווען אין ליטע די פוילישע קולטור און ווערן די אמתע „קולטור-טרענגער“, ווייל די „פאנעם“ קויפן נישט און לייענען נישט קיין ביכער בכלל. דער ענטוויאסטישער באריכט פון זאוואדזקין צו טשאַרטאַריסקין — האָט אָבער באוויזן, אז די שול אפילו מיט הונדערט קינדער, קען בכלל נישט עקזיסטירן. די מלוכה האָט געקאָרט געלט אויף אויסצוהאלטן זי. משמעות, אז מען האָט דערווארט אז די ווילנער קהילה וועט העלפן פינאַנצירן די שול. אָבער צו דעם איז נישט געקומען. דעם זעלבן יאָר האָט זיך די דאָזיקע ערשטע פוילישע וועלטלעכע שול פאר יידישע קינדער אין ליטע געמוזט פארמאכן.

ט ש א ר ט א ר י ס ק י האָט אָבער זיינע קולטור-פלענער לגבי ליטווישע יידן נישט געוואָלט אויפגעבן. איידער די שול האָט זיך פאר-מאכט, האָט ער באפוילן דער אוניווערזיטעט-פארוואלטונג צונויפרופן א ספעציעלע אסיפה וועגן דעם יידישן שול-וועזן. מען האָט אויך איינגעלאָרן די קהילה און געבעטן צושיקן צוויי דעלעגאטן. די איינלאָרונג איז אַרויס פון דעם רעקטאָר פון אוניווערזיטעט גופא, יאָן שניאָדע צקי, וואָס האָט צווישן יידן געהאט אַ פארדינטע רעפוטאציע פון אן אוהב ישראל. עס איז געשאפן געוואָרן א ספעציעלע קאָמיסיע, וואָס זאָל זיך אָפגעבן מיט אַרגאניזירן נאָרמאלע עלעמענטארי-שולן פאר יידישע קינדער. די קהילה האָט אָבער קיין דעלעגאטן נישט געוואָלט שיקן. אין דער פאָרוואָלטונג איז געווען אַ קליינער מיעוט, וואָס האָט סימפאטיזירט מיט דער אידעע פון וועלטלעכע שולן פאר יידישע קינדער. קעגן דער איבער-וועגנדיקער מערהייט פון דעת הקהל האָט די מינדערהייט זיך אָבער נישט געוואָלט שטעלן.

טשאַרטאַריסקי, פארנומען מיט אַנדערע ענינים, האָט דערווייל אָפ-געלאָזט דעם גאנצן ענין. ערשט אין יאָר 1818, בעת אין קאָנגרעס-פוילן האָט מען גענומען גרינדן עלעמענטארי-שולן פאר יידישע קינדער, איז ער צוריקגעקומען צו זיין אלטן געדאַנק. פון אַ באַריכט, וואָס דער שול-דירעקטאָר פון ווילנער גובערניע האָט אים צוגעשיקט, האָט טשאַרטאַריסקי זיך דערוואָסט, אז אין ווילנע וואַקסט די צאָל משכילים, וואָס וואָלטן געוואָלט אָפגעבן זייערע קינדער אין אַ פוילישער שול. עס וואָלט אָבער געווען

ד"ר יעקב שאצקי

בעסער — האָט ער געשריבן — ווען די מלוכה־מאכט צווינגט די קהילה נעמען אַ פּאָזיטיווע שטעלונג צו אַזעלכע שולן.

דעם 15טן מערץ 1818 איז אַרויס אַ שריפט צום ווילנער נובערנאד־טאָר, אין וועלכן עס ווערט פּאָרגעשלאָגן עפענען אַ „פּאַראַפיאַלע שול פּאַר יידן“. די הכנסה פאַר אויסהאַלטן די שול דאַרף קודם כל גענומען ווערן פון די פּאָנדרן פון דער ווילנער „תּלמוד־תּורה“, וואָס האָט עקזיסטירט שוין אַ לאַנגע צייט און מען האָט געמיינט, אז זי האָט גרויסע קאַפיטאַלן. זינט 1808 פּלעגט דער ווילנער שול־וויזיטאַטאָר באַזוכן די דאָזיקע תּלמוד תּורה און צושטעלן טשאַרטאָריסקין אויספירלעכע באַריכטן.

כּדי צו געווינען דעם ציטרוי פון דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען געפּלאַנט צו שאַפן אַ קוראַטאָריע פון „אויפגעקלערטע“ יידן.

ווען עס איז אָבער געקומען צו קריגן געלט פון די פּאָנדרן פון דער „תּלמוד תּורה“ האָט די פּאַרוואַלטונג אין אַן אויספירלעכן מעמאָראַנדום דערקלערט אז די מנדרים פאַר דער תּלמוד־תּורה גיבן געלט בפּירוש נאָר פאַרן רעליגיעזן חינוך, ממילא טאָר מען נישט נעמען פון דעם פּאָנדר קיין געלט פאַר וועלטלעכע לימודים.

דער ווילנער וויצע־נובערנאַטאָר האָט דעריבער פּאָרגעשלאָגן, אז מען זאָל די „תּלמוד תּורה“ פּאַרוואַנדלען אין צוויי שולן: אַ רעליגיעזע און אַ וועלטלעכע. די אוניווערזיטעט פּאַרוואַלטונג האָט אויף דעם נישט געוואַלט איינגיין. מען איז באַשטאַנען אויף דעם, אז אַזא שול דאַרף זיך עפענען און אז די קהילה מוז זי אויסהאַלטן. דער אוניווערזיטעט האָט דעלעגירט אין אַ קאָמיסיע איר פּראָפּעסאָר פאַר העברעאיש, דעם גלח ש י מ אָן ז ש ו ק אָ ו ו ס ק י. פון דער קהילה זענען געקומען ד"ר י ו ס ר אָ ז ע נ ס אָן, וואָס האָט געענדיקט דעם ווילנער אונ־ווערזיטעט (אין יאָר 1812) און דער קהילה־שרייבער מ י כ אַ ל אַ ב־ר ה ס ג אָ ר ד אָן.

לויטן סדר הלימוד וואָס איז צוגעשטעלט געוואָרן, האָט מען אין דער דאָזיקער שול געפּלאַנט לערנען לייענען און שרייבן פּויליש און רוסיש, עטיק, רעכענען, געשיכטע און לאַקאַלע געאָגראַפיע.

די באַראַטונגען אַרום דעם פּראָיעקט האָבן געדויערט אַ לאַנגע צייט. דעם 5טן פעברואַר 1820 איז דער פּראָיעקט ענדלעך געווען פּאַרטיק. די

ווילנער קהילה האָט זיך געוואָלט אויסדרייען פון דעם גאַנצן ענין און האָט תיכף געמאַרדן, אַז ראָזענסאָן און גאַרדאָן זענען נישט אירע פאַר-טרעטער, ממילא פאַרטרעטן זיי נישט די יידישע באַפעלקערונג. די צוויי משכילים האָבן אָבער אונטערגעשריבן דעם ענדגילטיקן פּראָיעקט. עס איז באַשלאָסן געוואָרן באַשטייערן די יידישע אייגנטימער פון הייזער. סך הכל זענען דעמאָלט אין ווילנע געווען הונדערט יידישע הויז-באזיצער. מען האָט זיי פאַרטיילט אין דריי קלאַסן מיט אַ שטייער פון 15, 10 און 5 רובל רעספעקטיוו. דער בודזשעט האָט געוואָלט באַשטיין פון 500 זיל-בערנע רובל אַ יאָר, פון דעם 400 רובל פאַר צוויי לערער און 100 רובל אויף פאַפיר, טינט, בלייערס און אַנדערע מכשירים. די יידישע פאַרטער-טער האָבן איינגעשטימט, אַז די ערשטע דריי יאָר זאָלן די לערערס זיין קריסטן, אָבער נאָך דעם טערמין מוזן די לערערס אומבאדינגט זיין יידן. אין פּלאַן איז אַרײַן, אַז מען זאָל לערנען נאָר אַ האַלבן טאַג, כדי צו געבן די קינדער אַ מעגלעכקייט נאָך מיטאַג צו גיין אין חדר אָדער לערנען זיך פּריוואַט ביי אַ מלמד.

דער גלח זשוקאווסקי האָט געפּאָדערט, אַז אלע מלמדים זאָל מען צווינגען באַזוכן די שול, אויב נישט זאָל מען זיי פאַרווערן זיך פאַר-נעמען מיט מלמדות. אויף דעם האָבן די יידישע דעלעגאַטן פון דער קאָמיסיע נישט געוואָלט איינגיין. זיי האָבן גוט פאַרשטאַנען, אַז אַזאַ פאַרשלאָג מוז אומבאדינגט פאַרשטאַרקן די אָפּאָזיציע צו דער פּראָיעקט טירטער שול. פאַר די פאַרדינסטן ביים צוזאַמענשטעלן דעם פּראָיעקט האָט זשוקאווסקי פאַרגעשלאָגן, אַז ד"ר ראָזענסאָן זאָל באַ-קומען אַ טיטל „אין הסכם מיט זיין אַקאַדעמישן גראַד“, און גאַרדאָן זאָל באַשטימט ווערן פאַר אַ ראַטגעבער אין דער צענזור פון יידישע ביכער. פון דעם דאָזיקן פּראָיעקט איז אָבער גאַרנישט נישט געוואָרן. פאַרוואָס איז דאָס געשען — איז נישט אויפגעקלערט געוואָרן. אפשר האָט די רוסישע רעגירונג נישט געוואָלט, אַז די יידן אין ליטע זאָלן ווערן אַן אָביעקט פון פּאָליטיזאַציע. עס איז אויך נישט אויסגעשלאָסן, אַז די „דעפוטאַטן פון יידישן פּאָלק“ אין פעטערבורג האָבן אויסגעפּועלט, אַז מען זאָל דעם פּלאַן נישט דורכפירן.

קאפיטל 6

דער ווילנער אוניווערסיטעט און יידן

(1824—1803)

אויב טשארטאָריסקין האָט זיך נישט איינגעגעבן מיט די יידישע עלעמענטאַר-שולן, איז אים אָבער געלונגען צוציען יידישע יונגעלייט אין ווילנער אוניווערזיטעט. ראשית כל איז דאָס געווען גרינגער. קיין סך קאנדידאַטן-יידן וואָס זענען געווען ראוי זיך צו לערנען אין אַן אוניווערזיטעט איז אין ליטע בכלל נישט געווען. דער ווילנער אוניווערזיטעט איז געווען פאַררעכנט פאַר איינעם פון די בעסטע אין גאַנץ רוסלאַנד. פאַר פּראָפעסאָרן האָט טשארטאָריסקי איינגעלאָרן די בעסטע וויסנדישאַפּטלעכע כוחות פון אייראָפּע. באַזונדער גוט איז געווען אָרגאַניזירט דער מעדיצינישער און דער פּילאָלאָגישער פּאַקולטעט.

„דער אוניווערזיטעט איז איצט אין ווילנע אַ גאָר וויכטיקער ענין — שרייבט דער יונגער יאָאָכימ לעלעוועל צו זיינע עלטערן (דעם 28סטן מאי 1804) — עס איז דאָ אַ סך יונגוואַרג, גלחים שטודירן און אפילו יידן באַזוכן די לעקציעס“.

לעלעוועל דערמאָנט צוויי יידן-סטודענטן וואָס זענען געווען זיינע פּריינט: דאָס זענען געווען לעווי און ניימאַן. אין דער צייט ווען טשארטאָריסקי איז געווען שול-קוראַטאָר, ד"ה פון 1803 ביז 1824, האָט דער ווילנער אוניווערזיטעט געציילט איבער פּערציק יידן-סטודענטן. דער

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

גרעסטער טייל פון זיי האָט שטודירט מעדיצין, עס זענען אָבער געווען אייניקע סטודענטן, אמת, זייער זעלטענע אויסנאָמען, וואָס האָבן שטודירט נאָטורוויסנשאַפֿט. די באַציאָונגען צווישן ייִדישע און נישט־ייִדישע שטודענטן זענען בכלל געווען נישט קיין פֿריינטלעכע. אויף דעם קלאָגט זיך טאַקע לעלעוועל אין זיינע בריוו צו די עלטערן.

„די מערסטע פּוילישע סטודענטן — שרייבט ער — שטאַמען פון דער שלאָכטע. זיי קענען נישט שליסן קיין שלום מיטן געדאַנק, אז יידן זענען זייערע שול־קאָלעגן“.

אָפּטמאָל פלעגן פּאַרקומען קריגערייען צווישן איינצלנע יידן און נישט־ייִדן און עס איז אפילו געקומען צו עפנטלעכע אינצידענטן, אזוי אז די אוניווערזיטעט פאַרוואַלטונג האָט זיך געמוזט אין דעם אַרײַנמישן. דער רעקטאָר יאַן שניאָרדיץ קיין און אַ טייל ליבעראַלע פּראָפּעסאָרן האָבן תמיד פאַרטיידיקט די יידן. אין יאָר 1815 האָבן די פּוילישע סטודענטן געמאַכט אַ פּאַגראָם אויף יידן. זיי זענען אָבער דערפאַר באַשטראָפּט געוואָרן און אייניקע סטודענטן זענען אפילו אויסגעשלאָסן געוואָרן פון אוניווערזיטעט.

די יידן־סטודענטן וואָס האָבן שטודירט מעדיצין זענען על פּי רוב געווען סטיפּענדיאַנטן פון פּוילישע מאַגנאַטן. אַזעלכע סטיפּענדיעס האָבן געהאַט יצחק זיבערלינג, יוסף ראָזענזאָן א"א. דער סטודענט מעדל בן שמואל ראָטענבערג, וואָס האָט שטודירט מעדיצין אין ווילנע אין די יאָרן 1814-1815 און איז אפילו אַ געוויסע צייט געווען דער ייִדישער צענזאָר, האָט געהאַט אַ סטיר פּענדיע פון גראַף מאַשינסקי. דער סטודענט שמואל קושעלעוויטש, וואָס האָט אנג געקענט זייער גוט העברעאיש, האָט געהאַט אַ סטיפּענדיע פון ווילנער גראַף טישקעוויטש. צו די סטודענטישע קלובן פון דעם אוניווערזיטעט האָט מען יידן נישט געוואָלט צולאָזן. אין ווילנע זענען דאָס געווען געהיימע נאַציאָנאַלע פּאַטריאָטישע קרייזן. צו זיי האָט אויך געהערט אַדאַם מיצקעוויטש. דאָס זענען געווען די קרייזן פון די פּיאָרעטן און פּילאָמאַטן. אויף זייערע זיצונגען האָט מען אַ סך דער־באַמירט וועגן יידן און אפילו געלייענט די השכלה־ליטעראַטור אויף דייטש און פּראַנצויזיש. לגבי יידן האָבן זיי זיך באַצויגן ווי ציוויליזאַ-

ד"ר יעקב שאצקי

טאָרס פון אַ „ווילדן שבת“. מען דאַרף יידן קודם כל „ציוויליזירן“, נישט דערלאָזן, אז ער זאָל „עקספּלאָאטירן“ דעם פּויער. זייערע הומאַניטאַר-אומטאָפיסטישע פּראָגראַמען זענען געווען אַ געמיש פון דייטשישן „טונגנד-בונד“ און מאַסאַנישער אידעאָלאָגיע. אפילו ווען זיי האָבן געפירט וויכוחים וועגן דער נויטווענדיקייט צו „רעפּאָרמירן“ די ליטווישע יידן, האָבן זיי נישט געוואָלט צולאָזן אַ יידישן קאָלעגע פון אוניווערזיטעט ער זאָל זיך קענען באַטייליקן אין די דיסקוסיעס וועגן אַן ענין וואָס איז נוגע יידן. אין יאָר 1811 איז באַשטימט געוואָרן, אז אַלע סטודענטן פון ווילנער אוניווערזיטעט ווערן באַפרייט פון צאָלן שטייערן. אין יאָר 1819 האָט דער ווילנער אוניווערזיטעט זיך משתדל געווען, אז אויך די יידישע סטודענטן זאָלן קענען געניסן פון דער דאָזיקער פּרווילעגיע. אָבער דער רוסישער בילדונג-מיניסטער איז אויף דעם נישט איינגעגאַנגען. ער האָט געענטפערט, אז נאָר אזאָ יידישער סטודענט וואָס איז גרייט זיך צו שמדן קען האָבן די דאָזיקע פּרווילעגיע.

די יידישע סטודענטן אין ליטע האָבן זיך על פי רוב רעקרוטירט פון לומדישע און משכילישע קרייזן. אַ סך פון זיי האָבן געקענט גוט העבן רעאיש און זיך אינטערעסירט מיט יידישע ענינים. איינער פון זיי, למשל, בערזייער, האָט אין יאָר 1819 אָנגעשריבן זייער אַן אינטערעסאַנטן פּראָיעקט וועגן רעפּאָרמירן דאָס יידישע לעבן אין ליטע און אים דערלאָנגט דעם ווילנער אוניווערזיטעט. אין דער פּוילישער פרעסע, ווי „רויענניק ווילענסקי“, טרעפט מען שוין אַן אין 1820 מיטאַרבעטער יידן, על פי רוב סטודענטן פון אוניווערזיטעט. זיי נעמען תמיד אַ וואָרט אין ענינים וואָס האָבן אַ שייכות מיטן יידישן לעבן. דאָס איז די ערשטע יידישע אינטעליגענץ אין ליטע.

משאַרטאָריסקין האָט דער ווילנער אוניווערזיטעט געהאַט צו פאַר-דאַנקען אַ פאַקולטעט פאַר אַריענטאַלישע שפּראַכן און קולטור, העברעי-איש בתוכם. דער פּראָפּעסאָר פון העברעאיש איז געווען דער גלח ש י מ אָן פּע ל י ק ס ז ש ו ק אָ ו ו ס ק י (1782-1834), אנב אַן אינטימער פּריינט פון אַ סך ווילנער משכילים. ער פלעגט זיך אָפט אַבאַגירן אויף השכלה-ספּרים. זיין נאָמען פּיגורירט, למשל, אין דער רשימה פון פּרענומעראַנטן אויף מרדכי אהרן גינזבורגס, „גלות ארץ החדשה“

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

(דערשינען אין 1823). אין יאָר 1809 האָט זשוקאווסקי אָפּגעדרוקט אַ פּויליש ביכל פאַר עלעמענטאַר העברעאיש און אין יאָר 1811 אַ לייען בוך פאַר אַ העכערן קורס מיט אַ העברעאיש-לאַטייניש-פּוילישן ווערטער-בוך.

טשאַרטאַריסקי האָט זיך שטאַרק מתעסק געווען מיט דער אָפטיי-לונג פון „העבראיקאַ“. די דאָזיקע קאָלעקציע איז געווען זייער אַ סאָלירע. בפרט איז גרויס געווען די זאַמלונג פון לערנביכער און העברעאישע ווערטערביכער און ביבלישע קאָנקאָרדאַנדן. אזא גרויסער ביבליאָגראַפּ, ווי יאַאָכים לעלעוועל שטעלט פעסט, אַז בעת עס איז אים אויסגעקומען צו אַרבעטן אויף די הערות צו אַן אויסגאַבע פון די מסעות פון בנימין פון טודעלאַ, האָט ער אין דער ווילנער אוניווערזיטעט-ביבליאָטעק געפירט נען זעלטענע ספרים און מאַנוסקריפּטן. די זאַמלונג איז געוואקסן אַ דאַנק די צענוור-עקוועמפלאַרן, וואָס מחברים האָבן געמוזט צושטעלן, ווייל די השגחה איבער דער צענזור פון העברעאישע און יידישע ביכער איז גע-ווען אין רשות פון דעם אוניווערזיטעט.

אויב עס איז לייכט געווען אַנצוזאַמלען אַ גרויסע קאָלעקציע, וואָס איז מיט דער צייט געוואָרן די רייכסטע אין פּוילן, איז אַ סך שווערער געווען מיט געפינען אַ פּאַסיקן צענזאָר. צווישן די נישט-יידן איז געווען זייער ווייניק וואָס האָבן געקענט העברעאיש און יידיש. אָפיציעל האָט דער פּראָפעסאָר פאַר העברעאיש באַדאַרפט זיין דער צענזאָר. עס האָט זיך אויסגעאַרבעט אַ מין רוטין, אָפיציעל קיינמאָל נישט לעגאַליזירט, אַז דער צענזאָר פלעגט בעטן אַ ייד אַ למדן, אָדער אַ משכיל, העלפן אים צענזורירן אַ ספר. אַ געוויסע צייט האָט די דאָזיקע פונקציע אויסגעפירט דער אויבן דערמאָנטער גאַרדאָן. אָבער קעגן אַזעלכע צופעליקע און גע-היימע געהילף-צענזאָרן האָט זיך אָנגעהויבן אַ ויצעקו. די מחברים גופא האָבן פּראָטעסטירט. אויך די יידישע מוכרי-ספרים האָבן אַרײַנגעשיקט אַ פּראָטעסט. זיי האָבן געטענהט, אַז ראשית כל נעמט עס זייער לאַנג, ווייל די אַרבעט איז נישט קיין באַצאָלטע, והשנית, דער „עקספּערט“ איז אָפטמאָל זייער פּערזענלעך און איז זיך נוקם אין אַ מחבר, מיט וועלכן ער האָט געהאַט סכסוכים. די לומדישע מחברים האָבן אָנגעוויזן, אַז דער „עקספּערט“ איז אַ גרויסער עס-האַרץ און דעריבער טאָר מען

ד"ר יעקב שאצקי

אזעלכע לייט נישט אָנפארטרויען דאָס צענזורירן פון העברעאישע ביכער. וועגן דעם האָט דער אוניווערזיטעט געהאַט אַ סך באַראַטונגען. צו די טענות האָט מען זיך צוגעהערט מיט גרויס דרך ארץ. עס איז פאָרגעשלאָגן געוואָרן אָנצושטעלן אַ ספּעציעלן צענזאָר פאַר העברעאישע און יידישע ביכער, כדי איין מאָל פאַר אַלע מאָל פטור צו ווערן פון די פרייוויליקע עקספּערטן. היות ווי דאָס איז געווען אַ מלוכהשער אַמט, האָט מען אַ ייד, פאַרשטייט זיך, נישט געקענט אָנשטעלן. טשאַרטאַריסקי איז אָבער באַשטאַנען דערויף, אז אזאָ צענזאָר זאָל דווקא זיין אַ ייד. ער האָט זיך דעריבער געווענדט צו אַ ב ר ה ם י ע ק ב ש ט ע ר ן (1762—1842), דעם באַרימטן וואַרשעווער לַמְדָן און מאַטעמאַטיקער און געבעטן אים צו רעקאָמענדירן אַ פּאַסיקן קאַנדידאַט. אין ווילנע איז צו יענער צייט געווען אַ פּוילישער בוכהענדלער און פאַרלעגער אַ ייד גליקסבערג, פון דער באַקאַנטער וואַרשעווער משפּחה, וואָס האָט זיך שטאַרק מתעסק געווען מיטן פּוילישן פאַרלאַגזוועזן. איינער פון דער דאָזיקער משפּחה, יאַן גליקסבערג, איז רעקאָמענדירט געוואָרן פון זיין ווילנער ברודער אויף דעם דאָזיקן פּאַסטן. טשאַרטאַריסקי האָט אָנגעשריבן אַ בריוו צום פרומען שטערן און אים געבעטן עקזאַמינירן גליקסבערגן. שטערן האָט אויסגע־פירט די בקשה פון דעם פירשט און צוגעשיקט זייער אַ גינציקן ראַפּאָרט. ער האָט געשריבן, אז גליקסבערג קען לערנען און איז אויך באַהאַוונט אין דער השכלה־ליטעראַטור. דאָס לעצטע איז פאַר טשאַרטאַריסקין גע־ווען דאָס סאַמע וויכטיקסטע. גליקסבערג איז געקומען צו פאָרן קיין ווילנע אויף דער איינלאַדונג פון טשאַרטאַריסקין. דער וואַרשעווער קאַני־דידאַט איז דעם פירשט זייער געפעלן געוואָרן. דערווייל האָט אָבער די וואַרשעווער קהילה באַשטימט גליקסבערגן פאַר איר סעקרעטאַר (מערץ, 1822) און פון דעם שירוף מיטן ווילנער צענזור־אַמט איז גאָרנישט נישט געוואָרן.

קאָפּיטל 7

יידישע קולטור־טעטיקייט אין ליטע

(1803 — 1824)

דער שמועס וואָס פירשט טשאַרטאַריסקי האָט אין ווילנע געהאַט מיט גליקסבערגן איז זייער אינטערעסאַנט. עס לאָזט זיך אויס, אז דער פירשט האָט געוואָלט נישט סתם אַ צענוואָר, נאָר אַ „ידישן עצה־געבער“, וואָס זאָל אָנווייזן וואָס פאַראַ שולן דאַרף מען עפענען פאַר יידן, וואָס דאַרף זיין דער סדר הלימוד און וועלכע ביכער, העברעאישע אָדער יידישע, זאָל מען דערלויבן דרוקן און וועלכע נישט. צווישן די הויפט־פלענער פון טשאַרטאַריסקין איז אויך געווען אַרויסצוגעבן אַ סידור אויף פּויליש, כדי יידן זאָלן זיך צוגעוויינען צו „דער לאַנדשפּראַך, פּונקט ווי דאָס ווערט געטון פון די יידן אין מערב־איייראָפּע“, — האָט ער געשריבן צו גליקסבערגן.

גליקסבערג האָט זיך תיכף אונטערגענומען איבערזעצן דעם סידור אויף פּויליש. דער אוניווערסיטעט האָט עס געוואָלט אַרויסגעבן. אין אַ מעמאָראַנדום צום פירשט טשאַרטאַריסקי (1822) שרייבט גליקסבערג, אז אזאָ סידור וועט נישט נאָר פּאָלאַניזירן די יידן, נאָר וועט אויך „הר מאַניזירן די פּאָליאַקן, וואָס וועלן איצט זיך קענען איבערצייגן וועגן דעם אמתן גייסט פון דער יידישער אומה“. אַ צווייטער קאָנדידאַט פאַר דעם דאָזיקן אַמט איז געווען י ה ז ק א ל - א ר י ה ה אָ ג ע (1791—1860), אַ געוועזענער חסיד, שפּעטער אַ הייסער משכיל און זינט 1823 אַ משומר און מיסיאָנער. אין יאָר 1822 האָט ער אַרויסגע־

ד"ר יעקב שאַצקי

געבן אין ווארשע א פוילישע איבערזעצונג פון א געקירצטן סידור און א מין קאטעכיזם פארן לימוד פון דער יידישער רעליגיע. זיין מעמאראני דום צום פירשט טשארטאריסקי, צוגעשיקט אין יאָר 1820, איז זייער א וויכטיקער דאָקומענט. ער גיט א כאַראַקטעריסטיק פון דער העברעיִ אישער השכלה ליטעראטור און זאָגט אַרויס מיינונגען וועלכע יידישע מחברים זענען „נוצלעך“ און וועלכע זענען „שערלעך“.

ווי מען זעט, האָט דער פירשט טשארטאריסקי גענומען זייער ערנסט זיין אויפגאבע צו פארשפרייטן השכלה צווישן די יידן אין ליטע. אויך וועגן דער יידישער פרוי האָט ער נישט פארגעסן. דער אונזי ווערסיטעט איז געווען בכלל נישט צוטריטלעך פאַר פרויען. די פאסיק סטע באשעפטיקונג פאַר אַן אינטעליגענטער יידישער מיידל איז און זיינע אויגן געווען אקושעריע. דער היגיענישער מצב פון דער יידישער באפעלקערונג איז געווען ווייט נישט קיין געהויבענער. קיין סך רופאים זענען בכלל נישט געווען. די בעסטע יידישע דאָקטוירים האָבן געהאַט ביי די פוילישע שררות אַזאַ גרויסע פראַקטיק, אַז א יידישער הולה האָט צו זיי אפילו נישט געקענט צוקומען. ביים ווילנער אוניווערזיטעט איז געווען א שול פאַר אקושערקעס. די דאָזיקע שול האָט גענרינדעט אין גראַדנע אנטאָני טיזענהויז און איז פון דאָרטן צוזאמען מיט דער גאנצער מעדיצינישער שול איבערטראָגן געוואָרן קיין ווילנע. אין די יאָרן 1811—1837 האָט אויך אין ביאַליסטאָק עקזיסטירט א שול פאַר אַקור שערקעס. אין די דאָזיקע צוויי שולן זענען געווען א סך יידישע תלמידי דות. ביים פארענדיקן האָבן זיי געמוזט באקומען פון דער קהילה אן איינגעשווירענע דעקלאַראַציע, אַז זיי וועלן ערלעך אויספירן זייער מלאכה. די דאָזיקע „אמניות דאָקטאָריע הנקראת אקאשערקעס“, ווי מען האָט זיי באַטיטלט אין פנקס פון דער ווילנער קהילה, זענען געווען די ערשטע יידישע פרויען אין ליטע, וואָס האָבן אויף זיך גענומען א פאַלקס־מיסיע. ער פי רוב זענען דאָס געווען אינטעליגענטע פרויען און אפילו פון נאָר פיינע היימען. אזוי, למשל, האָט אין יאָר 1819 געענדיקט אויף אן אקושערקע די טאָכטער פון דעם פראָמינענטן דאָקטאָר יעקב לייבאָ־שיץ. צוויי פון די דאָזיקע אקושערקעס האָבן אפילו פאַרפאַסט אויף יידיש פאַפּולערע ביכלעך אין שיכות מיט זייער פראָפעסיע. איינע פון

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

זיי איז געווען א ס ת ר ק י נ ק ו ל ק י ן. איר מאן האָט גע-
שטאַמט פון אַ באַקאַנטער ווילנער משפּחה מוכרי ספרים און מהבירים.
שאוּל קינקולקין, איר זון (געשטאָרבן 12טן פעברואַר 1908) איז געווען
אַ באַרימטער ווילנער בוכהענדלער פון פּוילישע ביכער. ער איז געווען
אַן אינטימער פּריינד פון דעם פּוילישן פּאָעט ס י ר אָ ק אַ מ ל אַ,
וועלכער האָט אים פאַראייביקט אין אַ פּאָעמע א"נ „דער ביכער־טרעך
גער". אין 1861 איז ער געווען אַרעסטירט און פאַרמשפּט אויף אַ יאָר
תּפּיסה דערפאַר וואָס ער האָט פאַרקויפּט און פאַרשפּרייט די פּוילישע
פּאַטריאַטישע ליטעראַטור.

די צווייטע אקושערקע וואָס האָט אָנגעשריבן אויף יידיש אַ ביכּל
איז געווען מ ל כ ה ב ע ר ל אַ נ ט. אין יאָר 1836, איז אין
ווילנע דערשינען איר חיבור א"נ דיא גליקלעכע מוטטער אָדער איינע
געניטע לעהערערין פיר מוטטער וועלכע איהרע געזונדהייט צו פּערהיטען
פאַרלאַנגען... אין דער צייט פון טראַגן (שוואַנגערשאַפט) און וועהר
רענר דאָס זיינען דעם קינדעם... הערויס געגעבן פאָן דער אַפּאָבירטע
אַ ק ו ש ע ר ק ע דער ווילנישען אַקאַדעמיע מ ל כ ה ב ע ר
ל אַ נ ט געבאָהרענע ל ע ו ו ע נ ש ט ע ר ן (72 זייטלעך).

די דאָזיקע קולטור און שול־באוועגונג וואָס איז געשטאַנען אָפּן פאַר
יידן און וואָס איז געווען מאַראַליש געשטיצט פון דער גרופּע, וואָס
אַרום טשאַרטאַריסקין, האָט נישט געקוקט אויף אַלע פּסיכאָלאָגישע מני-
עות און דער שטאַרקער אַפּאָזיציע מצד די פרומע יידן — דאָך פאַר-
גרעסערט די צאָל פון יידן מיט וועלטלעכן וויסן. אין דער פּוילישער
ליטעראַטור אין ליטע האָבן זיך דערהערט ליבעראַלע טענער. אַ סך
חשובע פּוילישע שרייבער, בפרט נאָך דער מלחמה פון 1812, זענען
אַרויס מיט קאָנסטרוקטיווע פּלענער מכה רעפּאָרמירן דאָס יידישע לעבן.
עם האָט זיך שוין אויסגעקרויסטאַליזירט אַ יידישע געזעלשאַפּטלעכע מיי-
נונג, וואָס האָט זיך גענויטיקט אין אַז עפּנטלעכע טריבונע. אין דעם פּרט
איז די מלחמה פון 1812, און די פּראַנצויזישע אַקופּאַציע פון ליטע
בכלל, און פון ווילנע בפרט, געווען פון אַ גוואַלדיקן קולטור־היסטאָרישן
באַטייט, וואָס יידישע היסטאָריקער האָבן נאָך נישט אָפּגעשאַצט. דאָס
קומען פנים אל פנים מיט יידן פון דייטשלאַנד און פּראַנקרייך האָט

ד"ר יעקב שאצקי

געעפנט די ליטווישע יידן די אויגן. זיי האָבן פאַר זיך דערזען פרומע יידן, אייניקע אפילו לומדים, וואָס האָבן גערעדט פריי די שפראַך פון דעם לאַנד, פון וועלכן זיי שטאַמען. די יידן פון די אָקופאַנטישע אַרמייען האָבן אין דער אַרימער ווילנע אנטדעקט געבילדעטע „אמונה-ברידער“. עס האָט זיך אויסגעלאָזט, אז אין ווילנע זענען געווען יידישע פרויען וואָס האָבן גערעדט פליסיק פראנצויזיש. אמת, זייער צאָל איז נישט געווען קיין גרויסע, אָבער אויך אזא קליינע צאָל, האָט זיי איבערראַשט און שטאַרק אימפּאַנירט. וועלט-ענינים האָבן אָנגעהויבן שטאַרק פאַראינטער-רעסירן די ליטווישע יידן. נישט יעדער האָט געקענט לייענען די פּוילישע בלעטער, וואָס זענען געווען פּראָווינציעל אין כאַראַקטער, צו פּויליש אין אינהאַלט און ווינציק אייראָפּעאיש.

נאָך דער מלחמה פון 1812 איז דער דראַנג זיך צו באהעפטיקן מיט דער דרויסנדיקער וועלט געוואָרן נאָך שטאַרקער.

דאָס יידיש ביכל „ריקצוג דער פראנצויזן“, וואָס איז ארויס אין 1813, לויט אלע ווארשיינלעכקייטן געדרוקט אין ווילנע, איז געווען אן אַנדרייט פאר אזא הונגער צו וויסן, וואָס טוט זיך אויף דער גרויסער וועלט. דערפון איז געבוירן געוואָרן דער פלאן ארויסצוגעבן א צייטונג אויף יידיש. אַ קעמערל פון אַ יידישער וועלטלעכער אינטעליגענץ האָט שוין ליטע פארמאָגט. להיפוך צו ווארשע איז די ווילנער אינטעליגענץ געווען נענטער צום פאָלק, אפילו ווען טעאָרעטיש האָט זי פון דעם לשון פון פאָלק נישט געהאַלטן. ווילנע איז געווען אַ צענטער פון דער פּוילישער ליטעראַטור. מען האָט געקענט פּאָפּולערע ארטיקלען איבערזעצן פון פּויליש. דאָס האָט מען שוין סיי ווי סיי געטאָן און אַרויסגעגעבן אין קליינע קונטרסלעך.

אַ דערלויבעניש פאר אזא צייטונג איז אָבער געווען אָפהענגיק פון דער קהילה. טשאַרטאַריסקי האָט געוואָלט, אז די קהילה זאָל גאַראַנטירן פאַרן כאַראַקטער פון דעם געפלאַנטן בלאַט. אָבער די וואָס האָבן זיך גענויטיקט אין אַ געדרוקטער טריבונע, האָבן קיין אייגענע טריבונען אין דער קהילה נישט געהאַט. ממילא איז פון דעם פלאַן גאַרנישט נישט געוואָרן.

אין יאָר 1817 ווערט געמאַכט אויפּסניי אזא פּראַווו, דער אינצײאַ-

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

טאָר איז געווען בערבינעל יגנימאן, א דרוקער, וואָס האָט אָנגעהויבן אַרבעטן ביי זאוואַדוקין, און האָט אפילו א געוויסע צייט זיך געלערנט אין ווילנער אוניווערזיטעט. ער איז געווען באַפריינדעט מיט פּוילישע שרייבער און האָט אפילו אייניקע פון זיי אַרויס־געגעבן. אין דער בקשה ווערט געבעטן אז די אלגעמיינע צענזור זאָל צענזורירן די צייטונג. דאָס האָט געמיינט, דער אוניווערזיטעט. אויף דעם האָט פירשט טשאַרטאַריסקי געענטפערט, אז דער אוניווערזיטעט האָט נישט קיין נישט־יידן וואָס קענען יידיש. וואָלט זיך אָבער געהאנדלט מכה א העברעיִש־בלאָט, וואָלט ער, דער „משכיל“ טשאַרטאַריסקי, אפשר געקענט העלפן. אמת, שרייבט דער פירשט — אז מען קען בעטן, א יידן, ווי דאָס איז מען זיך אָפט נוהג ביים צענזורירן א יידיש ווערק, ער זאָל זיין דער צענזאָר. אָבער דאָס איז א געפערלעכער וועג, ווייל נישט תמיד קען מען זיך פאַרלאָזן אויף א יידנס אָביעקטיווקייט. דעריבער, מיינט דער פירשט, אז יידן דאַרפן זיך גוט אויסלערנען דעם לשון פון דער מדינה און אים „באַנוצן אין פראַקטישן לעבנס־אומגאַנג“. אויך דאָ האָט די קהילה געקענט העלפן, אָבער דער ראש־הקהילה איז דעמאָלט געווען מיכאל בן אברהם גאָרדאָן, אַ משכיל, וואָס האָט נישט געוואָלט וויסן פון „זשאַרגאָן“.

אין יאָר 1820, האָט דער ווילנער שול־ראַיאָן פאַרנומען דעם אויבן אין נאַנץ רוסלאַנד. בעת דער מאַסקווער שול־ראַיאָן האָט געהאַט 287 שול־אַנשטאַלטן, דער פעטערבורגער — 287, האָט דער ווילנער שול־ראַיאָן געהאַט נאַנצע 430. דער אוניווערזיטעט האָט געציילט 300 סטודענטן, פון דעם אַז ערך 10 פראָצענט יידן; די גימנאַזיע ביים אוניווערזיטעט האָט אויך געהאַט 300 תלמידים. וויפל פון זיי זענען געווען יידן — איז נישט באַקאַנט. די דאָזיקע פאַרצווייגטע בילדונג טעטיקייט, וואָס האָט אויף אַ האָר נישט געמינערט אָדער פאַרקלענערט די אַלטע יידישע דער־ציאונג־אַנשטאַלטן, וואָס זענען אפילו געוואַקסן, בפרט אין ווילנע, האָט פאַרגרעסערט די קאַדרען פון אַזעלכע יידן, וואָס האָבן געקענט ביידע שפראַכן, ד"ה די לאַנדשפראַך (פּויליש) און די מלוכה־שפראַך (רוסיש). דער פאַקט, וואָס ליטווישע יידן האָבן זיך באַטייליקט אין די שטאַטישע פאַרוואַלטונגען, באַווייזט, אז זיי האָבן באַהערשט די דאָזיקע

ד"ר יעקב שאצקי

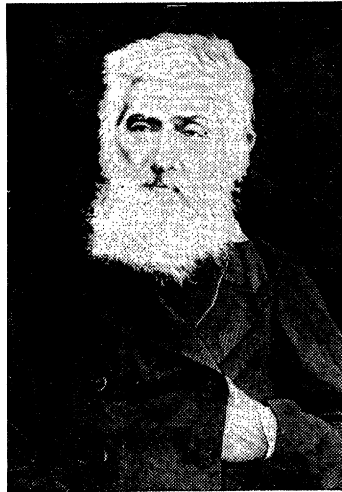
שפראכן. אין 1817, האָבן די ווילנער יידן געפאָדערט גלייכע רעכט אין די וואַלן פאַר שטאָטישע באַאמטע. די פּאָליאַקן זענען געווען קעגן דעם, זיי האָבן געטענהט, אַז יידן האָבן ווינציקער „בעוגראַמאַטנע“, ווי נישט-יידן — קענען זיי ממיילא פאַרכאַפן מער אַמטן. דער ווילנער גובערנאַט-טאָר רימסקי-קאָרסאַקאָוו האָט אין יאָר 1816 באשטימט, אַז יידן מעגן זיך באטייליקן אין די וואַלן צו די שטאָט-פאַרוואַלטונגען. טשאַרטאַריסקין איז דאָס נישט געפעלן געוואָרן. אים האָט זיך געחלומט אַ פּויליש-יודישער בלאַק, בפרט פון אַזעלכע יידן, וואָס דער אַוניווערזיטעט האָט שוין אויסגעהאַדעוועט. די רוסישע רעגירונג האָט אכטונג געגעבן, אַז די „פּריצישע העגעמאָניע“ זאָל זיך נישט פאַרשפּרייטן אויף יידן. אין די יאָרן 1817—1820, זענען צוויי יידן געוועזן אויסגעקליבן אין דער ווילנער שטאָטישער דומע. די פּאָליאַקן האָבן פּראָטעסטירט און האָבן אויסגעפירט (אין 1821), אַז מען זאָל די וואַלן פּסלענען.

דער פּאָליטישער און עקאָנאָמישער קאָנפּליקט צווישן די פּוילישע מעשטשאַנעס אין ליטווישע שטעט און יידן האָט געשמערט טשאַרטאַ-ריסקין אין די פּלענער געווינען די יידן פאַר די פּוילישע קולטור-אינטערעסן. ער האָט געהאַט אויף זיין זייט נאָר יחידים, בפרט פּוילישע שרייבער, וואָס האָבן צוזאַמען מיט אים געוועבט דעם זעלבן חלום וועגן אַ ליטווישן פּאָליאַק פון משה רבנוס גלויבן. דער פּראָקטישער אינסטיטוט האָט דיקטירט די יידן, בפרט אין די שטעט, וווּ דער פּויליש-פּריצישער עלע-מענט איז געווען דאָמינירנדיק, זיך צו לערנען פּויליש. פון לערנען פּויליש איז אָבער געווען נאָך ווייט צו דעם מעמד פון אַ קולטור-פּאָליאַק. רוסישע אָפּיצירן און באַאמטע אין ליטע האָבן זיך אויך געמוזט לערנען פּויליש, ווייל דאָס איז געווען די צווייטע אָפּיציעלע שפּראַך אין לאַנד, און אויך די צווייטע (לעבן פּראַנצוזיש) קולטור-שפּראַך פון דעם הער-שנדיקן קלאַס.

בעת אין יאָר 1818, האָט מען אין ווילנע דערקלויבט דורכפירן אַ טרויער-אָונט נאָך ט א ד ע א ו ש ק א ש ט ש ו ש ק א, וואָס איז דעמאָלט געשמאַרבן אין דער שווייץ, האָט שוין די ווילנער השכלה גע-קענט מאַניפעסטירן איר ערשטן פּאָליטישן אַרויסטריט, וואָס איז פאַר-געקומען דווקא אויף העברעאיש. אין דער גרויסער שול איז געמאַכט

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

געוואָרן אַן הזכרה. די צייטונג „קוריער ליטעווסקי“ האָט אָפּגעדרוקט אַן אויספירלעכן באַריכט וועגן דער האָזיקער מערקווירדיקער געשעעניש אין דער הויפטשטאָט פון ליטע, וואָס האָט געזאָלט אילוסטרירן די באַציאונג פון די משכילישע קרייזן צו דעם פּוילישן נאַציאָנאַלן העלד. די זעלבע צייטונג האָט אָפּגעדרוקט אַ העברעאישע עלעגיע אויף קאַשטשוסקאַס טויט, וואָס אַן אומבאַקאַנטער משכילישער משורר האָט אָנגעשריבן און צו וועלכער עס איז צוגעגעבן געוואָרן אַ ווערטלעכע פּוילישע איבערזעצונג, לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן נעמאכט פון דעם פּראָפּעסאָר און נלח זשוקאָווסקי. דער מחבר פון דעם העברעאישן שיר, האָט געקענט זיין נאָר אַ ב ר ה ם ד ו ב ב ע ר ל ע ב ע נ ם אָ ן (אד"ם הכהן)

אדם הכהן לעבענזאָהן
(1879—1794)

בילד פון די זאַמלונגען פון
יידישן וויסנשאַפּטלעכן
אינסטיטוט, ניריאַרק

(1878—1794) — וואָס האָט אָנגעהויבן זיין דיכטערישע מעטיקייט מיט שרייבן „געלעגנהייט־שירים“. אזוי, למשל, האָט ער אין יאָר 1822 אָנגעשריבן אַ שיר לכבוד גראַף טישקעוויטש, און דער סטודענט פון מעריצין קושעלעווסקי האָט עס איבערגעזעצט אויף פּויליש.

ד"ר יעקב שאצקי

דעם זעלבן יאָר האָט א גלח יאן גינטילאַ (1757-1789) אַרויס געגעבן אַ טשיקאָווע ביכעלע א"נ „לימוד קריאת לשון פלאנייא עבור נערי בני ישראל" (גערדוקט ביי זאוואדוקין). דאָס איז דאָס ערשטע העברעאיש-יידישע לייענבוך פון דער פּוילישער שפּראַך. די הקדמה צום ביכל האָט אַ גרויסן קולטור-היסטאָרישן ווערט. אין דער דאָזיקער הקדמה, וואָס איז געשריבן אויף פּויליש, קלערט אויף דער מחבר, ווי נויטיק עס איז אזאַ ביכל, וואָס זאָל אויסלערנען זיינע יידישע „שטאַמברידער", די פּוילישע שפּראַך. ער באַקלאַגט זיך, אז די לאַנדער-געירונג און די בילדונגס-מאכט האָט ווייניק אויפגעטאָן, כדי העלפן יידישע קינדער זיך אויסלערנען פּויליש.

אין די חדרים האָט מען געלערנט פּויליש און יידיש, אָבער נישט מער ווי שרייבן אַ בריוול. דערפאר האָט מען צו יענער צייט שוין אַרויס געגעבן יידיש-פּוילישע בריוונשטעלערס. מסתמא איז דעם גלח גינג טיילאָס ביכל נישט געווען א סך גענוצט, ווייל מער ווי איין אויסגאבע איז נישט דערשינען.

וועגן דעם סדר הלימוד אין אַ חדר גיט אונז אַ בילד אַ יידיש בריוול פון אַ קינד, פון אַ יאָר 7 אָדער 8. וועמען די עלטערן האָבן געשיקט קיין ווילנע זיך לערנען.

אין אַ בריוו צו די עלטערן, האָט דער ווילנער תלמיד געשריבן אין יאָר 1822, אז ער לערנט שוין גמרא בבא מציעא. חוץ דעם לערנט מען אים:

„אידעש אושליגין אויף דייך (דייטש) און איך שרייב פולעשעה (פּויליש), ליזבעה (ליטשבע — רעכענען) און פולעש אליין און איך קען לייענן גירוקטעה אבישיל און איך קען גישריבענע אבישיל און דער רבי (וועט) אפשר אושלערנין העשבענען אלע העשבונעש" (חשבונות). אייניקע יידישע תלמידים פון דער גימנאזיע ביים אוניווערסיטעט, האָבן געמוזט איבערייסן די לימודים, ווייל עס האָט זיי געפעלט געלט מיטלען. אַ טייל פון זיי זענען געוואָרן פריוואַטע לערערס פון פּויליש, רוסיש, דייטש און אפילו פראַנצויזיש. זיי האָבן שוין געהאַט פארטיקע לערנביכער, וואָס אייניקע פראַקטישע מחברים האָבן צוזאַמענגעשטעלט. חוץ דעם גלח גינטילאָס טשעקאָווע ביכל, וואָס איז פאַקטיש געווען באַ-

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

שטימט פאר אליין לערעריי, און האָט געהאט זייער א גוטע יידישע טערמינאָלאָגיע פון אינטערפּונקציע צייכנס — זענען שוין געווען אנדערע לערנביכלעך.

וועגן בריוונשטעלערס פאר יידישע, פּוילישע און רוסישע בריוו, איז שוין אָפּגעערעט. חוץ דעם האָט דער קהילה־שרייבער ב ר ו ך ב ן מ ש ה ר י נ ד ז ו נ ס ק י (1800—1874) צוזאַמען מיט איינעם משה בן שמעון אַרויסגעגעבן אין יאָר 1824 א בוך „למוד לשון רוסיא... נעתק ללשון המדובר בעם" (142 ז"ו). דאָס איז געווען די ערשטע גראַמאַטיק פון רוסיש אויף יידיש מיט מוסטערן פון בריוו און בקשות.

אין יאָר 1826, איז אין ווילנע דערשינען אַ לערנביכל א"נ „מודע לבני בינה אָדער קינדער פריינד אונד לעהרער. איין לייכטיש לעהר אונד לעזע בוך פיר דיא יידישע קינדער וואָש ווינשן זיך אין דער פּויליש־שע שפראַכע גוט לערן אונד זי פאַרשטיין אונד שרייבן אָן איין לעהרער, אין איין קורצע צייט זעלבשט זיך אוישצילערנן" (80 ז"ו). חוץ דעם זענען לויטן מוסטער פון די פּוילישע לערנביכער אַרויס אייניקע יידישע ביכלעך וועגן פאַרשידענע לימודים. אַזוי, למשל, איז אין ווילנע אַרויס אין 1818, אַ יידיש לערנביכל פאר געאָגראַפיע א"נ „ראשית למודי יעאָגראַפיע, אָנפאַנג פון דאָש יעאָגראַפּישי לערנונג".

פון די לומדישע קרייזן איז אַרויס, אויך באַאיינפלוסט פון דער השכלה, אַ לערנבוך וועגן דיקדוק, צונויפגעשטעלט פון צ ב י ר ש ב ן מ נ ה ס נ ח ו ם צ פ ת א"נ „הלכה למעשה" (1816), און אין יאָר 1827 אַ העברעאיש לערנבוך צו רעכענען א"נ „צפנת פענח". אייניקע פון די דאָזיקע חיבורים, ווי למשל, דער „דרך סלולה", אַ הילפסביכל צום תנכישן דיקדוק פון י ה ו ד ה ב ן א ל י ע ז ר ה כ ה ן ק ר אָ ן (1825), האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער געשיכטע פון יידישער בילדונג אין ליטע.

אַזעלכע ווערק זענען אַרויס אַ גרויסע צאָל. ליידער האָבן זיך נישט אַלע ווערק פון דעם מיין אויפגעהיט. ווען מיר וועלן נאָך דערמאָנען, אַז אויך לוחות, בריוונשטעלערס, פּאָלקס־מעשיות און אנדערע געדרוקטע ווערק, וואָס האָבן געהאָלפּן פאַרשפּרייטן וועלטלעכע בילדונג ביי יידן אין

DERACH SZELULA

ספר

דרך סלולה

כלל כל השמות, פעלים, ומלות הנחלים נהג' עם הוראת
 שרשיהם לשי גרוסיהס ומחורגס, נכתב עברית ואשכנזית,
 נשון למ ונקי. ללמד ספח עבר בניעה חשעס וקלס,
 ולמד יבד עליו הוראת אזה מלכ מספר החל'ך. יעין סה רחל
 כשגם נכל הוראות' ומכס ימד אשר ישל על לעון וק'מס :

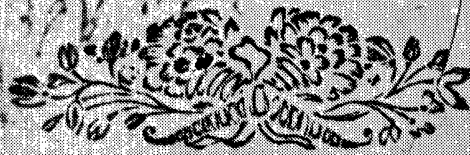
תחת

יודא בלא"א מורה אליעזר רבהן קראן

בנה ס'תקפ"ו ל"ט

Ebraisch - Deutsches Handwörterbuch.

von *J. L. Kron.*

WILNIE.

Pruberski Dyciecz: JXX. Missyonarzów p. k. i. k.

העברעאיש-דייטשער ווערטערבוך פון יהודה קראן, ווילנע, 1825
 (פון די זאמלונגען פון י. א. יאפע. ניו-יארק)

פּוֹלִטֶר־געשײַכטע פֿון דער השׂכֵּלֶה אין לײַטע

ZUM DRUCK ERLAUBT.

Unter der Bedingung, dass nach Abdruck
des Werkes und vor dem Heft desselben, ein
Exemplar davon für die Censur-Comität, zwei
für das Ministerium der Aufklärung, zwei für
die öffentliche Kaiserliche Bibliothek, eines für
die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften zu
St. Peteraburg, und eines für die Kaiserliche U-
niversität zu Abo, an die Censur-Comität einge-
sandt werden.

Wina, den 17 November 1825.

Censor, Collegienrath S. Żukowski.

די צענזור־דערלוויבעניש פֿון דעם ביכל

לײַטע — וועט דאָס בילד זײַן מער אָדער ווייניקער פּוֹלשטענדיק. אזא
אינטענסיווע פּראָדוקציע פֿון ייִדישע ווערק בכלל, און פֿון השׂכֵּלֶה ביכער
בפרט, האָט גורם געווען דעם וואַקס פֿון ייִדישע דרוקערייען.

קאָפּיטל 8

נייע יידישע דרוקערייען און דער מסחר מיט ספרים אין ליטע

(1804 - 1824)

נאָך דעם ווי דער פּוילישער שליאכטיץ מאַשענסקי, וואָס האָט געהאַט אַ יידישע דרוקעריי בשותפות מיט עטלעכע יידן, האָט באַנק־ראַטירט, האָט דער ווילנער אוניווערזיטעט אָפּגעקויפט דעם יידישן שריפט, ווייל ער האָט געהאַט בדעה צו עפענען אַן אייגענע דרוקעריי (אין 1804). דער דאָזיקער פּלאַן איז אָבער נישט רעאַליזירט געוואָרן, הגם טשאַרטאַריסקי האָט זייער געוואַלט האָבן אונטער דער קאָנטראָל פון דעם אוניווערזיטעט כמעט די גאַנצע קולטור און פאַרלעגנדישע טעטי־קייט פון לאַנד.

די פּריוואַטע איניציאַטיווע איז אָבער געווען פּלינקער, געשיקטער און ביליקער. אין יאָר 1805, האָט יוֹזֶפֶּ זֶאוּזאָוֶזְקִי, אַ פּוילישער נער פּאָליאַק, משמעות פון יידישן אָפּשטאַם, באַקומען אַ דערלויב־בעניש צו עפענען אין ווילנע אַ דרוקעריי. ער איז געוואָרן דער דרוקער און פאַרלעגער פון דעם אוניווערזיטעט. ווי אַ פּראַקטישער געשעפטסמאַן האָט ער דערשמעקט, אז יידישע ביכער איז גוטע סחורה. ער האָט גע־עפנט אַ יידישע אָפּטיילונג, און האָט אָנגעשטעלט מנחם מן בן ברוך, דעם זון פון דעם גראַדנער דרוקער, ווי דעם פאַרוואַלטער. דער דאָזיקער מנחם מן האָט זיך אויף פּויליש גערופן מאַנעס און מיט יאָרן שפּעטער,

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

האָט ער זיך אַ נאָמען געגעבן ראָם. ווי אַ ווילנער מדפּים פיגורירט ער שוין אין יאָר 1802. משמעות, אַז ער האָט געפירט אַ קליינע דרוקעריי אָן אַ קאָנצעסיע און אין דער זעלבער צייט געאַרבעט פאַר ז אַ וו אַ די ז ק י ן, ביי וועמען ער איז געווען טעטיק ביזן יאָר 1807. בעת אין יאָר 1803 האָט דער רוזישער בילדונגס-מיניסטער אויפגעפאָדערט טשאַרטאָריסקין צו שיקן אַ רשימה פון דרוקערייען, וואָס געפינען זיך אויף דער טעריטאָריע פון ליטע, די יידישע איינגעשלאָסן. האָט דער ווילנער אוניווערזיטעט זיך געווענדט מיט אַ בריוו צו דער ווילנער קהילה וועגן דעם ענין.

„דער אוניווערזיטעט — ווערט געזאָגט אין דעם דאָזיקן בריוו, — האָט אויסגעפונען, אַז אין דער שטאָט ווילנע געפינט זיך אַ יידישע דרוקעריי. כדי אויסצופירן דעם העכסטן באַפעל, וואָס לייגט אַרויף אויפן אוניווערזיטעט דעם חוב אַכטונג צו געבן אויף אַלע דרוקערייען, האָט ער באַשלאָסן, זי צו רעקווירירן און אויפפאָדערן די ווילנער קהילה, אַז זי זאָל באַשטימען פון זיך אַ מאַן, וואָס זאָל איבערקוקן די כתבים און ויערק אין דער העברעאישער שפראך, אַזא איינעם, אויף וועמענס מיינונג דער אוניווערזיטעט קען זיך מיט זיכערקייט פאַרלאָזן. (ער) זאָל קענען געבן דערלויבענישן אויף כתבים און ווערק, וואָס דאַרפן זיין גע-דרוקט אין דער העברעאישער שפראך. אַזא פּערזאָן דאַרף דעם אוניווער-זיטעט רעקאָמענדירט ווערן מיט די געהעריקע ערבות מצד דער ווילנער קהילה“.

פון דעם דאָזיקן בריוו, דאַטירט דעם 21סטן יולי 1803, איז צו זען, אַז אין ווילנע איז געווען אַ דרוקעריי און אַז דאָס איז, לויט אַלע וואַר-שיינלעכקייטן, געווען טאַקע מנחם מאנעס דרוקעריי. דאָס וואָס ער האָט אָנגעהויבן אַרבעטן באַ זאוואדזקין האָט אים מסתמא געראַטעוועט פון אַן אַדמיניסטראַטיווער שטראַף. אויף די ספרים וואָס זאוואדזקי האָט געדרוקט, איז אָבער דער נאָמען פון פּוילישן מדפּים נישט אָנגע-געבן, נאָר ראַמס נאָמען, וועלכער איז אָפיציעל געווען נאָר דער פאַר-וואַלטער פון דעם יידישן אָפּטייל ביי זאוואדזקין. נישט אַנדערש, אַז דאָס איז געווען אַ פּיקטיווע פאַרטיילונג. מסתמא, איז דאָס געווען ראַמס שריפט און זאוואדזקי האָט באַקומען אַ געוויסן פּראָצענט פון די רווחים,

בעת אויף די לערנביכער פון העברעאיש פון דעם גלח און פראָפּעסאָר זשוקאָווסקי, פיגורירט זאוואדזקי ווי דער פארלעגער, זעט מען אָבער זיין נאָמען נישט אויף די אַנדערע העברעאישע ווערק. מען קען נישט אָננעמען די סברה, אז דער פארלעגער האָט מורא געהאַט, אז יידן וועלן נישט קויפן קיין יידישע ווערק אויף וועלכע עס פיגורירט אַ קריסט ווי אַ פארלעגער. די משכילים האָבן זיך מיט אַזעלכע דעליקאַטע זאכן ווייניק גערעכנט. מ ר ד כ י א ה ר ן ג י נ צ ב ו ר ג, למשל, האָט אין יאָר 1823 געדרוקט זיין „גלות הארץ החדשה“, אַן איבערזעצונג פון קאמפּעס בוך וועגן דער אַנטדעקונג פון אמעריקע, ביי די מיסיאָנערן גלחים אין ווילנע, און דער ווילנער רב אברהם אבלי, האָט דערויף געגעבן זיין הסכמה. ערשט אין יאָר 1810 פיגורירט ר' מאנעס, ווי אַ זעלכסט שטענדיקער מדפים אין ווילנע.

אַ יידישער זעצער ביי זאוואדזקין ד ו ב ב ע ר ב ן ז ע ר י ג נ י י מ א ן איז געוואָרן אַן אייגנטימער פון אַן אייגענער דרוק קעריי. ביי זאוואדזקין איז ער געווען נישט נאָר אַ זעצער, נאָר אויך אַ בוך-וואַיאַזשאַר. ער פלעגט פאָרן אויף די ירידים און פאַרקויפן זיינע אויסגאַבעס. אין יאָר 1816 איז ער געווען אַ פאַרוואַלטער פון דער מלכודדרוקעריי. מען האָט אים אָבער נישט געעפנט אַן אייגענע דרוקעריי, וואָס האָט ער געוואַלט קריגן אַ דערלויבעניש אַרויסצוגעבן אין ווילנע אַ יידישע צייטונג. אין 1820 האָט ער געעפנט אַן אייגענע דרוקעריי, וואָס האָט געדרוקט פּוילישע און העברעאישע ביכער. ביי אים האָט זיך אין יאָר 1824 געדרוקט די באַרימטע פאַראַדיע אויף קהל א"נ, „ספר הקונדס“, וואָס האָט אַזוי אויפגעבראַכט געוויסע פּני אין ווילנע, אַז מען האָט די גאַנצע אויפלאַגע פאַרברענט. ניימאן איז געשטאַרבן אין יאָר 1841.

אַ דרוקעריי האָט אויך געהאַט זימל בן נחום, וואָס האָט זיך שפּעטער אַ נאָמען געגעבן ט י פ א ג ר א פ. שפּעטער איז ער געוואָרן דאָמס שותף. אין יאָר 1823 האָט ער זיך געווענדט צום פירשט טשאַר-טאַריסקי מיט אַן אינטערעסאַנטער בקשה (דאָטירט גראַדנע, 1טן מאַי 1823). ער רופט אָן דעם פירשט „פּוילישער באַשיצער פון מוזעס“. ער דערציילט, אז דורך די שתדלנות פון ווילנער אוניווערזיטעט האָט די

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

גראַדנער גובערניאַלע מאכט אים דערלויבט צו האָבן א דרוקעריי אין גראַדנע. אָבער אזוי שנעל ווי די מלוכה־דרוקעריי האָט פון אים צוגענומען דאָס רעכט צו דרוקן אַפּישן און אַנדערע אָפּיציעלע דרוקזאַכן — איז ער געבליבן אָן חיונה. פון גיסן אותיות קען ער קיין פרנסה נישט האָבן, הגם ער ווערט פאררעכנט צווישן די בעסטע אין דעם פּאָר. ער בעט דעריבער דעם פירשט, אז מען זאָל אים געבן אין אַרענדע דאָס דרוקן פון די „בעל־בתישע לוחות“, וואָס דער ווילנער אוניווערזיטעט האָט אַרויסגעגעבן. אויב דאָס קען נישט געטאָן ווערן, בעט ער לבל־הפחות אַ מאַנאַפּאָל פאַר גראַדנער און ווילנער גובערניעס, ווי אויך פאַרן ביאָ־ליסטאָקער קרייז, אויף צו דרוקן די ווייטערדיקע ספרים: סדור מכל השנה, מחזור מכל השנה און דעם תנ״ך. אין יאָר 1826 פיגורירט ער אין ווילנע ווי אַ מרפּים מיט שותפים. ערשט שפּעטער ווערט ער ראָמס שותף.

חויז דעם זענען געווען טעטיק קלענערע יידישע דרוקערייען אין גראַדנע און אין ביאַליסטאָק. אין גראַדנע האָט י ח ז ק א ל ב ן מ ש ה און זיין זון ש מ ח ה ז י מ ל געהאט בשותפות א דרוקעריי מיט שמחה זימל בן מנחם נחום, שפּעטער באקאנט מיטן נאָמען טיפּאָגראַף. אַ צייט שפּעטער זענען זיי זיך צענאנגען און שמחה זימל בן יחזקאל האָט געפירט אַן אייגענע דרוקעריי. זי האָט עקזיסטירט פון יאָר 1808 ביזן יאָר 1818, ווייל יענעם יאָר איז ער אַוועק קיין מינסק. חויז דעם זענען אין גראַדנע געווען אַנדערע, קליינע, ספּאַראַדישע דרוקערייען. אין ביאַליסטאָק האָט אהרן הלוי הורוויץ געעפנט אַ דרוקעריי אין יאָר 1804, בעת די שטאַט האָט געהערט צו פּרייסן. זי האָט געאַרבעט ביזן יאָר 1807. נאָך דעם איז געקומען אַן הפסקה. ערשט אין יאָר 1814 האָט זיך די דרוקעריי צוריק געעפנט און געאַרבעט נאָך אין יאָר 1832.

ווי גרויס עס איז געווען די פּראָדוקציע פון די דאָזיקע דרוקערייען און אין וואָס פאַר אַ צאָל עקזעמפּלאַרן זענען די ווערק זיך פונאנדערגע־נאנגען איז שווער פּעסעצושטעלן. על פי רוב זענען די מרפּיסים געווען די פּאַרלענער גופא, הגם נישט זעלטן שטויסט מען זיך אָן אויף אַ נאָמען פון אַ „נדבן נכבד“, וואָס האָט סובסידירט דאָס אַרויסגעבן פון אַ ספר. על פי רוב פיגורירט אזא מעצענאַט אויף די לומדישע ספרים, ווי שאַלית ותשובות, פירושים אין אַנדערע חיבורים. ככל אופן דאַרף מען אָננעמען

ד"ר יעקב שאצקי

אז די קאנסומציע פון גייסטיקע גיטער איז אין ליטע געווען לפי ערך א סך גרעסער, ווי, למשל, אין פוילן.

מען דארף אויך נישט פארגעסן, אז יידישע דרוקערס האבן געדרוקט נישט נאָר מיט יידישע אותיות. אויך פוילישע, דייטשישע און אפילו דאָס ביסל ליטווישע ביכער, וואָס זענען צו יענער צייט דערשינען. זענען אין אַ גרויסער טייל געווען געדרוקט פון יידן-מדפיסים. די גראַפישע זייט פון דער יידישער דרוק-אַרבעט איז געווען געלויבט פון א סך פראַמיר-גענטע פּאָליאַקן פון יענער צייט, ווי י א א כ י ס ל ע ל ע ו ו ע ל, ט א ד ע א ו ש ט ש א צ ק י און אויך פון פיר ש ט ט ש א ר ט א ר י ס ק י. אויך יידישע איינבינדער אין ווילנע זענען געווען פאָר-רעכנט צווישן די בעסטע. אָנהויב פון 19טן י"ה האָט די שטאַט גע-ציילט 40 יידן-איינבינדער און 6 נישט-יידן. פון די פוילישע דרוקער איז דער ייד ניימאן געווען דער פראַמינענטסטער.

בער ניימאן האָט געדרוקט די ווערק פון ט ר ע מ ב ע צ ק י, מ י צ ק ע ו ו י ט ש און ס י ר אָ ק א מ ל א. דריי גרויסע נעמען אין דער פוילישער ליטעראַטור. ווי אַרים איז געווען די פוילישע קולטור אין ליטע, קען מען זען פון דעם, וואָס די טאַגצייטונג „דזשענניק ווילענס-קי“, האָט זיך געדרוקט סך-הכל אין 150 עקזעמפלאַרן.

דער ייד-מדפס און דער ייד-מוכר-ספרים, איז אין ליטע געווען דער איינציקער פוילישער קולטור-טרענער. די געשטאַלט פון דעם יידן וואָס וואַנדערט איבער ירודים און פאַרקויפט צו די פריצים נייע און אלטע פוילישע און לאַטיינישע ביכער איז פאַראייביקט געוואָרן נישט אין איין דערציילונג און מעמואַרן פון פוילישע שרייבער. אויף די פריצישע הויפן אין ליטע איז דער פרומער ייד, דער פאַרשפרייטער פון אַ פוילישן קאַלענדאַר, אַ „הויז-דאַקטאָר“, אַ „פּתרון-חלומות“ ביכל — געווען אַן אדם חשוב. דאָס ביסל יידיש פאַלקלאָר וואָס מ י צ ק ע ו ו י ט ש, כ א ד ז ק א און אַנדערע האָבן דעמאָלט פאַרשריבן, איז טאַקע געקומען אין זכות פון אַט די קולטור-קאָנטאַקטן צווישן דעם פוילישן שלאַכטישן און דעם יידן. דעם מוכר-ספרים.

אזוי האָט אויסגעזען די יידישע קולטור אין ליטע, וואָס האָט גע-בליט אין א גרויסער מאָס אַ דאַנק דער אַרבעט פון דעם פוילישן „משכיל“ פירשט אַדאָס טשאַרטאָריסקי.

אידעאלאגיש-פאליטישע זוכענישן

אין יאָר 1824 האָבן טשאַרטאַריסקי און זיין קרייז געמוזט רעזיגנירן. דאָס איז געווען ערב דעם דעקאָבריסטן אויפשטאַנד. געהיימע קרייזן פון פּוילישע סטודענטן האָבן געפירט אן אינטענסיווע אַנטי־רוסישע אַקציע. די דאָזיקע קרייזן האָט מען באַשלאָסן תּיכּף ומיד ליקווידירן. סענאַטאָר נאָוואַסיל צעוואָרן פון וואַרשע קיין ווילנע, כדי דורכפירן די רייניקונג. נאָוואַסיל צעוואָרן פון אויסגעדריקט, אז טשאַרטאַריסקי האָט אָפּגעהאַלטן די רוסיפיקאַציע פון ליטע אויף 100 יאָר. די פּאַטריאָטישע פּראָפּעסאָרן און סטודענטן האָט מען באַזייטיקט און אַ סך פון זיי פאַרשיקט. די דאָזיקע געשעענישן האָט מיצקעוויטש שפּעטער באַשריבן אין דעם באַרימטן דריטן טייל פון זיין פּאָעמע „דזשיאָרי“.

טייל פאַרמישטע אין די דאָזיקע קאָנספּיראַטיווע קרייזן האָבן שפּעטער אין זייערע זכּרונות שטאַרק געלויבט די יידן, וואָס הגם זיי האָבן געוואָלט וועגן דעם, וואָס עס קומט פאַר, אין די געהיימע קרייזן, דאָך האָבן זיי נישט געהאַלפּן דער רוסישער מאַכט אויסצוגעפינען די שול־דיקע. דאָס איז געווען אין תּוך גענומען אַ פּאַסיווע סימפּאַטיע פאַר די שטרעבונגען פון דער פּוילישער געזעלשאַפט אין ליטע, וואָס האָט פאַרמאָגט דעמאָלט אַ סך ליבעראַלע גייסטער צווישן זיך. פון די דאָזיקע קרייזן זענען אַרויס פּראָיעקטן וועגן סאָציאַלע רעפּאָרמען בנגע יידן.

ד"ר יעקב שאצקי

דעם ענין פון פראָדוקטיוויזירן די יידישע מאַסן אין ליטע האָבן אַ סך פּוילישע געלערנטע אין ליטע דעמאָלט גענומען שטאַרק צום האַרץ. דער באַרימטער פּוילישער עקאָנאָמיסט וואַלעריאַן סטראַינאַווסקי האָט אין זיין ווערק „עקאָנאָמיקאַ“, וואָס איז דערשינען אין ווילנע אין יאָר 1816, געשריבן אַז יידן דאַרף מען קודם כל צולאָזן צו ערד־אַרבעט, מלאכה און מען טאָר נישט קוקן אויף מסחר, ווי אויף אַן אוממאָראַלישער פּרנסה נאָר דערפאַר, ווייל יידן זענען סוחרים. ער רעדט אין נאָמען פון יושר און מענטשנליכע און אַפעלירט צום געוויסן פון די פּאָליאַקן. עס זענען געווען אַזעלכע און אַ סך יאָרן פאַר פּעסעסל דעם דעקאַבריסט, וואָס האָבן פאַרגעשלאָגן, אַז מען זאָל יידן באַזעצן אויף אַ באַזונדערער טעריטאָריע אין רוסלאַנד, כדי זיי זאָלן פירן אַ נאָרמאַל לעבן. אויף אַזעלכע פּראָיעקטן האָט מען אין ליטע נישט געקוקט ווי אויף אַנטיסע־מיטישע, נאָר אַפּגעשאַצט פון אַ פּאָזיטיוון שטאַנדפּונקט.

עס איז אויך נישט קיין צופאַל וואָס מנשה בן ייִסרואַל (1767-1831), דער מחבר פון „אַלפי מנשה“ (1823), האָט דווקא צו יענער צייט באַרירט די פּראָגע פון יידישער דערצײ־אונג און זי פאַרבונדן מיט דער פּראָגע פון עקאָנאָמיק. איליער איז געווען אַ קאָמבינאַציע פון אַ טיפֿ־רעליגיעזן עטיקער און אַ ראַציאָנאַליסטישן רעפּאָרמאַטאָר. ער האָט מסתמא געהערט וועגן די וויכוחים אין די קרייזן פון די פּוילישע פּאָליטיש־עקאָנאָמישע שרייבער אין ליטע, וואָס האָבן אויסגעדריקט די זעלבע געדאַנקען, וואָס ער האָט אַנטוויקלט אין זיינע לייַדנשאַפטלעך־געשריבענע חיבורים. אין דעם פרט איז זייער אינטערע־סאַנט זיין „פּשר דבר“ (ווילנע, 1807), ווו ער רעדט וועגן די ענינים כמעט אַזוי ווי אייניקע ליטווישע פּאָליאַקן האָבן דעמאָלט געשריבן.

ערגעצײ־ווי איז געווען אַ גייסטיקע השפּעה פון פּוילישן געזעלשאַפּט־לעבן געדאַנק אויף דעם יידישן. עס איז געווען אפילו עפעס מער. נישט געקוקט אויף דער אַפּאָליטישקייט פון ליטווישע יידן, די משכילים אַרייַנגערעכנט, האָבן זיי אָבער אַפּטמאַל אויסגעדריקט פריי זייערע מיינונגען וועגן פּאָליטישע ענינים, אפילו ווען זיי האָבן געווסט, אַז דאָס וועט די פּאָליאַקן נישט געפעלן.

אַ מיטגליד פון דעם געהיימען פּילאַרעטן קרייז אין ווילנע, ע דר־

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

ווארד מאסאלסקי (Edward Massalski) דערציילט אין זיינע זכרונות אזא פאקט. אין יאָר 1812 האָט זיין פעטער באַשלאָסן אַרײַנטרעטן אין דער פּוילישער אַרמײ, כדי צו קעמפן קעגן רוסלאַנד. דעם פעטערס אַ פּרײַנט, וואָס איז געווען אַ ייד, האָט אים דערפון שטאַרק אָפּגערעדט. דאָס איז נישט געווען צוליב דעם וואָס דער ייד האָט געהאַט אַ „רוסישע אַרײַענטאַציע“, נאָר צוליב דעם יידישן הוש פאַר פּאָליטישער רעאַליטעט. ער האָט אים געגעבן אַן עצה אָפּצוואַרטן נאָר צוויי חדשים, ווייל ער, דער ייד, איז זיכער, אז נאַפּאָלעאָן וועט די מלחמה פאַרשפּילן און רוסלאַנד וועט צוריקקומען קיין ליטע.

„ידן — שרייבט דער פּאָליאַק מאַסאַלסקי — האָבן אויף אזא אופן אויסגעהיט אַ סך אַזעלכע, וואָס האָבן געוואָלט גיין (אין מלחמה קעגן רוסלאַנד). כדי זיי זאָלן נישט פאַרקויפן צו ווייט אין זייער הייִ סער גרייטקייט זיך מקריב צו זיין פאַרן פּאָטערלאַנד, ווייל פון דעם וועט סיי ווי סיי נאָרנישט נישט אַרויסקומען.“

דער ליטווישער ייד האָט פאַרשטאַנען, אז ליטע איז נישט רוס־לאַנד. זיין הוש האָט אים אָבער אונטערגעזאָגט, אז הגם דאָס איז „פּוילישע אַיטשזונע“, וועט אָבער דאָס אַלטע פּוילן זיך מער נישט צוריק קערן. ער האָט געקענט לייכטער שלום מאַכן מיט דער ווירקלעכקייט ווי דער פּאָליאַק. דערפאַר ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די רוספיקאַציע פון פּוילישן שולועזן אין ליטע און דאָס באַזייטיקן פון פּוילישע באַאַמטע, איז דער ליטווישער ייד, דער פרומער אַזוי גוט ווי דער משכיל, געשטאַנען אינגאַנצן אין אַ זייט. ער האָט פאַרשטאַנען, אז דאָס איז נישט זיין קאַמף און פון דעם אויסגאַנג פון דעם דאָזיקן קאַמף קען ער קיין ישועות פאַר זיך נישט דערוואַרטן. אין ליטע האָט קיינער נישט געהאַט קיין אילוזיעס, אז דאָס ביסל פּויליש וואָס יידן האָבן זיך אויסגעלערנט אויפן שפּיץ פינגער, איז „אַסימילאַציע“. אין קאָנגרעס פּוילן וואָלט מען צו יענער צייט אזא „קולטור פּאָלאַניזאַציע“ פון יידן ממש פאַרצוקערט. נישט אָבער אין ליטע. ערשטנס האָבן דאָרט געפּעלט העראַלדן פון אַסימילאַציע. עס איז נישט געווען קיין אַנטאָניאָוויזנבויס אָדער אַיעקב טוגענטהאלד. צווייטנס איז פּוילישקייט

ד"ר יעקב שאצקי

אין ליטע געווען א סך אן אינטענסיווערע אין איר נאציאנאל־קולטורעלער קאנצעפציע און אריסטאקראטישער איידער אין פוילן. דער ראציאנאל־ליסט־מישכיל האָט פאַר אַזאַ פּאַטריאַטיזם נישט געקענט האָבן קיין סימ־פּאַטיעס, דער פרומער ייד אפילו נישט קיין השגה. די יידן האָבן געפילט דעם עקאָנאָמישן כוח פון דער פּוילישער שליאַכטע און דעם וואַקסנדיקן כוח פון דער רוסישער מלוכה־מאַכט. דער חלום פון טשאַרטאַריסקין וועגן פאַרפּוילישן די ליטווישע יידן איז צערונגען געוואָרן. אז יידן זאָלן ווערן אַ וואַגניקער כוח פאַר דער רוסישער מאַכט — וועגן דעם האָט רוסלאַנד ערשט אַליין נאָך נישט אנגעהויבן צו טראַכטן.

השכלה אין ליטע אין די יארן 1824—1841

די פאליטישע רעאקציע האָט גורם געווען די ערשטע באַמיאונגען אָנצוהויבן אַ פּאָליטיק פון רוסיפיקאציע. עס איז פאַרגעקומען אַ רים צווישן דער פּוילישער און דער יידישער אינטעליגענץ, הגם די פּאָליאַקן האָבן דעם דאָזיקן רים נישט געוואָלט. די יידישע אינטעליגענץ האָט נישט געהאַט קיין סימפּאַטיעס פאַר דער פּאָליטישער טעטיקייט פון דער פּוילישער אינטעליגענץ. זי איז געווען מער רעאַליסטיש און געזען אין לימוד פון פּויליש נאָר אַ ריין פּראַקטישן ענין, און נישט נאַציאָנאַלע ראַמאַנטיק. די פּאָליאַקן האָבן אַרײַנגעטייטשט אין דעם אַזעלכע כּוונות, וואָס זענען דעם געמיט פון דעם ליטווישן ייד געווען להלויטין פרעמד. פּוילישע געשיכטע אָדער שפּראַך־פּאַרשונג — די באַליבסטע קעגנ־שטאַנדן פון דער פּריצישער אינטעליגענץ האָט יידן ווינציק וואָס אינע טערעסירט. אַז יידן זאָלן זיך אידענטיפּיצירן מיטן פּראַגראַם פון ווידער־אויפבוין פון דער פּוילישער „זשעטשפּאַספּאָליטאַ“ אין די היסטאָרישע גרענעצן פון 1772 — איז שוין געווען צו שפּעט. אייניקע פּוילישע ליבע־ראַלן האָבן מיט אַלע כּוחות זיך באַמיט אָפּשוואַכן די פּריצישע באַציאונג פון פּאָליאַקן לגבי יידן. די פּאָליאַקן האָבן געטענהט, אַז יידן האָבן דע־זערטירט פון „פּוילנטום“. אפילו אַזא קלוגער און באמת ליבעראַלער י א א כ י ם ל ע ן ן ע ל, האָט געשריבן, אַז די יידן אין ליטע זענען שוין מער נישט „געטריי דעם פּוילישן פּאָלק“. די דאָזיקע באַצייִ

ד"ר יעקב שאצקי

אונגען האָבן זיך פארשארפט נאָך אין יאָר 1812, בעת דער מלחמה. די ליטווישע יידן זענען אין תוך גענומען געווען נייטראל אין אַ קאָנפליקט וואָס האָט זייער פאָליטישן מצב נישט געקענט ענדערן. נאָר די גרויסע פּוילישע מאַגנאָטן אין ליטע זענען דעמאָלט געווען אין רוסישן לאַגער. אזוי האָט דיקטירט די עקאָנאָמישע לאַגע זייערע. אויב דער ריס אין 1812 האָט קיין ערנסטע רעזולטאַטן פאַר יידן נישט געבראַכט, איז דאָס געווען דערפאַר, וואָס דער פּריץ האָט זיך נאָך אַלץ גענויטיקט אין דער ווירטשאַפטלעכער קאָאָפּעראַציע פון יידן. אָבער די פּוילישע פּריצים האָבן אָנגעהויבן טראַכטן וועגן באַפרייען זיך פון דער „ידישער ווירט-שאַפטלעכער העגעמאָניע“. זיי האָבן געהאַלטן, אז דער ייד איז שולדיק אין דער טרויעריקער לאַגע פון דעם פּויעריס-קלאַס. ממילא דאַרף מען קודם כל באַזייטיקן דעם יידישן שענקער און פאַרבייטן אים מיט אַ... קריסטלעכן. אזוי האָט אין יאָר 1822 געשריבן טשאַרטאַריסקי גופאַ.

אויף די פּריזישע קרייז-צוזאַמענפאַרן (סיימיקעס) זענען אָנגענומען געוואָרן רעוואָלוציעס מכוּח באַזייטיקן יידן פון דעם עקאָנאָמישן לעבן פון לאַנד און שאַפן אַ „קריסטלעך קלאַס פאַרמיטלערס“.

אַ פּוילישער סטאַטיסטיקער פון דער ליטוויש-גראַדנער גובערניע, ד"ה ליטע, האָט זיך באַקלאָגט, אז די יידישע באַפעלקערונג האַלט אין וואַקסן, בעת די פּוילישע האַלט אין פאַלן.

די ווירטשאַפטלעכע עוואָלוציע פון ליטע האָט סיי ווי געפירט צו אַ טיילווייזער-עמאַנציפאַציע פון יידן פון דער פּויליש-פּריזישער עקאָנאָ-מיק. פון באַדינען די אינטערעסן פון די פּוילישע גוט-באַזיצער אויף די ערטער גייען יידן אַריבער צו אַ סך אַ ברייטערער אויפנאַבע פון באַדינען די גרויסע רוסישע מערק. די דאָזיקע געענדערטע ווירטשאַפטלעכע קאָ-נינקטור האָט אין אַ גרויסער מאָס משפיע געווען אויך אויף דער קולטור אַריענטאַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ליטע.

עס קומט אויף אַ נייע יידישע בורזשאַזיע. איר אויפקום דאַטירט זיך פון דער מלחמה פון 1812, ווען קליינע מיליטער-צושטעלער (פּאָ-דריאַדטשיקעס) זענען נתעלה געוואָרן און אַ טייל גבירים זענען געוואָרן גרויסע גבירים. דאָס זענען געווען פאַבריקאַנטן און גרויסע סוחרים. פּאָ-

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

ליטיש האָבן זיי זיך שוין אַריענטירט אויף רוסלאַנד, ווייל זייער חיונה האָבן זיי געצויגן פון דער רוסישער אַרמיי. אין יאָר 1812 האָט די צייט-ווייליקע ליטווישע רעגירונג אַרויפגעצווונגען אויף די ווילנער יידן אַ מייליטערישע קאָנטריבוציע אונטער דער מאַסקע פון אַ מלחמה-הלוואה. 37 יידן האָבן זיך בייגעשטייערט אויף אַ סומע פון 60.000 גילדן. מיטן אויסנאָם פון צוויי דאָקטוירים (ליבאַשיץ און שלעזינגער) זענען דאָס געווען פאַבריקאַנטן, הויזבאַזיצערס, באַנקירן און סתם רייכע סוחרים. צו די חשובסטע האָבן געהערט די משפחות זאַלקינד, קלייאַטש, קאַרדייכעס, זאַקייס, טראַצקי און גאַרדאָן. דאָס זענען טאַקע די, וועמענס נעמען עס פיגורירן צווישן די חשובסטע שטיי-צערס און מעצענאַטן פון דער השכלה אין ליטע.

אין יאָר 1830 ווערט אין ווילנע געמאַכט דער ערשטער פרוווי צו עפענען אַ רוסישע שול פאַר יידישע קינדער. נישט געקוקט אויף דער פינאַנציעלער שטיצע פון די יידישע גבירים האָט די שול קיין אריכת שנים נישט געהאַט. די ליטווישע יידן האָבן זיך גענויטיקט אין אַ מלוכהשער הסכמה, ווי דאָס איז געווען בימי טשאַרטאַריסקי. אַזאָ הסכמה איז אָבער נאָך נישט געקומען. אויף דער פראָוויניץ האָט מען אפילו אַזעלכע באַמאָונגען נישט געמאַכט. דאָרט האָט געפֿעלט אַ געזעלשאַפֿטלעכע הסכמה פון אַ משכילישן קרייז, ממילא איז דער יחיד געווען אַפּאַטיש. בעת אַ 14-יאָריק יינגל האָט אין קייזאַר געוואָלט אָנקומען אין דער „דוואַריאַנסקע“ שול, האָט קהל אים געכאַפט און אָפּגעגעבן פאַר אַ זעלנער. ווען נישט די אינטערווענץ פון אַ רוסישן אָפיציר, וואָלט דער דאָזיקער יונגער „משכיל“ זיך פאַרוואַנדלט אין אַ קאַנטאַניסט.

ליטע האָט דעמאָלט געציילט אַן ערך 2.500 מלמדים. זיי האָבן זיך פאַר אַ פּוילישער אָדער רוסישער שול ווייניק וואָס געשראַקן, ווייל די פע-דאַגאָגישע חזקה איז נאָך אַלץ געווען אין זייערע הענט. נישט געקוקט אויף דעם וואָס שכר-לימוד האָט מען געמוזט צאָלן, און דאָס האָט געמיינט צווישן 5 און 40 רובל אַ זמן, האָט מען נאָך קיין טובות פון פרייע שולן נישט געזוכט. ישיבות, תלמוד-תורה און שטיבלעך, ווו מען האָט געלערנט זענען געווען פאַרשפּרייט איבערן גאַנצן לאַנד. אין די פּערציקער יאָרן האָט ווילנע געהאַט איבער 110 שטיבלעך. די פּראָפּאַגאַנדע מכוּח לערנען רוסיש

ד"ר יעקב שאצקי

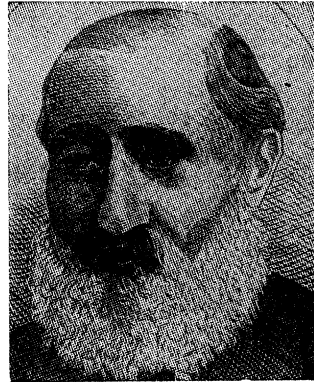
האָט נישט געצילט צו שעדיקן דעם חדר. אפילו פרומע יידן האָבן אין לימוד פון לשון המדינה קיין רעה נישט געזען. די מערסטע משכילים זענען אָבער אויך נישט געווען פאַר אַ פולער רוסישער שול. אין יאָר 1835 האָט אַ גרופע משכילים זיך געווענדט צום ווייסרוסישן שול־קרייז מיט אַ בקשה צו דערלויבן דעם לימוד פון רוסיש און „אַנדערע פרעמדע לשונות“. מען האָט נישט געטראַכט וועגן באַזונדערע שולן פאַר יידן, נאָר מכוה די מעגלעכקייטן אַרײַנצופירן דעם לימוד פון רוסיש אין די פּריוואַטע חדרים, פונקט ווי מען האָט עס געלערנט אין די עטלעכע שולן פאַר פאַרמעגלעכע יידישע מיידלעך. א וו א ר א וו, דער רוסישער בילדונגס־מיניסטער, האָט אויפן וועג קיין דײַטשלאַנד אַרויסגערוּפן קיין ווילקאָמיר (אין יאָר 1838) די צוויי רעפּרע־זענטאַנטן פון די משכילים ר א ז ע נ ט א ל און ק א צ ע נ ע ל ב ו י ג נ. ער האָט מיט זיי געהאַט אַ לאַנגן שמועס און אויפגעקלערט, אַז אײַגנטלעך איז די מלוכה נישט קעגן תלמוד און אַז דער לימוד פון תלמוד קען זיך גוט פאַרן מיט וועלטלעכער בילדונג. די צרה ליגט, לויט דעם מיניסטערס רייד, אין די רבנים, וואָס שמערן דער בילדונגס־אַרבעט פון דער מלוכה. דאָס איז געווען אַן אַנצוהערעניש. אַז פאַקטיש וויל די מלוכה, אַז ליטווישע יידן זאָלן קודם כל קענען די מלוכה־שפּראַך.

אויף דעם האָט מען אָבער קיין פּראָפּאָגאַנדע נישט באַדאַרפט מאַכן. וואָס מער ליטע גייט אַרײַן אין עקאָנאָמישן גבול פון דער רוסישער אימ־פּעריע, אַלץ גרעסער ווערט דער באַנוץ פון רוסיש. אין דער אַדמיניסטראַ־טיווער קאַרעספּאָנדענץ פון די קהילות שטופט רוסיש אַרויס די פּוילישע שפּראַך. געשען איז דאָס אַ סך פּריער איידער עס איז געקומען דער אָפיציע־לער פאַרבאָט צו באַנוצן זיך מיט פּויליש. א י י ז י ק מ א י ר ד י ק באַשרייבט אין איינער פון זיינע דערציילונגען ווי אַזוי ס'קומען אויף די ערשטע רוסיש קענעוודיקע יידן. אין די דרייסיקער יאָרן פון 19טן י"ה איז אין אַ שטעטל געווען אַ רוסישער מיליטערישער גאַרניזאָן. דאָרט האָט זיך באַזעצט אַ ייד, וואָס איז געקומען פון „טיה רייסן“. דער דאָזיקער ייד האָט אין דער קאַנצעלאַריע פון דעם מיליטער פּראַקטיצירט „זיין פּעדער און זיינע צונגע אין דער רוסישער שפּראַכע“. די קאַזאַרמע איז געווען די שול פאַר דעם רוסישן שרייבער, וואָס האָט געהאַלפּן דער קהילה און סתם יחידים שרייבן אָפיציעלע פּאַפּירן אויף רוסיש. דיק דערציילט, אַז דער דאָזיקער

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

ייד איז טאקע געוואָרן אַ שרייבער אין אַ קהילה (דערצייילונג „די איידעלע ראַבע“).

די פאַרמעגלעכע שיכטן האָבן זיך אויך גענויטיקט אין אַזעלכע שרייב־בערס. זייערע געשעפטן האָבן דאָס געפּאָדערט. אויף דעם האָבן משכילים אָנגעוויזן אין זייערע מעמאָראַנדומס. וועגן דעם האָט געשריבן ר' י צ ח ק בערלעווין אין „תעודה בישראל“, וואָס איז דערשינען אין 1828 און איז געוואָרן דער מאַני־פעסט פון דער ליטווישער השכלה. פון די 196 אַבאָנענטן וואָס דאָס דאָזיקע בוך האָט געהאַט, זענען 28 געווען פון ווילנע.

איזיק מאיר דיק

אין די יאָרן 1813-1820 האָט אַ ווילנער משכיל ה ל ל ב ב א ה ר נ מאַרקעוויטש זיך באַמיט, אַז מען זאָל אים דערלויבן עפענען פאַבריקן נאָר מיט יידישע אַרבעטער. מאַרקעוויטש האָט געקענט גוט דייטש און רוסיש. זיין פּראָגראַם איז געווען: פּראָדוקטיוויזירן די יידן, אויסלערנען זיי די מלוכה־שפּראַך און אַזוי אַרום דורכפירן אַן עקאָ־נאָמישע און קולטורעלע אויפקלערונגס־אַרבעט.

אין דעם זעלבן נוסח האָט געשריבן זאָוול בן פּס ח ג ע ר מי ז ע, אַ געוועזענער מיליטער־ליפּעראַנט פון 1812. דער דאָזיקער גער־מיזע שפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער ליטווישער השכלה. ער איז אַ מעצע־נאָט און אַן אָנהענגער פון מלוכה־שולן פאַר יידישע קינדער.

די צאָל פון אַזעלכע משכילים האָט אין יאָר 1840 באַטראָפּן איבער 200. זייערע נעמען פיגורירן אין די רשימות פון די אַבאָנענטן אויף די השכלה־ביכער, וואָס זענען דערשינען אין ליטע. עס וואַקסט אין ליטע די צאָל יידן־פאַבריקאַנטן און אויך יידישע אַרבעטער, באַשעפּטיקט אין די

ד"ר יעקב שאצלי

דאזיקע פאבריקן; עם וואקסט אויך די פערופעריע פון דער השכלה, און ממילא פארגרעסערט זיך איר געזעלשאפטלעכע באזע.

צו די חשובסטע פאבריקאנטן־משכילים פון יענער צייט האָבן גע־הערט: אין ביאליסטאָק: די ברידער ראָזענטאַל און סאַפּיר; אין גראָדנע: די פּינעסעס, שאַוּל לעוויץ, יהושע מאָניס און די שערעשעווסקיס; אין ווילנע: די גאָר־דאָנס, סעגאַל, אברהם זאַקהיים א. א.

זאַקהיים האָט זיך אפילו אויסגעדריקט אין אַ בריוו, אז מען טאָר בכלל נישט רעדן וועגן דעם, אז אין ליטע דאַרף מען ערשט אַרײַנפירן השכלה. זי איז שוין דאָ, האָט ער געטענהט. אין ווילנע — שרייבט ער — זענען בכלל נישטאָ קיין עמי־ארצים. אלע קענען לערנען און דער „גייסט פון תנ״ך שוועבט איבער דער שטאָט“.

אין די אַלגעמיינע שולן פון ליטע געפינט מען גראָד ווייניק פאַרטרע־טער פון דער השכלה. אין יאָר 1832 האָט די רעגירונג פאַרמאכט דעם וויל־נער אוניווערזיטעט. אויף זיין אָרט ווערט געעפנט אַ מעדיצינישע אַקאַדע־מיע. צווישן די סטודענטן זענען געווען נאָר עטלעכע יידן, הגם צווישן די פרייע צוהערערס איז זייער צאָל געווען אַ גרויסע. צווישן די וואָס האָבן פאַר־ענדיקט די אַקאַדעמיע איז אויך געווען מענדל טראַכטענבערג (1799-1890). איינער פון די חשובסטע דאָקטוירים אין ווילנע, אַ מוסטער פון אַ פּאָלקסטימלעכן אינטעליגענט־משכיל. אין די ליטווישע גימנאַזיעס האָט מען נישט קיין „רוואַריאַנעס“ נישט צוגענומען, אזוי אז אַ ייד האָט אַהין נישט געקענט צוקומען. דערפאַר וואָס דער השכלה־באַוועגונג האָט געפּעלט אַ שיכט דיפּלאָמירטע אינטעליגענץ, האָבן די אויטאָדידאַקטן זיך דערוואָרבן פירנדיקע פּאָזיציעס אין דעם יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן. דער דור ליטווישע דאָקטוירים, וואָס האָט שטודירט אין אויסלאַנד אָדער אין געוועזענעם ווילנער אוניווערזיטעט האָט ביסלעכווייז אינגאַנצן זיך דער־ווייטערט פון יידישן לעבן. אייניקע פון זיי האָבן זיך אפילו געשמדט און פאַרשוונדן אין דער פּוילישער געזעלשאַפט. אַנדערע האָבן פאַרלאָזט ליטע און אַוועק קיין אָדעס, מאַסקווע און פעטערבורג. אזוי אַרום איז די יידישע ברוזשאַזיע, וואָס איז מיט קליינע אויסנאַמען געווען בדרך כלל אַ לומדי־שע — געוואָרן די הויפּט־טאָן־געבערין פון דער השכלה. דאָס איז געשען

ד"ר יעקב שאצקי

נישט נאָר אין זכות פון איר עשירות, נאָר אויך צוליב אירע וואַגיקע אינטע-
לעקטועלע קוואַליפיקאַציעס. זי האָט טיילווייז אויסגעהאַלטן דער ליטעראַט-
משכיל, וואָס האָט זיך שוין באַוווּזן אויף די האַריוואָנטן פון יידישן לעבן
און וואָס האָט על פי רוב מיט זיך פאַרגעשטעלט דעם פּראָלעטאַרישן אינ-
טעליגענטן עלעמענט. פון די דאָזיקע מחברים-משכילים רעקרוטירן זיך די
פריוואַטע לערער פאַר די קינדער פון די פאַרמעגלעכע באַלעבאַטישע
משפחות. צווישן זיי זענען געווען מענטשן מיט אַ וואַגיקן גייסטיקן באַ-
נאָזש, דערוואָרבן על פי רוב דורך אליינלערעריי. זיי זענען נישט נאָר לערער
פון לשון קודש, נאָר אויך פון אַלגעמיינע לימודים, אין הסכם מיטן נייעם
קולטור-קורס ווערן קלענער די פּובליקאַציעס פון פּוילישע לערנביכער און
עס פאַרגרעסערט זיך דער רוסישער און פּרעמדשפּראַכיקער סעקטאָר. דאָס
לעצטע פּויליש ביכל פאַר יידן דערשיינט אין יאָר 1834. שוין אין יאָר 1825
גיט אַרויס אַ סמאָרגאַנער משכיל מ ש ה ב נ ש מ ע ו ן אַ לערנבוך
פון דער רוסישער שפּראַך. אַ ווילנער לערער א. ג י ט ט ע ל ס האָט
אין יאָר 1835 אַרויסגעגעבן „רוסיש-יידיש-ייטישע געשפּרעכע פיר דיא
יידישע יוגענט“. אין יאָר 1836 האָט ה י ר ש ב ן ל י ב, אַ זון פון
ל י אָ נ ד ע ר, דעם מחבר פון דעם ערשטן פּויליש-יידישן ווערטערבוך,
אַרויסגעגעבן אַ ביכל מיט פּראַנצויזיש-יידיש-ייטישע שמועסן פאַר אַליינ-
בילדונג. דעם זעלבן יאָר האָט אַ פּרייער צוהערער פון ווילנער אוניווערזי-
טעט פ. מ. זילבערמאַן אַרויסגעגעבן אַ ביכל א"נ „ערשמער אונטערריכט אין
דער פּראַנצעזישן שפּראַכע“. חוץ דעם זענען דערשינען בריוונשטעלערס, דאָס
מאָל מיט רוסישע און העברעאישע מוסטערן פאַר שרייבן בריוו און בקשות.
דער משכיל וואָס אַריענטירט זיך אַיצט אויף דער רוסישער שפּראַך,
איז נישט קיין קלענערער אַומיליטאַריסט, ווי זיין פּוילישער פּאַרלויפער איז
געווען.

מען דאַרף לערנען רוסיש — שרייבט איינער פון זיי — כדי צו
קענען שרייבן אַ „פּראַשעניע צו דער רעגירונג“.

ווי אַ מיטל פאַר בילדונג האָט דער ליטווישער משכיל געהאַלטן,
אַ רוסיש איז נאָך נישט ראוי צו דעם. דערפאַר לערנט מען פאַר ביל-
דונגס-צוועקן מער דייטש און אפילו פּראַנצויזיש. רוסיש איז געווען
אנערקענט ווי אַ שפּראַך פאַרן פּראַקטישן געברויך.

ערשטער

אונטערריכט

אין דער

פראנצויזישער

שפראכע

1836

פ. מ. זילבערמאן

שנה תקצ"ו לפ"ק

ה'תקצ"ו

Elementarunterricht

in der

FRANCOISISCHEN SPRACHE

BEALHO & FROHO

in Leipzig

1836

דאס ערשטע ביכל אויף לערנען פראנצויזיש פון
פ. מ. זילבערמאן, ווילנע 1836.

(פון די זאמלונגען פון י. א. יאפע, ניו-יארק)

ד"ר יעקב שאצקי

„א סך דארפן קענען דאָס דאָזיקע לשון (ד. ה. רוסיש) שרייבט דער משכיל א ב ר ה ם ז א ק ה י י ם, ווייל עס איז נייטיק אין אין מסחר, אין געשעפטלעכע עסקים, אויף קענען אָנשרייבן אויף דעם לשון אן התחיבות, אין הסכם מיט די פּאָדערונג פון געזעץ“.

א צווייטער משכיל דערקלערט עס אין מער ניכטערע טערמינען. א ייד וואָס קען רוסיש הייבט זיין פּרעסטיזש אין „פּאָליטישע קרייזן“.

די איינציקע קולטור־שפּראַך איז אין די אויגן פון די משכילים געווען דייטש. צום לימוד פון דייטש האָט מען זיך באַצויגן מיט נישט קיין קלענערן יראת־הכבוד, ווי צום לימוד פון העברעאישן דיקדוק. מען דאַרף לערנען — דערקלערט אַ משכיל — דעם פּשט פון יעדן דייטשישן וואָרט און אין דעם קען העברעאיש אַ סך אַרויסהעלפּן.

י ה ו ד ה א ש ר ג י נ צ ב ו ר ג ש ר י י ב ט צו זיין זון מ ר ד כ י א ה ר ן, אַז ער זאָל למען השם זיך נעמען לערנען מיט גרויס התמדה די דייטשישע פּראַך.

„פּאַרוואָס זאָלסטו יעדן טאָג נישט אָפּנעבן אַ באַשטימטע צייט, כדי אויסלערנען זיך שרייבן אַ דייטשן בריוו און קענען די דייטשישע גראַמאַטיק? ווען איך בין געווען אין דיינע יאָרן, האָב איך אפילו דעם דייטשישן אַלף־בית נישט געקענט. האָב איך זיך אָבער גענומען צו דער זאָך און זייער אַ סך באַהויבן און דווקא אָן אַ לערער“.

די בעסטע מעטאָדע וואָס די פּעדאַגאָגן־משכילים האָבן רעקאָמֵנדירט איז געווען מאַכן געניטונגען פון דייטש אויף העברעאיש און פּאַרקערט. דאָס — האָבן זיי געהאַלטן — איז דער בעסטער וועג גרינט־לעך צו דערלערנען ביידע שפּראַכן.

דער דאָזיקער מעטאָד האָט אָבער קיין גוטע רעזולטאַטן נישט גע־בראַכט. אין פּאַרגלייך מיט גאַליציע און אפילו קאָנגרעס־פוילן, האָט ליטע געהאַט ווינציק משכילים, וואָס האָבן גוט געקענט די דייטשישע שפּראַך. זייער ליטעראַרישער געשמאַק איז אויך נישט געווען אַ גע־הויבענער. וואָס שייך ליטעראַטור האָבן זיי געשטעקט נאָך אַלץ אין דער שוין לאַנג אָפּגעשטאַרבּענער פּסעווד־אַקלאַסיק פון אַ ק ל א פ ש ט אַ ק אָדער אַ ו ו י ל א נ ד, פּונקט ווי אין דער העברעאישער ליטעראַטור

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

איז די מליצה פון די „מאספים“ נאך אלץ געווען דאס לעצטע וואָרט אין פּאָעזיע.

מען האָט געשריבן צוליב דער קונסט פון שרייבן. יעדער האָט זיך געקניצלט ביהירות, שפעטער געקליבן אבאָגענטן און זיך באַמיט אַרויסצוגעבן די „פירות פון דער מווע“.

דער יונגער הייסע לייקס זעלע לייקס לייקס (1810-1904) האָט עס ריכטיק אָפּגעשאַצט בעת זיין באַזוך אין ווילנע און נאָך אַ באַגעגעניש מיט די דאָרטיקע משכילים.

„זיי (ה. ה. די משכילים) — שרייבט סלאָנימסקי אין דער הקדמה צו זיין „כבבא רשוויט“ (ווילנע 1835) זענען אלע אַזוי אַריין אין דעם געביט פון מליצה און שיר, אַז זיי האָבן קיינעם וואָס שניט פאַר רעאַלע וויסנשאַפטן“.

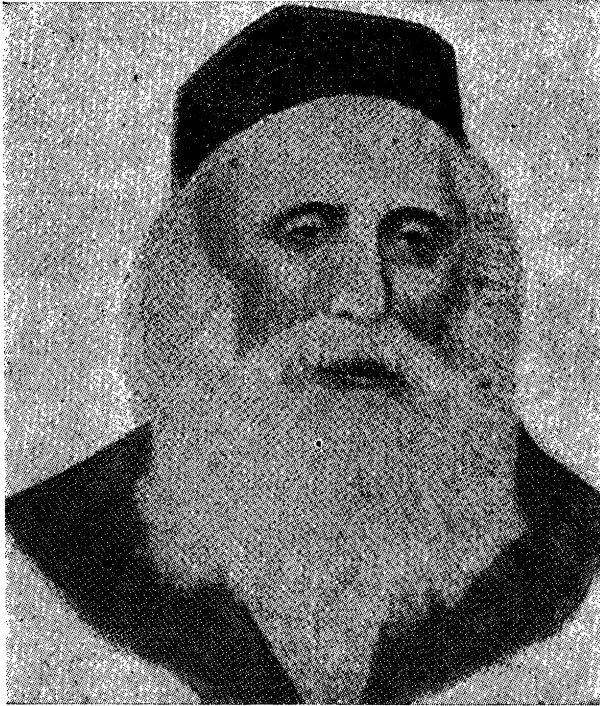
דעם קולט פון וואָרט ביי די ליטווישע משכילים האָבן אויך באַמערקט די מיטצייטלערישע „אויפקלערערס“ אין דייטשלאַנד, וואָס האָבן שוין דעם דאָזיקן שוואַכן פונקט לאַנג מנצח געווען. יאָסט, למשל, האָט נישט געקענט פאַרשטיין, ווי קומט עס, וואָס די ליטווישע משכילים, וואָס זענען אַזוי גוט באַהאוונט אין די ווערק פון אַ צונץ אָדער אַ נייגער, ביי וועמען די הויפטזאך איז אינהאַלט און נישט פאָרעם, פאַרוואָס קלאַמערן זיי זיך נאָך אלץ נאָר צו דער פאָרעם. די שפראַך־אַקראַבאַטיק פון די דאָזיקע חרוזים־מאַכער האָט אים ממש אויפגעבראַכט. אפילו ווען עס קומט צו שרייבן בריוו, שרייבן זיי אין חרוזים, באַקלאַנגט ער זיך. עס איז אַ מבוֹל פון געלעגנהייט שירים: אַ ברית, אַ חתונה, אפילו אַ לוויה ווערט אַן אַביעקט פון אַ שיר. באַמבאַסטישע אָדעס לכבוד מלכות, וואָס דער וואָס פאַר דעם האָט נאָך געמוזט אימפּאַרטירן פון דייטשלאַנד, ווערן שוין געמאַכט פון אייגענע גראַמען־צושטעלער. חשובע לומדים, גמרא־עלויים האָבן נישט געקענט ביי־שטיין דעם נסיון און צונויפגעשטעלט קונציקע אַקראַסטיכישע אויפ־שריפטן אויף מצבות, געגראַמטע הספדים אָדער סתם שירים לכבוד צווייפּלעהאַפטע גרויסקייטן.

די דאָזיקע „קינדערהייט חולאת“ פון דער ליטווישער השכלה איז געדויערן אַ פאַרשפּעטיקטע דערשיינונג פון אַן ענלעכער קראַנקהייט אין די

ד"ר יעקב שאצקי

ערשטע יארן פון דער השכלה אין פרייסן און טיילווייז אויך אין גא-
ליציע.

קינער האָט אָבער נישט געקענט פאַראויסזען, אַז אויף דעם
מיסטקאַסטן פון מפל-שירים און מליצה-חיבורים וועט אַ בליץ טון אַ

חיים זעליק סלאַנימסקי
(1810—1910)

דיכטעריש וואָרט. אין קאָונע, ביאַליסטאָק, ניי-ביכאָוו, גראָדנע, קירדאַן און
שאוללי, פיקעווען זיך אויס די ערשטע שפראַצן פון אַ געלייטערט הע-

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

ברעאיש וואָרט. דאָס זענען נאָך אַלץ פאַראיינצלטע און פאַראיינזאַמטע שטימען. ווי פאַרשעמטע פירות פון אַ נישט קיין זיכערן זיווג צווישן דיכטער און דער פּאָעזיע, וואַנדערן די דאָזיקע ביכורים אין געציילטע קאַפּיעס צווישן די ליטעראַרישע מבינים. אַמאָל פּאַלן זיי אַרײַן אין די הענט פון אַ יוסטן באַלעבאָס, ביי וועמען אַזאַ משכיל-משורר איז גראָד אַ פּריוואַטער לערער. אַמאָל ווערן זיי געדרוקט ווי הוספות אין אַזעלכע ספרים, וואָס זענען גאָר ווייט פון מליצה און שירה. עס האָט געפּעלט אַן אויטאָריטאַטיווע פּערזענלעכקייט וואָס זאָל קענען זיין דער בר-סמכא אויף אמתע ליטעראַטור צו וועלכן אַלע זאָלן זיך צוהערן. עס האָט גע- פּעלט אַ צענטער.

אין די 30 יאָרן פון 19טן י"ה ווערט אָבער ווילנע אַזאַ צענטער. עס באַווײַזן זיך אויך מענטשן, וואָס האָבן דעם נייטיקן פּרעסטיזש. עס שאַפן זיך מהברישע גרופּירונגען, די ערשטע ליטעראַרישע קלובן. גאָר וועגן עטלעכע אַזעלכע קרייזן זענען פאַראַן ידיעות. די געשיכטע האָט ליידער אַ סך פון די דאָזיקע „סאַלאָגען“ נישט פאַרצייכנט. דאָס הויז פון צבי הירש קאַנצענעלבוין (1795—1868), וואָס איז געווען מער באַ- קאַנט ווי ר' הירשל שמחהם, איז געווען אַזאַ לומדיש-משכילישער צענטער. ווי אַ פרנס פון דער קהילה, האָט ער געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין דעם נייסטיקן לעבן פון ווילנע. ער איז געווען אַ גרויסער למדן און אַ גרויסער חובב פון דער השכלה. ער אַלײַן איז אויך נישט בייגעשטאַנען דעם פּאָעטישן נסיון און געשריבן שירים, וואָס זענען אין היכל פון דער הע- ברעאישער פּאָעזיע נישט אַרײַן. ווי אַ גרויסער סוחר מיט אַ ברייטער האַנט, ווען עס איז געקומען צו קהלשע ענינים, האָט ר' הירשל שמחהם געקענט זיך דערלױבן צו האָבן אַ יידישן ליטעראַרישן „סאַלאָן“. ער האָט מקרב געווען משוררים און סתם מהברים. אויב נישט אַלע פון זיי האָבן פאַרדינט געשטיצט צו ווערן פון אים, איז אָבער געווען איינער, וואָס האָט עס כשר פאַרדינט. דאָס איז געווען א ד ס ה כ ה ן (אברהם דובער לעבענזאָהן אָדער אברהם דוד מיכאַלישקער).

געבוירן אין ווילנע אין יאָר 1747 האָט ער יאָרן לאַנג געמוזט ווײ- נען אין פאַרשידענע שטעטלעך פון ליטע. אין יאָר 1819 באַזעצט ער זיך אין ווילנע און ווערט גאָר ניד דער נייסטיקער פירער פון דער נייער

ד"ר יעקב שאצקי

העברעאישער ליטעראטור. זיינע ביכורים זענען געשריבן אין דעם זעלבן גייסט ווי א סך אנדערע משכילישע משוררים האָבן געשריבן. דאָס זע- נען געווען געלעגנהייטס־שירים. אין 1822 שרייבט ער אַ שיר צו דער חתונה פון גראַפ טישקעוויטש און ש מ ו א ל ק ו ש ע ל ע ו ו ס ק י . אַ סטודענט פון מעדיצין זעצט עס איבער אויף פּויליש.

אַרום אד"ם הכהן גרופירן זיך די העברעאישע שרייבער פון ליטע. חוץ העברעאיש און יידיש האָט ער קיין שום שפראַך נישט געקענט. ער איז געוואָרן אַ גרויסער בקי אין תנ"ך. צוזאַמען מיט בן־יעקב (1801-1860) האָט ער יאָרן לאַנג געאַרבעט אויף אַ נייער אויסגאַבע פון תנ"ך מיט מענדעלזאָנס ביאור און מיט נייע ביאורים פון דעם ווילנער משכיל י ה ו ד ה ב ע ה א ק . די ראָלע פון אד"ם הכהן אין דער העברעאישער ליטעראטור איז זייער גוט באַקאַנט. דאָ האַנדלט זיך נישט וועגן דער ליטעראטור, נאָר וועגן דער ליטעראַרישער אַטמאָספּערע פון יענער תקופה. אדם הכהן איז געווען אַ פרומער ייד, געגאַנגען געקליידט יידישליעך און געהאַלטן שטאַרק פון דער יידישער מסורה. ער איז געווען דער גרויסער מדקדק פון זיין צייט, וואָס האָט ממשיך געווען די גאַלרענע קייט פון מדקדקים. ווען ער האָט אָנגעשריבן זיין באַרימטע אַלעגאָרישע דראַמע „אמת ואמונה“, האָט ער דעם כתב־יד געהאַלטן אין זיין שופלאָד 25 יאָר. ווייל ער האָט מורא געהאַט, אַז די פרומע יידן וועלן האָבן צו איב תרעומות. אדם הכהן איז געווען דער צענטער פון קאַצענעלענ- בויגנס ליטעראַרישן קרייז.

אַ צווייטער בית־ועד לחכמים ולמשכילים אין ווילנע איז געווען די שטוב פון צבי הירש קלאַטשקאָ (1790-1856) אויף דער דייטשער גאַס. קלאַטשקאָ איז געווען אַ רייכער טוך־סוחר ער פלעגט אָפט פאָרן צוליב זיינע געשעפטן קיין דייטשלאַנד און דאָרט האָט ער זיך באַקענט און שפּעטער קאָרעספּאָנדירט מיט צונצן און דוד פרידלענדערן. דאָס איז געווען אַ טיפישער משכיל מיט שטאַרקע אַמביציעס צו זיין אַ מנהיג בישראל. ער איז געווען איינער פון די ראשי פון דער ווילנער קהילה און איז געווען נאָענט באַקאַנט מיט די הויכע רוסישע באַאַמטע. אין די פרומע קרייזן האָט מען אויף אים געקוקט קרום, ווייל זיין משכילזיגס איז געווען זייער אַ פאַרשפּיצטער. זיין פרוי טויבע לאה האָט געקענט גוט

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

פויליש, דייטש און פראנצויזיש. אין יענע צייטן האָט דאָס אין ליטע אַרויסגערופן באַווונדערונג געמישט מיט חשדים.

פוילישע און רוסישע שררות פלעגן באַזוכן קלאַטשקאָס הויז. דער באַלעבאָס פלעגט פאַרברענגען מיט די משכילים און לומדים. די באַלעבאָס באַסטע האָט געהאַט אירן אַ סאַלאָן, וווּ מען פלעגט אָפט באַגעגענען רוסישע נאָטאַבלען און פוילישע שרייבער. ביי דער פוילישער אינטעלי-

גענץ אין ווילנע האָט פרוי קלאַטשקאָ שטאַרק אויסגענומען. די קלאַטשקאָס פיגורירן אין דעם באַרימטן ראָמאַן פון יוזעף קראָסעוויטש (פאָווישעשטיש בעז טיטולו). זייער זון יודל (שפּעטער יוליאַן), האָט זיך קונה שם געווען ווי אַ העברעאיש „וונדער קינד“. ער האָט אָנגע- שריבן אַ שיר צו זיין בר־מצווה און אויך שפּעטער איבערגעזעצט אויף העברעאיש אַ באַלאַדע פון מיצקעוויטשן. שפּעטער האָט ער זיך געשמדט און גע- וואָרן אַ באַרימטער שרייבער, אין פויליש און פראַנצויזיש.

יוליאַן קלאַטשקאָ

פון אַנדערע ליטעראַרישע קרייזן איז כדאי צו דערמאָנען דעם קרייז ביים גביר משה ראָזענטאַל, וואָס האָט געשטיצט חיים זעליק סלאָנימסקין און דאָס הויז פון יעקב בן יוסף יאָגניכעס (1778-1848), דעם זיידן פון דעם שפּעטער באַרימטן פירער פון די סאָציאַל דעמאָקראַטן, לעאָן יאָגניכעס־טישקאָ. אין יאָר 1835 האָט זיך אין ווילנע באַזעצט מרדכי אַהרן גינצבורג (1795—1846). אין אַ גאָר אַ קורצער צייט ווערט ער

ד"ר יעקב שאצקי

א גרויסער ליטערארישער שטערן. מען קען זאגן, אז מיט אים הייבט זיך אן די נייע העברעאישע ליטעראטור אין ליטע. דאָס איז געשען נישט דערפאר, וואָס ער איז געווען אַ גרויסער שרייבער. נאָר ווייל ער איז געווען דער ערשטער פּאַפּולערער ליטעראַט. זיין הוש פאר אקטועלע ענינים און פאר פראקטישע נויטן פון דעם העברעאישן לייענער האָט אים תמיד דיקטירט די ריכטיקע טעמאטיק פאר זיינע ווערק. אָנהייבנדיק מיט זיין פּאַפּולערער באַארבעטונג וועגן דער אַנטדעקונג פון אמעריקע (גלות ארץ החדשה, 1823) איז אלץ וואָס ער האָט געשריבן געווען נוצלעך, לייענער באר, לייכט און פּאַפּולער. זיינע ווערק האָבן דערלעבט עטלעכע אויפֿלאַגעס, אַן ענין, אַנב זייער אַ זעלטענער, מיט העברעאישע מחברים בון יענער תקופה.

נישט אַלע האָבן געהאַלטן, אז שרייבן אויף העברעאיש איז אַן אויסדרוק פון אַ נאַציאָנאַלן געפיל. א טייל האָט געהאַלטן, אז עס איז קיין אַנדערע ברירה נישטאָ. צום יידישן לשון האָט מען זיך באַצויגן מיט ביטול און צו דער מלוכה־שפראך איז מען נאָך נישט דערנאָנגען. שרייבן אויף דייטש איז געווען דער הלום פון אַ סך משכילים אין ליטע, אָבער מען איז ביי דעם הלום געבליבן.

אַין אַ בריוו האָט מרדכי אַהרן גינצבורג געגעבן אַ בולטע כאַראַקטעריסטיק פון זיין באַצויאונג און אויך פון זיין קרייז צום ענין העברעאיש און דייטש.

„דאָס וואָס דייטש געפּעלט דיר מער ווי העברעאיש, דאָס ווונ־דערט מיך לחלוטין נישט. איך האַלט פונקט ווי דו, אז עס איז בעסער צו זיין אַ לעבעדיקער הונט איידער אַ טויטער לייב. לגבי דעם העברעאישן לשון האָב איך אין מיין לעבן איבערגעלעבט דריי שטאַפּלען: אין מיינע יונגע יאָרן האָב איך די דאָזיקע שפראך ליב געהאַט אזוי ווי פּויליש־יידישע בחורים האָבן ליב זייערע כלות, וואָס די עלטערן האָבן זיי געגעבן. דאָס איז נישט קיין אויפֿריכטיקע, קיין אמתע ליבע. דאָס איז אַ גע־וויסער דרך־אָרץ פארן אויסוואַל פון די עלטערן. בעת איך בין געווען אַ רייפער יונגע־מאַן האָב איך ליב געקריגן דאָס דאָזיקע לשון, אזוי ווי פּוילישע יידישע יונגע־לייט האָבן ליב זייערע ווייבער אין דעם ערשטן

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

נאך־חתונה פער־יאָר. אין תוך גענומען איז דאָס נישט קיין ליבע, נאָר פשוט צוגעבונדנקייט, ווי צו דער איינאוינאוינציי קער. אין דעם איצטיקן מאָמענט האָב איך ליב דאָס לשון אזוי, ווי פּוילישע יידן פון מיין עלטער האָבן בכלל ליב זייערע ווייבער: הגם מיר ווייסן זייער קלאָר, אז זיי האָבן נישט די מעלות, וואָס די טעכטער פון דייטשלאַנד, אָבער על פי דער אַלטער געווינהייט, ווייזן מיר צו זיי אַרויס גוטע געפילן, וואָס שטאַמען פון אַמאָליקע צייטן".

פון אזא צוגאנג צום לשון אויף וועלכן מען שאַפט איז שוין געווען נישט ווייט צו אַ שפּאַל־קאָמפּלעקס. דאָס איז זייער בולט טאַקע ביי מיר דכיאהרן גינצבורג. בעת ער שרייבט אַ בריוו קיין דייטשלאַנד, אנטשולדיקט ער זיך, וואָס זיין ליטעראַטור שפּראַך איז העברעאיש.

„אונדזער היגער יידישער עולם — שרייבט ער — פאַרשטייט נישט קיין אַנדערע שפּראַך, אפילו נישט די שפּראַך פון דער מדינה".

גינצבורג ווי אַ סך אַנדערע ליטווישע משכילים איז שטאַרק פּעס־מיסטיש בנוגע דער צוקונפט פון העברעאיש. יעדער איינער — שרייבט ער — וואָס הויבט אָן באַקומען זיין בילדונג אין דער שפּראַך פון לאַנד איז שוין אַ פאַרלאָרענער פאַר דער שפּראַך פון תנ"ך.

אויף דער דאָזיקער ליניע פון דיאַלעקטישע ווידערשפּרוכן איז גע־נאַנגען די אַנטוויקלונג פון העברעאישער השכלה אין ליטע. דער דראַנג צו וועללעכע בילדונג איז געווען אָנערקענט פאַר אַ נאַטירלעכע און אפילו געווינטשמע דערשיינונג.

די מורא, אז די דאָזיקע בילדונג רויבט אוועק דעם יונגן דור פון דער העברעאישער שפּראַך — איז געווען אַ באַרעכטיקטע. די פּראַגע איז געווען ווי אזוי גלייבט מען אויס די דאָזיקע היפּוכים? ווי אזוי מאַכט מען פון דער העברעאישער ליטעראַטור אַ שטאַרקן קולטור־אינסטרומענט, וואָס זאָל ווערן אַן אינטעגראַלער טייל פון דער קולטור פון אַן „אויפגעקלערטן" יידן? די דאָזיקע קולטור־דיכאַטאָמיע ליגט אין יסוד פון די באַטראַכטונגען פון די ליטווישע משכילים. דער דאָזיקער עיקר־דיקער מאָמענט פּעלט לחלוטין ביי די משכילים פון אַנדערע לענדער. דאָס

ד"ר יעקב שאצקי

מאכט די ליטווישע השכלה אָריגינעל און נאציאָנאַל. דאָס פראָבלעם פון אַ דערציאונג, וואָס זאָל קענען צופרידנשטעלן די נאציאָנאַלע געפילן פון דעם יידן, און אין דער זעלבער צייט „צוגרייטן אים צו זיין נוצלעך פאר זיין לאַנד“, — שטייט אין צענטער פון די טעאָרעטישע וויכוחים און שפעטער פון די פראקטישע עקספערימענטן פון ליטווישן יידנטום. כדי קענען קאָנסאָלידירן אלע אינטעלעקטועלע כוחות פון לאַנד, האָט מען קודם כל באדארפט האָבן א טריבונע.

אין יאָר 1834 האָט אַ גרופע ווילנער משכילים באשלאָסן אַרויס־צוגעבן א העברעאישן יאָרבוך א"נ „מנחת בכורים“. די הויפט־אָנפירער פון דער דאָזיקער גרופע זענען געווען י צ ה ק א י י ז י ק ב ן י ע ק ב, מ ר ד כ י א ה ר ן ג י נ צ ב ו ר ג, א ״ ד ם ה כ ה ן, ח י י ם ק א צ ע נ ע ל ב ו י ג ן א. א. דער זשורנאַל האָט געזאָלט זיין „מנחה חדשה לבני ישראל יושבי ארץ ליטא“. געזאָלט האָט מען דרוקן דעם יאָרבוך סך־הכל אין 300 עקזעמפלאַרן. דעם פראָגראַמאטישן אַרטיקל אין דער פּאַרס פון א קול־קורא האָט אָנגעשריבן מרדכי־אהרן גינצבורג.

„אונדזער מדינה ליטע — האָט ער געשריבן — איז נישט אַרים אין מענטשן מיט וויסן. זיי זענען אָבער געצווונגען באַהאַלטן זייערע אוצרות וויסן, און נישט אַרויסטראַגן זיי אויף דער ליכטיקער וועלט, ווייל דאָס פּאָלק ישראל איז נישט ענלעך צו אַנדערע פעלקער. ביי אַנ־דערע אומות זענען מענטשן מיט וויסן דער שטאַלץ פון פּאָלק, ביי אונדז אָבער דאַרפן זיי זיך באַהאַלטן, אַזוי ווי זיי וואָלטן געווען פארברעכער. ...בסוד מיט וויסנשאַפט און חכמה, ווייל גרויס איז דער פחד פאר די פּאַנאַטיקער און מורדי האור.“

נאָך אַזא מינאַרער דעקלאַראַציע קומט אַ דערקלערונג, פאַר־וואָס איז ליטע אַרימער געוואָרן אין משכילישע ליטעראַרישע כוחות. א סך שרייבערס זענען געווען געצווונגען פארלאָזן דאָס לאַנד. א טייל איז געבליבן, און צווישן זיי, דווקא די וואָס „שטרעבן נאָך וויסן“. די צרה מיט זיי איז אָבער, וואָס די איראָפּעאישע שפּראַכן זענען זיי פּרעמד. די „אויפגעקלערטע“ יידן אין ליטע דאַרפן, בכּו, העלפן די משכילים שרייבער אין זייער אַרבעט, לטובת דעם פּאָלק.

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

„עס געפינען זיך שוין איצט ביי אונדז — שווייבט גינצבורג, — גענוג אויפגעקלערטע (יידן), וואָס קאָנען אריינברענגען מער ליכט אין די געצעלטן פון ישראל און מיט גרויס דערפאַלג“.

די שווערע צענזור תנאים האָבן צעשטערט דעם פלאַן אַרויסצוגעבן דעם געפלאַנטן יאָרבוך. דער אָנגעזאמלטער מאַטעריאַל איז נאָר פאַר־שפּרייט געוואָרן אין עטלעכע שרייב־קאָפּיעס. די שירים און די מאַמרים פון „מנחת בכורים“, האָבן גינצבורגס האָפּענונגען נישט באַרעכטיקט. דאָס איז געווען מאַטעריאַל עַל פּי רוב אַן איבערגעקייטער פון די ליי־טעראַרישע שירים פון דער אַלטער דייטשישער השכלה. מיט ליטעראַטור און פּאָעזיע האָט עס קיין שום שיכות נישט געהאַט. לעוואַנדא האָט אין זיינע זכרונות באַצייכנט יענעם דור שרייב־ער־משכילים אין ליטע ווי „מענטשן פון פּאָריקן יאָרהונדערט“, וואָס דער קולט פאר דער „השפה היפה, היחידה השרידה“ האָט אַזוי פאַרגליווערט, אז זיי האָבן נישט געקענט טועם זיין א קינסטלערישן וואָרט.

נישט ווייניק שאָדן האָט דער ליטווישער השכלה געמאַכט דער פריי־טישער קולטור־זשאַנראַרם, דער ווילנער צענזאָר וואָס האָט גענוג טראַגדיאָן (1796-1864). דערצויגן אין ברעסלע, איז ער געווען די פאַרקערפערונג פון דער שוין אַנאַכראָניסטישער פרייסישער השכלה, וואָס האָט לגבי יידן אין רוסלאַנד געפּרעדיקט א מין „ציוויליזאַטאָרישע אינ־וואַזיע“. אין יאָר 1831, האָט ער פאַרמסרט פאר דער רוסישער מאַכט די חסידישע באַוועגונג. שפּעטער האָט ער פאַרטיידיקט דעם פּרינציפּ פון דרוק־מאָנאָפּאָל, כדי נישט צו דערלאָזן, אז מען זאָל דרוקן צופיל חסיד־דישע און רעליגיעזע ספרים. שטייף, טרוקן און פּרעמד דער יידישער סביבה פון ליטע, האָט ער נישט דערלויבט די משכילים קריטיקירן די יידישע פּראָבלעמען פון לאַנד. די איינציקע סיבה פון יידישן דלות, האָט ער געזען אין דוחק פון השכלה, אין נישט קענען דיקרוק און אויך די דייטשישע שפּראַך. אין א זייער טשיקאווּן ביכל, וואָס ער האָט אַרויס־געגעבן אין ווילנע, אין יאָר 1839, ווענדט ער זיך צו דער יידישער יוגנט אין ליטע, אַז זי זאָל שטודירן... נאַטור־וויסנשאַפּט, ווייל דאָס איז די איינציקע סגולה פאַר אַלע יידישע צרות. אין דער הקדמה באַרימט ער זיך, אז דווקא די „אידעלע קריסטן“, פאַרשטייען זיינע „גוטע כוונות“

ד"ר יעקב שאצקי

זייער גוט און דערפאר העלפן זיי אים באקעמפן דעם פאנאטיזם פון די ליטווישע יידן.

נישט געקוקט אויף די מניעות, האָט זיך פּאָרט ביסלעכווייז אָנגע-
הויבן אויסקריסטאליזירן א סאָלידע השכלה-באוועגונג. די צייט גופא האָט
די פּיאָנערן רייה געמאכט. זיי האָבן א סך געלערנט. זיי האָבן זיך דער-
וואָרבן ידיעות אין פרעמדע שפראכן און שוין געווען בכח אַריינצוברענג-
נען, דאָס מאָל מער קריטיש, די מערב-אייראָפּעאישע געדאַנקען אין דער
העברעאישער ליטעראַטור. ווילנע ווערט באמת „ירושלים ד'ליטא". פון
שטעט און שטעטלעך פון קורלאַנד, וואָלין, ליטע און אפילו פוילן האָבן
יונגע בחורים אָנגעהויבן שטראַמען אין דער הויפטשטאָט פון ליטע. נישט
אַלע זענען אָבער דאָרטן געבליבן. די דערוואַרטונגען זענען געווען צו
גרויסע, ממילא האָט זיך נישט איינער פון זיי אַנטוישט. קומט צופאָרן
למשל קיין ווילנע דער קיידאַנער מתמיד ש נ י א ר ז ק " ש
(1816-1892). ער קען אָבער מער שוין קיין פרוש נישט זיין. פּאָרט ער
אָוועק קיין בראָד, פון דאָרטן קומט ער שפּעטער צוריק, כדי מיט דער
צייט אינגאַנצן פּאַרלאָזן ליטע. דאָס זעלבע איז געשען מיט א סך אנדער-
רע. פון שאָוועל קומט צופאָרן יו ס ה א ל י ע ז ר ע פ ש ט י י ן
(1821-1875), ווערט לערער און מיט דער צייט אַן אָנערקענטער שריי-
בער. ער איז געווען דער ערשטער ביאָגראַף פון אייברעהעם לינקאָלן
אין דער העברעאישער שפראך. אין ווילנע האָט ער גראַד זיין פּלאַץ
געפונען.

וואָס ברייטער עס ווערט די פּעריפּעריע פון דער השכלה, אַלץ האָ-
פּעדריקער ווערט די אַטמאָספּערע אַרום אירע בויערס. אין יאָר 1841
האָט מען שוין געקענט פארווירקלעכן דעם פּלאַן פון א געדרוקטן זאַמל-
בוך. דאָס איז געווען דער זאַמל-בוך „פרחי צפון", וואָס איז אין 1844
אַרויס צום צווייטן און לעצטן מאָל. אין די דאָזיקע זאַמלביכער באגע-
גענען מיר שוין נייע נעמען, וואָס זענען פריער נישט געווען באקאַנט.
די אַרויסגעבער זענען געווען א ל י ע ז ר ל י פ מ א ן ה ו ר
וויץ (1815-1852), און ש מ ו א ל יו ס ה פ י ן (1818-
1890). דער ערשטער, וואָס איז שפּעטער געוואָרן לערער אין דער וויל-
נער ראבינער-שול און האָט אפילו מיטגעאַרבעט אין די אויסלענדרישע

קולטור-געשיכטע פֿון דער השכלה אין ליטע

יידישע צייטשריפטן, האָט זיך קונה שם געווען מיט א פינאנערישער אר-
בעט וועגן „תולדות מלאכת השיר והמליצה“. דער צווייטער, פֿין, איז
געווען דער אמתער בויער פֿון דער ליטווישער השכלה. וועגן זיין טעטיקייט
וועט אויסקומען רעדן שפעטער. גלייכצייטיק וואקסט די צאל העברע-
אישע מחברים. דאָס זענען שוין געווען פראַפעסיאָנעלע ליטעראַטן. נישט
אלע זענען געווען אזוי באַנאכט ווי מרדכי אהרן גינצבערג, אָבער נישט וויי-
ניקער פֿלינק און פראַקטיש פֿון אים. אַזאַ משכיל, למשל, ווי צמח ה ל ו י
ל א נ ד ו י ל אָזט ארויס אין די יאָרן 1821-1848, ביכלעך מיט שירים,
בריוונשטעלערס, משלים און אַפילו אַ פירוש צו אַ גמרא. אַזאַ מיטל-
מעסיקער משורר, ווי י ה ו ד ה ל י ב ג ע ר מ י י ז ע,
וואָס האָט זיך מיט זיינע שירים נישט געקענט דערשלאָגן צום העברע-
אישן פארנאָס, האָט אָבער מיט זיינע ווערטערביכער, מיט זיין „תולדות
רוסיא“ (1836) און מיט זיין „מאיר נתיב“ (1836), אַ לעקסיקאָן פֿון
העברעאישע שרשים, פארטייטשט אויף יידיש-טייטש, דייטש און רר-
סיש — אויפגעטאָן א סך פאָזיטיווס און נאַצעכס.

אן אנדער משכיל, י ה ו ד ה ב צ ל א ל ע ל י א ש -
ב ע ר ג (1800-1844), האָט מיט זיין העברעאישער איבערזעצונג פֿון
אַ פּוילישן מעדיצינישן ביכל (מרפא לעם) געפונען שפעטער אַ סך
נאָכמאכערס אויף דעם פעלד פֿון פראַקטישער אויפקלערונג. עס ווערט
שטאַרקער דער קאָנטאַקט צווישן ליטווישע משכילים און זייערע אידע-
אישע חברים אין מערב-איייראָפּע. די יידיש-דייטשע זשורנאַלן האָבן גע-
האַט קאָרעספּאָנדענטן אין ווילנע, סוואַלק, קאָוונע, קיידאַן, סעריי און
אַנדערע שטעט און שטעטלעך פֿון ליטע.

אין יאָר 1838 שלאָגט פֿאַר דער ביבליאָגראַף און לעקסיקאָגראַף
י ו ל י ו ס פ י ר ס ט (1805-1873) אין א בריוו צו מרדכי אהרן
גינצבערג, אַז מען זאָל שאַפן אַ געזעלשאַפט פֿאַר שטודירן די יידישע
ליטעראַטור און געשיכטע. גראָד אין ליטע האָט ער געזען דעם אויפ-
שטייג פֿון דער דאָזיקער ליטעראַטור. אים האָבן שטאַרק אימפּאָנירט די
ליטווישע משכילים, וואָס האָבן אזוי ווונדערבאר פאראייניקט לומדות
מיט וועלטלעכקייט.

פֿאַראַלעל מיטן וווקס פֿון דער העברעאישער ליטעראַטור וואַקסט

ד"ר יעקב שאצקי

אויך די השכלה-ליטעראטור אויף יידיש. אָן אָפּענע פּרינציפּיעלע פּאַר-טיידיקער און אַפּאָלָאָגעטן, ווי העברעאיש האָט עס פאַרמאָגט, איז די דאָזיקע ליטעראטור אויסגעוואַקסן פון די פּראַקטישע קולטור-נויטן פון דער פּאָלקס מאַסע. אויב שרייבער האָבן זי נישט געבויט, האָבן זי דרום קער געשאַפּן. זיי האָבן בעסער געקענט אָנטאָפּן דעם דופּק פון דעם פּאָלקס לייענער און געוואָסט, אז דאָס איז א וויכטיקער ענין. מען קען אַפּילו זאָגן, אז די מלוכה גופא האָט אין דעם פּרט אויסגעטראָטן א וועג. אלע מלוכהשע מודעות פּלעגט מען פּובליקירן אויך אויף יידיש. אין יאָר 1835 זענען דערשינען אין א יידישער איבערזעצונג די „תקנות וועגן יהודים“, איבערגעזעצט פון א משומד, ק א נ ס ט א נ ט י ן ק אָ ל י נ ס ק י. לויט די מבינות פון ז ל מ ן ר י י ז י ן ע"ה, איז די דאָזיקע איבערזעצונג א „מייסטער ארבעט אין שפּראַך און סטיל פון יענער צייט“.

די טעמאטיק פון דער יידישער פּאָלקס-ליטעראטור פון יענער צייט איז געווען מער אקטועל, איידער די העברעאישע. מען פּלעגט, למשל, איבערזעצן אויף יידיש נוצלעכע אַרטיקלען, וואָס מען האָט געפונען אין דער פּוילישער פרעסע און אַרויסגעגעבן אין קונטרסימלעך. אין יאָר 1836 איז דערשינען באַאַרבעט לויטן „קוריער ליטעווסקי“ אַזא ביכל א"נ „רפואות ועדות“ — וויא צו רעטן מענשין פון פּלוצליכע שטערבליכע סיבות ר"ל. דאָס דאָזיקע ביכל האָט אָנגעשריבן די אַקושערקע ש ר ה ק ד ש, מער באַקאַנט אין ווילנע, ווי „שרקע די פּראַפּעסאָרקע“. זי האָט אין יאָר 1820 געענדיקט די ווילנער שול פאר אַקושערקעס. אין יאָר 1837 האָט זי אַרויסגעגעבן אַ ביכל אויף יידיש א"נ „תחינה ליל-דות וברכת המזון לברית מילה“.

דער פּריער דערמאָנטער ג ע ר מ י י ז ע, האָט אין יאָר 1830 באַאַרבעט אויף ניי-יידיש אַן אַלטיידישע אויסגאַבע פון „ראַבינוואָן קרו-זע“. אַזעלכע באַאַרבעטונגען זענען אַרויס אין פאַרשידענע שטעט פון ליטע און אין דער שכנהשער וואָלין (בפּרט אין סודילאָוו). דאָס „בבא-בוך“ איז אין די יאָרן 1860-1824 דערשינען אין נייע, דאָס מאָל פּראָזע-באַאַרבעטונגען — צען מאָל. די קלאַסישע יידישע מוסר-פּרים, מעשה-ביכלעך, באַרימטע צוואות, רייע באַשרייבונגען — זענען אויפּסניי אַרויס-

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

נעגעבן געוואָרן אין אַ געשמאַקן, לייכטן ליטווישן יידיש. דער עלעמענט פון פארוויילונג האָט אָבער גובר געווען די מוסר טענדענצן. די אגדתא האָט באַזיגט די הלכה. אין דער אַלטער יידישער ליטעראַטור, וואָס איז שפראַכלעך פאַרגליווערט געוואָרן אין מערב־איייראָפּע האָט מען אַנטדעקט אַ לעבעדיקן שטראָם, אַ וועלט, וואָס האָט שטאַרק נושאַחן געווען אין ליטע, ווען עס איז איבערגעזעצט געוואָרן אויף דער לעבעדיקער שפראַך פון דער פּאָלקס־מאַסע.

אַזאַ צאַרטע מעשה ווי „מרדכי ואסתר, איין שיין וואונדערליכי היסטאָריע פון איין חתן מיט איין כלה“ האָט זינט 1828 געהאַט פּערצן אויפלאַגעס. די ביבלישע דראַמע „בת יפתח הגלעד“, באַארבעט פון אַן אַנאָנים, לויט דער דראַמע פון משה שמואל ניין מאַן, איז אין די יאָרן 1848-1831, דערשינען פיר מאַל. עס גייען אַרויס אומ־צאָליקע פּאָלקס־מעשיות, פּאָלקס־פיעסן, אַריגינעלע און איבערגעזעצטע, דיִדאַקטישע ווערק, צוואות, דער באַרימטער „גדולת משה“ און אַנדערע ווערק, וואָס אַ סך פון זיי זענען אפילו ביבליאָגראַפיש נאָך נישט פאַר־צייכנט.

די יידישע ליטעראַטור אין ליטע האָט קיין מעצענאַטן נישט געהאַט. קיין „נרבן נכבד“ באַשיינט נישט אַ שער־בלאַט פון אַ ווערק אויף יידיש. רשימות פון אַבאָנענטן זענען אויך נישט באַקאַנט אין דער יידישער ליטעראַטור. בדרך כלל איז דער דרוקער געווען דער פאַרלעגער און טיילמאָל אויך דער אַנאָנימער קאָמפּילאַטאָר און איבערזעצער. גראַ־פּיש פאַרשעמען די העברעאישע ווערק שטאַרק דעם נעבעכדיקן אויסזען פון אַ פּאָלקס־ביכל. פאַראַנען יוצאי מן הכלל, אָבער מען דאַרף זיי זוכן מיט ליכט. דאָס יידישע פּאָלקס־ביכל איז טיפּאָגראַפיש געווען אַזוי אַרים, ווי אַרים איז געווען דאָס פּאָלק, וואָס האָט עס געלייענט. דערפאַר אָבער האָט די דאָזיקע ליטעראַטור געהאַט אַ סך גרעסערע טיראזשן און אַן ערך מער אויפלאַגעס אין פאַרגלייך מיט אַ העברעאיש השכלה ספר. דער פאַקט גופא האָט באַוווּזן ווי פּאָפּולער די דאָזיקע ליטעראַטור איז געווען. חוץ דעם וואָס זי איז געווען אַרים, איז זי אויך בדרך כלל געווען אַנאָנים. די אויפסניי באַארבעטע אַלטיִידישע ווערק, וואָס האָבן על פי רוב געהאַט מחברים, זענען אַפּטמאָל אַרויס אַנאָנים. די נייע מחברים

ד"ר יעקב שאצקי

ווערן מיט קליינע אויסנאמען זעלטן ווען דערמאָנט. אז העברעאישע משכילים האָבן אויך צוגעלייגט אַ האַנט צו דער דאָזיקער פּאָלק־ליטע־ראַטור, איז קיין שום ספק נישטאָ.

אַזאַ פּאַרצוווייגטע דרוק־פּראָדוקציע אין צוויי שפּראַכן האָט קודם כּל געפּאָדערט אַ באַזונדערע שמירה מצד דער צענזור. די דאָזיקע צענזור האָט געשמט מיט איר פּאָליצייאישער התמדה. משמעות, אז מען האָט דעם שטייפּן „פּרייסישן“ צענזאָר וואָלף טוגענטהאלד נישט געטרויט, נישט געקוקט אויף זיין קאמף קעגן חסידים און „פּאנאטיקערס“. אין די יאָרן 1849-1833 איז שוין געווען אַ צווייטער צענזאָר, דאָס מאָל אַ „קריסט“, פּאקטיש אַ משומד. ער האָט געהייסן אַלע קסאנדער גלחים. פינף יידישע דרוקערייען האָבן געאַרבעט אין ווילנע. איינע האָט געהערט צו די שותפים מנחם בן ראָם און שמה זימל טיפּאָגראַף די צווייטע בערנימאן, די דריטע האָט געהאַט אַברהם יצחק ב"ר שלום דוואָרזשעץ (1835), די פּערטע האָט געהערט בנימין ב"ר דוד אריה ראָטענבערג (געגרינדעט 1834), און די פינפטע — שמואל בלומאָוויטש. פון זיי אַלע איז די ראָס־טיפּאָגראַף־דרוקעריי געווען די עלטסטע און די בעסטע.

חוץ דעם זענען געווען ווינקל־דרוקערייען און וואַנדערנדיקע מדפי־סיום, וואָס זענען אין ערגעץ נישט פּאַרצייכנט. וועגן זיי דערציילן משי־קאווע פּרטים פּוילישע שרייבער פון ליטע. זיי פלעגן איינלאָרן צו זיך אַזאַ יידן־מדפיס, ער זאָל אָפּדרוקן פאַר זיי טאַקע אין דעם פּריצישן הויף אַ באַנד לידער אָדער דערציילונגען. דאָס זענען געווען, פאַרשטייט זיך, פּוילישע ווערק. אָבער עס זענען אויך געווען יידישע געהיימע דרור־קערייען, זייער פּרימיטיווע. עס האָבן זיך אָנגעהויבן שיטן מסירות אויף די דאָזיקע דרוקערס. דער משכילישער צד האָט געמסרט, אז מען דרוקט צופיל „פּאנאטישע“ ספרים, די דרוקערס האָבן איינער דעם צווייטן געמסרט פון קנאה, און פון וועלן אַרויסשטופן די קאַנקורענטן. די מסירות האָבן געהאַט אַ פעולה.

אין יאָר 1836 איז אַרויס אַ גזירה, אז גאנץ רוסלאַנד זאָל האָבן

נאָר צוויי יידישע דרוקערייען; איינע אין זשיטאָמיר און די צווייטע אין ווילנע. קודם כל האָט מען תיכף פאַרמאַכט אלע פינף יידישע דרוקערייען אין ווילנע. ב ל ו מ אָ ו ו י ט ש און ד ו ו אָ ר ז ש ע ז זענען אַריבער אויף נישט-יידישע ביכער, על פי רוב פּוילישע. דערווייל האָט ראָם און זיין שותף טיפּאָגראַף אָנגעהויבן זיך משתדל זיין, אז זיי זאָלן האָבן די איינציקע רעכט אויף א יידישע דרוקעריי אין ליטע. מנחם מן ראָמס זון, יוסף ראובן (געשטאָרבן 1857), האָט זיך גוט געקענט מיטן פּוילישן דרוקער און פאַרלענער ט ע אָ פ י ל ג ל י ק ס ב ע ר ג (א ייד) און דורך אים באַקומען די דרוק-פּריווילעגיע, וואָס ער האָט אָנגעהאַלטן צען יאָר צייט (1837—1848). אזוי אַרום האָט די פּירמע ראָם-טיפּאָגראַף געהאַט די חזקה אויף יידישע דרוקן אין ליטע. נאָך אן הפסקה פון פינף חדשים האָט די דרוקעריי אָנגעהויבן ענערגיש צו אַרבעטן. קודם כל האָט זי אין יאָר 1835 אנאָנסירט די אויסגאַבע פון א ש"ס אין 35 בענד. זי האָט אַרויסגעגעבן אן אויספירלעכן פּראָספעקט א"נ „דברי שלום ואמת“, אונטערגעשריבן פון מ נ ח מ מן בן ב ר ו ך (געשטאָרבן 1841) און ש מ ח ה ז י מ ל בן מ נ ח ם נ ח ו ם (טיפּאָגראַף, געשטאָרבן 1845). אין דעם דאָזיקן פּראָספעקט זענען זיי מודיע, אז אבאָגענטן אויפן ש"ס קענען זיך ווייטער מעלדן און אז חוץ דעם האָבן זיי בדעה אַרויסצוגעבן אן „עין יעקב“, עשרים וארבע, שולחן ערוך און אַנדערע ספרים.

די מתנגדיש-לומדישע דרוק פּאָליטיק פון דער איינציקער יידישער דרוקעריי אין ליטע איז געווען אַ קלאַפּ פאַר דעם משכילישן מחבר. קודם כל זענען ספרים בכלל טייער געוואָרן. היות ווי איין דרוקעריי האָט נישט געקענט באַפרידיקן אפילו אויפן געביט פון רומל ספרים, האָט מען געמוזט אימפּאָרטירן סידורים, מחזורים און חומשים פון אויס-לאַנד. די משכילים האָבן געמוזט דרוקן אָדער אין וואַרשע אָדער אין אויסלאַנד. דער ווילנער מוכר-ספרים און ביבליאָגראַף בן יעקב פלעגט אימפּאָרטירן לומדישע ספרים פון דייטשלאַנד. די ווילנער דרוקער האָבן דאָס נישט געוואָלט לייַדן און זיך באַמיט פאַרווערן דעם אימפּאָרט פון ספרים. דאָס איז זיי אָבער נישט געלונגען. א ד ם ם ה כ ה ן האָט געשריבן, אז מען „דאַרף שרייען געוואַלד אויף דעם גרויסן שאָדן און

ד"ר יעקב שאצקי

אומרעכט, וואָס איז פארשאַפט געוואָרן דער אויפקלערונג פון יידן אין אונדזער לאַנד דורכדעם, וואָס מען האָט איבערגעלאָזט נאָר איין איינ-ציקע דרוקעריי".

דער קאמף ארום דעם דאָזיקן ענין, וואָס האָט געשפּילט א גרויסע ראָלע אין דער געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע, שפּילט זיך אָבער אָפּ אביסל שפעטער. וועגן דעם וועט נאָך אויסקומען צו רעדן.

דער ליטעראַרישער אויפשטייג אין ליטע איז געקומען נאָר א דאנק דעם, ווייל עס איז געווען א ברייטע משכילישע פּעריפעריע. פאר איר אָבער איז א בוך געווען נישט מער ווי א מיטל צו בילדונג. די אמתע השכלה האָט לויט דער אויפפאסונג פון די משכילים געקענט קומען נאָר ווען דער יונגער דור וועט דערצויגן ווערן אין א גייסט פון „אמתער אויפקלערונג“. פאר דעם צוועק האָט מען באדארפט שאפן א נעץ שולן פאר יידישע קינדער, שולן וואָס זאָלן באפרידיקן ביידע אספעקטן פון בילדונג: וועלטלעכקייט און יידישקייט. אייניקע באמייאונגען זענען אין דעם פּרט געמאכט געוואָרן, אָבער אָן גרויסע פּעולות. פאר אזא אַרבעט האָט זיך געפאָדערט די מאָראַלישע שטיצע פון דער רעגירונג. דער אירע-אישער קאמף וואָס די משכילים האָבן געפירט איז געווען נישט גענוג עפעקטיוו, ווייל זיי זענען געווען געזעלשאַפטלעך איזאָלירט און געווען באטראכט ווי א כּתה. די האַפענונג אויף פּאָליטישע רעכט ווי א שכר פאר „אויפקלערונג“ איז געווען שטאַרק פּאָפּולער אין די רייען פון די סאַמע רעפּרעזענטאטיווע משכילים פון יענעם דור. זיי האָבן גוט פאַר-שטאַנען די שוועריקייטן וואָס יידישע עלטערן האָבן געהאַט ביים אָפּ-געבן זייערע קינדער אין די אַלגעמיינע שולן. מיט קליינע אויסנאַמען זענען יידן געווען פרום און פּאָליטיש-קאָנסערוואטיוו. דער לאָזונג פון ספּציעלע שולן פאר יידישע קינדער און דער דראַנג צו רעפּאָרמירן פאַר-זיכטיק און מיט טאַקט דאָס יידישע לעבן — האָט אָבער געוונען א סך אָנהענגערס אפילו צווישן די פרומע יידן. אין אויסלאַנד האָט מען אויף די ליטווישע משכילים געקוקט מיט גרויס דרך ארץ און דערוואַרט פון זיי פּאָזיטיווע מעשים. זיי זענען געווען יידיש-נאַציאָנאַל. השכלה איז ביי זיי נישט געווען א מיטל כדי ווערן אויס יידן, נאָר א בריק וואָס זאָל פאַראייניקן יידישקייט מיט וועלטלעכקייט.

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

דער נייזשאגערער משכיל ליב בן יוסף מאנ-
דעלשטאם (1819-1889), וואָס איז געווען דער ערשטער ייד-
סטודענט אין מאַסקווע, האָט אין זיין טאָגבוך אזוי געשריבן:
„דער ווילנער ייד איז אַרים, אָבער ער פאַרמאָגט איניציאטיוו און
איז דרייסט. דער מינסקער ייד איז רייך און איינגעהאַלטן. דער ווילנער
ייד איז נישט אבערגלויביש און אויך נישט געבילדעט; דער מינסקער ייד
האַלט זיך בלינד און פרום פאַרן תלמוד.“
„ווילנע איז א וועלטלעכע שטאָט מיט אלע מאָדערנע חידושים,
מינסק איז אן אלטער שלאָס פון ראַביניזם און סוחרטום.“
די דאָזיקע ווערטער זענען געווען געשריבן אין יאָר 1839. דער
קאמפּ פאר אַ יידישן שולוועזן, וואָס די ליטווישע יידן האָבן אָנגעהויבן
פירן אין יאָר 1841 און די ראָלע פון ווילנע און מינסק אין דעם דאָזיקן
קאמפּ האָט פעסטגעשטעלט די ריכטיקייט פון דער דאָזיקער באַמערקונג
וואָס דער 20 יאָריקער משכיל-סטודענט האָט געמאַכט.

קאָפּיטל 11

אין צייכן פון אפיציעלער השכלה

(1841 - 1873)

אין די צייטן פון ניקאליי דעם ערשטן (1825—1855) איז די פאָ-
ליטיק פון רעפארמירן דאָס יידישע לעבן געווען אינגאנצן אין גייסט
פון „דעספאָטישער אויפקלערעריי“. באאיינפלוסט פון די שריפטן פון די
משכילים, האָבן די מלוכה-לייט געהאלטן, אז יידן דארף מען רעפאר-
מירן, ווייל אליין וועלן זיי דאָס נישט טאָן. נישט איין משכילישער
שרייבער האָט באגריסט די רעקרוטישע, ווי א „דערציערישע אינסטי-
טוציע“, געשטיצט די גזירות אויף דער יידישער הלכה, פארטידיקט
דעם געדאנק פון פארמאכן אלע דרוקערייען, וואָס דרוקן חסידישע בי-
כער און אויך געהאלטן, אז וועלטלעכע בילדונג קען נאָר די רעגירונג
איינפירן. די סאַמע חשובסטע משכילים האָבן נישט געגלויבט אין זייער
מאָראַלישן פרעסטיזש און געזעלשאַפטלעכער השפעה. אין ליטע זענען
די מערסטע משכילים-ליטעראַטן און אויך א טייל לערערס געווען אָנ-
הענגער פון מלוכה-שולן פאַר יידישע קינדער. פון די פראָמינענטע סוה-
רים-משכילים ניסן ראָזענטאַל, צבי הירש קלאַטש-
קאָ, צבי הירש קאַצענעלבוויגן זענען געווען די סאַמע
הייסע שטיצער פון אַ מלוכהשן בילדונגס-פראָגראַם.

יאַנואַר 1841 קומט צופאָרן קיין רוסלאַנד דער יונגער מינכענער
ראַבינער, דר. מאַקס ליליענטאַל (1815-1882), כדי העלפן דער רעגירונג

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

דורכפירן איר בילדונג-פלאן לגבי יידן. דער פראיעקט איז שוין געווען אויסגעארבעט אין יאָר 1839, אָבער צוליב פּאָליטישע טעמים האָט מען אים געהאַלטן כּסוד. דעצעמבער 1841 האָט לייליענטאַל גערעדט אין ווילנע פאר אן אוידיטאָריע פון 100 אויסגעקליבענע יידישע טוער און לערנערס. א טייל צוהערער האָט נישט איינגעשטימט מיט אים, וואָס דאָס האָט געמיינט — מיט דער רעגירונג. די מער ראַדיקאַלע משכילים הגם א מינדרעהייט האָבן אָבער באשלאָסן העלפן לייליענטאַל. זיי האָבן אָפּגעהאַלטן אין יידישן שפּיטאַל א געהיימע אסיפה, און באשטימט א בודזשעט פאר די געפלאנטע קרוינשולן. דאָס געלט האָבן זיי געהאַפט צו נעמען פון דער קאָראָבקע און פון די חברות: תלמוד תורה און חברה קדישא.

לייליענטאַל איז אויך געווען אין מינסק, ווו די משכילים זענען נישט געווען אזוי גוט אָרגאַניזירט און דערפאר האָט ער דאָרטן געהאַט א דורכפאל. די מלמדים האָבן אָרגאַניזירט א באַיקאָמ, אזוי, אז ער האָט נישט געקענט קומען אפילו צום וואָרט. דאָס האָט שטאַרק אויפגעמונדט טערט די ווילנער קעגנער פון דער השכלה. זיי האָבן איצט אָנגעהויבן רעדן קעגן לייליענטאַל, בעת ביים ערשטן באַזוך האָבן זיי בכלל געשוויגן. ווען לייליענטאַל איז געקומען דאָס צווייטע מאָל קיין ווילנע, האָט ער תיכף דערפילט די אמתע שטימונג. אים האָט שטאַרק איבערראַשט, וואָס א סך פון די וואָס האָבן זיך דעקלאַרירט פאַר „פּרוינדר“ פון השכלה בעת זיין ערשטן באַזוך, האָבן איצט צוריקגעצויגן זייערע הסכמות און אָפּן אַרויסגעט טראָטן קעגן די פּלענער פון דער אָפיציעלער בילדונג. דער דאָזיקער שינוי האָט אָבער קיין שום פעולה סיי ווי סיי נישט געקענט האָבן. דער ענין איז געווען באשטימט פון אויבן און פאַראוים און קיין שום רעזאָלוציעס האָבן אין דעם פרט נישט געקענט העלפן. אזוי ארום זענען אויפגעקומען די מלוכהשע עלעמענטאַר-שולן פאר יידישע קינדער אין ליטע.

די ערשטע וועלטלעכע שול אין ווילנע איז געווען געגרינדעט פון קלאַטשקאָ און ראָזענטאַל. לייליענטאַל האָט די דאָזיקע שול באזוכט און איז געבליבן מיט איר זייער צופרידן. פארשטייט זיך, אז די חדרים און די ישיבות האָבן אין זיינע אויגן נישט נושאַהן געווען.

אין ביאַליסטאָק האָט לייליענטאַל באזוכט א י ט ש ע ל ע

ד"ר יעקב שאצקי

ז א ב ל ו ד א ו ו ס ק י, וועמענס שנור איז געווען א קרובה פון דעם ווילנער קלאטשקאָ. פון אנדערע שטעט ווי זשאנער, קאָוונע, א.א.וו. האָט מען אים געשיקט בריוו מיט אויסדרוקן פון סימפאטיעס פאר זיין שלי-חות. די אַרטאָדאָקסישע יידן האָבן קיין שטארקע פראָטעסטן מער נישט געמאכט. נאָר די ווילנער אַרטאָדאָקסן האָבן געשיקט א בריוו צו ליי-ליענטאָלס פאָטער און געבעטן באַאיינפלוסן דעם זון, אז ער זאָל זיך אָפזאָגן פון זיין בילדונגס מיסיע.

אין דער צייט ווען מען האָט אָנגעהויבן אין ליטע עפענען די מלוכה שולן פאר יידישע קינדער, איז די צאָל יידישע תלמידים אין די אַלגע-מיינע שולן געווען זייער א קליינע. אין יאָר 1841 איז אין ווילנער שול-ראַיאָן געווען סך-הכל זעקס יידישע תלמידים אין דער גימנאזיע. צוויי אין די פאָוויאטאָוע שולן פאר אַדל־קינדער און זעקס אין „פריכאָדסקע“ שולן, סך הכל 14 קינדער. אין גראָדנער גובערניע זענען געווען זיבן יידישע תלמידים, אין מינסקער — אכט און אין ביאַליסטאָקער שול-ראַיאָן אויך אכט (פון דעם זעקס אין דער גימנאזיע). אין משך פון צען יאָר (1843—1853) האָט מען אין ווילנער שול-ראַיאָן געעפנט 16 מלוכה-שולן. היות ווי דער דאָזיקער ראַיאָן האָט געציילט 160,000 יידן, איז אויסגעפאלן איין שול אויף 10,000 יידן. אין יאָר 1854 זענען שוין אָבער געווען 20 אזעלכע שולן. אין קאָוונע איז די לאַגע געווען ערגער. אין 1853 האָט מען דאָרט געעפנט א שול, מיט דריי תלמידים. אין פרוזשאנע און אין גראָדנע האָט זיך אין די שול-נישט געמאָלדן אפילו איין תלמיד. שולן האָבן אָנגעהויבן וואַנדערן סײַן שטאָט צו שטאָט און געזוכט... תלמידים. די פרוזשאנער שול האָט מען געוואָלט אפריער איבערטראַגן קיין קאָברין, אָבער די דאָרטיקע יידן האָבן זי נישט גע-וואָלט. דעמאָלט האָט מען זי איבערגעטראַגן קיין אָשמיאן, ווייל די דאָר-טיקע קהילה האָט גראָד געוואָלט האָבן א שול פאר אַרימע קינדער. די גראָדנער שול האָט מיט דער צייט אַריינבאקומען 82 קינדער, האָט אָבער אויך לאנג זיך נישט געהאַלטן. זי האָט זיך איבערגעטראַגן קיין מערעטש. קיין סך תלמידים האָבן די דאָזיקע שולן בכלל נישט געהאט. די ווילנער שולן, למשל, האָבן אין יאָר 1846 געהאט סך-הכל 177 תלמידים.

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

די דאזיקע שולן זענען געווען אויסגערעכנט אויף די גאָר אַרימע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג. זייער עקזיסטענץ אָבער האָבן פארשטאַרקט יענע קרייזן, וואָס זענען געווען גרייט צו געבן זייערע קינדער אן אלגעמיינע בילדונג, וואָס האָבן זיך געקענט דערלויבן שיקן זייערע קינדער אין אַלגעמיינע פריוואַטע שולן, אָבער נישט געהאַט דעם מוט דאָס צו טאָן.

אין יאָר 1848 האָט אַ קריסטלעכע פּרוי ע ק א ר ט ר ד ט ש י נ ס ק א געעפנט אין ווילנע אַ פריוואַטע שול פאַר יידישע מיידלעך. דאָס איז געווען די ערשטע שול פאַר פאַרמעגלעכע יידישע קרייזן אָרגאַניזירט לויטן מוסטער פון די ווארשעווער שולן. דער שכר-לימוד, הגב א הויכער, האָט נישט געקענט דעקן די הוצאות פון דער שול, ווייל די צאָל תלמידות איז נישט געווען גרויס גענוג. די פּוילישע דערציערין פון די יידישע מיידלעך האָט געהאַפּט, אז די מלוכה וועט איר געבן א סובסידיע, ווייל זי וועט זיכער נישט דערציען קיין „פּאַנאָמישע יידיש-קעס“. זי האָט זיך אָבער טועה געווען. די מלוכה האָט דאָס נישט געטאָן און די שול האָט זיך געמוזט פאַרמאַכן. צוויי יאָר שפּעטער (1850) האָט אַ יידישער לערער ר פ א ל ל י נ ד ע ר ב ר א ט א געעפנט אַן ענלעכע שול. דער פּראָגראַם פון די אַלגעמיינע לימודים איז געווען קאָפּירט פון דער שול פאַר די טעכטער פון דער „דוואַריאַנסטווע“. מען האָט דאָרטן געלערנט צייכענען, זינגען און אפילו סאַלאָן טענץ. אויך די דאָזיקע שול האָט זיך געמוזט פאַרמאַכן. פאַר אזעלכע שולן איז אין דער יידישער ליטע קיין פּלאַץ נישט געווען.

אַ בעסערן מוזל האָבן געהאַט די פריוואַטע שולן פאַר מיידלעך, וואָס עס האָבן געעפנט מיטכילישע לערערס, וואָס זענען געווען באקאנט ווי פּעדאַגאָגן און געהאַט ענלעכע שולן פאַר יינגלעך. דער אָפּפּלוס פון יינגלעך פון זייערע שולן האָט גורם געווען, אז זיי זאָלן זיי פאַרוואַנדלען אין שולן פאַר מיידלעך. אזוי האָט י ה ו ד ה ל י ב ג ע ר מ י ז ע פאַרמאַכט זיין שול פאַר יינגלעך און געעפנט א נייע — פאַר מיידלעך. דאָס זעלבע האָט געטאָן דער פּריער שוין דערמאָנטער ג י ט ע ל ס, דער מחבר פון אַ יידישן לערנביכל פאַר פּראַנצויזיש און דייטש.

ד"ר יעקב שאצקי

כדי צוציען וואָס מער קינדער אין די קרוינישע שולן האָט מען קודם כל באַראַרפט קאָנקורירן מיטן חדר. וועגן אָפּשאַפן דעם חדר האָט קיינער אפילו נישט געטראַכט. די רעגירונג האָט געוואָלט, אז יידן זאָלן קוקן אויף אַ קרוינישע שול ווי אויף אַ המשך פון אַ חדר. עס איז אינטערעסאַנט, אז די אָפיציעלע טערמינאָלאָגיע פאַר אַ חדר איז געווען: „פּריוואַטער לערן-אַנשטאַלט“. אויף אַזאַ אויפן האָט מען געוואָלט מאַכן אַן איינדרוק, אַז דער אונטערשיד באַשטייט אין דעם, וואָס דער חדר איז אַ פּריוואַטע לעראַינסטימוציע און די קרוינישע שול — אַ מלוכהשע. אין די קרוינישע שולן האָט מען געלערנט 24 שעה אַ וואָך, פון דעם זענען 13,5 שעה אָפּגעגעבן געוואָרן פאַר יידישע לימודים. די אַנדערע לימודים זענען געווען: רוסיש, רעכענען און דייטש. כדי די יידישע לימודים זאָלן געפירט ווערן אין גייסט פון דער אויפקלערונג, האָט מען קודם כל געמוזט טראַכטן וועגן באַזונדערע לערנביכער, וואָס זאָלן מיט דער צייט אַרויפגעצווונגען ווערן אויך אויף די חדרים. די דאָזיקע לערנביכער פאַרן בילדונגסמיניסטעריום האָט פאַבריצירט דער זשאַד גערער משכיל לעאָן (אריה לייב בן יוסף) מאַנדעלשטאַם (1889-1819), דער ברודער פון בנימין, דעם מחבר פון „חזון למועד“. ווי דער „אויטשאַני יעווריי“ פון רוסישן בילדונגסמיניסטעריום האָט ער באַקומען דעם „פּאַרדיאַד“ פּרעפאַרירן כלערליי קאטעכויזיסן פון דער יידישער רעליגיע; כרעסטאָמאטיעס מיט אויסצוגן פון רמב"ם, אַ לערנבוך פון דער רוסישער שפּראַך פאַר יידישע קינדער, אַ דיקרוק (חנוך נעים, 1849), א. א. וו. ער האָט אויך ארויסגעגעבן דעם תנ"ך מיט תרגומים, רש"י און מענדעלסאָנס ביאור, אלץ מיט אַ דייטשישער איבערזעצונג. שפּעטער האָט ער אויך איבערגעזעצט דעם תנ"ך אויף רוסיש. געמוזט אים אָבער דרוקן אין דייטשלאַנד און געהאַט גרויסע שוועריקייטן מיטן דערלויבן באַנוצן אים אין רוסלאַנד. מאַנדעלשטאַם האָט פון זיינע פּעדאַגאָגיש-ליטעראַרישע פּאַרדיאַדן פאַר דער מלוכה באַקומען אַ סומע פון 10.000 רובל. כדי קענען צושטעלן אזוי פיל ביכער, האָט ער געהאַט אַ שטאַב משכילים, וואָס האָבן פאַר אים געאַרבעט. צווישן די דאָזיקע מיטאַרבעטער זענען געווען: זיין ברור דער הַצקל מאַנדעלשטאַם, קלמן שולמאַן,

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

מ ר ד כ י פ ל ו נ ג י א נ ס ק י פון פאָניעוועזש און ח י י ם
ז א ק פון סעריי.

מאנדעלשטאָם לערנביכער זענען שטארק קריטיקירט געוואָרן אפילו מצד די משכילים. זיי האָבן געהאט א בפירושיקע טענדענץ, און זיך כאַמיט צו כאַוויזן, אז אין יידישע ספרים איז דאָ אַ סך „פאנאטיזם“, אפילו רמב"ם איז געווען א „פאנאטיקער“, נאָר ער, מאנדעלשטאָם, האָט די דאָזיקע „שערלעכע“ שמעלן באַזייטיקט. ווי אַ מלוכה־מיניסטער האָט ער געצוונגען רבנים געבן הסכמות אויף זיינע פּרעפּאָריטע און פאַ-

לייב בן יוסף מאַנדעלשטאָם
(1819—1889)

דער ערשטער ייִדיִסטודענט
אין רוסלאַנד

בריצירטע ביכער. הויך דעם פלעגט דאָס בילדונגס־מיניסטעריום איינ־קויפן ווערק פון „לאַיאַלע“ משכילים און זיי פונאנדערנעשיקט אין די שולן, און אויך צו די מלמדים. עס האָט זיך אָבער אויסגעלאָזט אז די לערערס פון די קרוינישע שולן און אַ פּשיטא די מלמדים האָבן זיך מיט מאַנדעלשטאָם „פּעדאַגאָגישע“ פאַבריקאַטן נישט געוואָלט באַנוצן. די מלמדים פלעגן די דאָזיקע ביכער פאַרקויפן און פאַר דעם געלט קויפן „אַן אמתן“ תנ"ך. דער נאַנצער ענין האָט אויסגעזען אַ ביסל מאַדנע. די דייטשע איבערזעצונגען זענען אַריינגעפירט געוואָרן, כדי מען זאָל קודם כל אַרויסשטופן ייִדיש. מען האָט געטראַכט — אז שפּעטער — וועט

ד"ר יעקב שאצקי

שוין לייכטער זיין איבערניין פון דייטש אויף רוסיש. אלע אינספעקטארן האָבן אָבער פעסטגעשטעלט, אז יידיש ווערט נאָך אלץ באנוצט ביים לערנען אין אַלע שולן. די סתירה האָט זיך געוואָרפן אין די אויגן יעדן איינעם פון די משכילים, וואָס האָבן געוואָלט, אז די מלוכה-שפראך זאָל ווערן די שפראך פון די יידן. בעת עס האָט זיך געהאנדלט וועגן א תקנה פאַר די מלמדים, ווי למשל, אין יאָר 1837, בנוגע דעם נייעם געזעץ פון עקזאמינירן זיי, האָט די רעגירונג געדרוקט די דאָזיקע תקנות נישט אויף דייטש אָדער רוסיש נאָר דווקא אויף יידיש. די איראָניע פונעם גורל איז געווען, אז די יידישע איבערזעצונגען פון די מלוכה תקנות האָט געמוזט מאכן דער „דייטש“ דער צענזאָר וואָס האָט געניצט דאָס.

די עקזאמענעס האָט מען געפלאַנט איינצופירן אין יאָר 1849. מען האָט דאָס נאָר טיילווייז געקענט דורכפירן, און נאָר וואָס איז שייך יידישע לימודים. פון עקזאמינירן די מלמדים אין רוסיש און דייטש האָט אפילו נישט געקענט זיין די רייד, הנם אזא ווונטש איז בפרוש געדוועזן. דער נאנצער עקזאמען האָט אויסגעזען ווי א קאָמעדיע. אפילו די איבערגעשפיצטע משכילים, זאָרגעוודיק געקליבן פון די מלוכה-אַרגאַנען פאַר די עקזאמענירערס, האָבן קיין האַרץ נישט געהאַט צוצונעמען ביי א מלמד זיין שטיקל ברויט. שפעטער האָט מען זיך באַמיט אין הסכס מיט די תקנות פאַר די חדרים, וואָס זענען אַרויס אין 1844, אַרויפלייגן אויף די אינספעקטארן פון די קרוינישע יידישע שולן די אויפגאַבע צו קאָנטראָלירן דעם פּעדאַגאָגישן מצב פון חדר. דעמאָלט האָט זיך די לאַגע אַביסל פאַרבעסערט.

עס זענען געווען דריי וועגן, וואָס האָבן געקענט פירן צו יענעם אידעאלן פּראָגראַם, וואָס די מלוכה האָט זיך געשטעלט. העכערן די קוואַל איפיקאציעס פאָדערונגען פון א מלמד מיט דער הילף פון א שטרענגע עקזאמען; „וועלטלעך“ מאכן די יידישע לימודים אין די חדרים דורך א גזירה, אז מען מוז באנוצן די זעלבע לערנביכער, וואָס די קרוינישע יידישע שולן באנוצן און אַ דריטער וועג איז געווען, אז דער חדר זאָל אַרײַנפירן דעם זעלבן סדר הלימוד וואָס די קרוינישולן. קיין איינע פון די דאָזיקע פּראָגראַמען איז נישט דורכגעפירט געוואָרן. האָט מען קודם כל

ד"ר יעקב שאצקי

ידישע קינדער צו אלגעמיינער בילדונג, ווי אויף אַ פ צ ו צ י ע ן זיי פון יענעם יידישן הינד, וואָס זי האָט געהאַלטן פאַר „פאַנאַטיש“. פאַר אַזאַ פּראָגראַם פון „אויפקלערונג“ האָט זיך אַפילו דער בעסטער מלמד נישט אויסגעטויגט, אפילו ווען אזא איינער האָט אויסגעהאַלטן דעם עקזאַמען און „זוכה“ געווען ווערן אַ לערער אין אַ יידישער קרויני-שער שול. איבעריקנס, קיין סך לערערס פאַר די דאָזיקע שולן האָט מען צווישן מלמדים סיי ווי סיי נישט געקענט געפינען. די בעסערע לערערס אָבער האָבן נישט געהאַט קיין חשק צו ווערן מלכה־טשינאָוויקעס, וואָס האָט, אמת, געגעבן א סך קאזיאָנע חשיבות אָבער ווינציק חיונה. די פון זיי, וואָס האָבן געהאַט פּריוואַטע שעהען אין די פאַרמעגלעכע יידישע הימען, האָבן פאַרדינט נישט אין אן ערך־בעסער ווי די מלכה־לערערס. אַנדערע, מער אמביציעזע און ענערגישע האָבן געעפנט פּריוואַטע שולן פאַר יידישע קינדער. דער איינציקער אויסוועג פון דער לאגע האָט גע-קענט זיין א שול, וואָס זאָל אויסבילדן לערערס אין דעם גייסט, ווי די מלכה האָט זיך געוונטשן.

קאָפּיטל 12

די ראַבינער־שול אין ווילנע און די אַלגעמיינע בילדונג־רוסיפיקאַציע

די רעגירונג האָט געהאַלטן, אז אָן „פּראָגרעסיווע“ רבנים איז בכלל נישט מעגלעך צו רעפּאַרמירן דעם חינוך ביי יידן. האָט מען באַשלאָסן עפענען אַ ראַבינער־שול מיט צוויי זעלבסטשטענדיקע קורסן: איין קורס פאַר ראַבינערס און אַ צווייטער — פאַר לערערס. פּאַקטיש אין די ראַבינער־שול געווען אַ לערער־סעמינאַר. געעפנט אין יאָר 1847 האָט זי געהאַט 46 תלמידים. די מערסטע פון זיי האָט די מלוכה אויסגעהאַלטן אין אַ ספעציעלן אינטערנאַט לעבן דער שול. אין יאָר 1869 איז די צאָל תלמידים געווען 474 און אין יאָר 1872, אין דעם לעצטן יאָר פון איר עקזיסטענץ, קנאַפע 300. סך־הכל האָבן 210 פאַרענדיקט דעם קורס פאַר לערערס און נאָר 72 — אויף ראַבינערס. בעת די קריסטלעכע געזעלשאַפט האָט געהאַלטן, אז די ראַבינער־שול איז אַ „נעסט פון תלמודים“, האָט די יידישע פּאַלקס־מאַסע געקוקט אויף אירע וויכאָוואַנקעס ווי אויף אַפיקורסים גמורים. די תלמידים גופא האָבן זיך באַטראַכט ווי צוקונפטיקע פאַרשפּרייטער פון דעם „פּראָגרעס“ אין הסכם מיט דער מלוכהשער אידעאָלאָגיע. בדרך כלל האָט קהל קיין רבנים פון דער ראַבינער־שול נישט אויסגעקליבן. די פון זיי, וואָס איז געלונגען צו קריגן אַ פּאַסטן פון אַ „קאָיאָני ראַווין“ זענען געווען פאַרהאַסט ביים פּאַלק און באַטראַכט געוואָרן ווי אַנענטן פון דער מלוכה. אויך די לערערס האָבן געהאַט אַ שווע־

ד"ר יעקב שאצקי

דע מערכה. די צאל קרוינישע שולן איז נישט געוואקסן, אזוי, אז א סך לערערס האָבן נישט געהאט קיין שטעלעס און געמוזט אפילו אַנקומען צו אַן איינמאָליקער געלט־שטיצע צו דער מלוכה־קאסע. אין אָנהייב זענען די מערסטע תלמידים געווען פון אַרימע שיכטן. שפעטער, ווען אַ תלמיד האָט געהאט אַ פּרווילעגיע באַפּרײט צו ווערן פון מיליטער־דינסט, איז די שול געוואָרן פּאָפּולער צווישן דער יידישער יוגנט בכלל. אין 1856 האָט מען תלמידים פון דער ראַבינער־שול דערלויבט אַנקומען אין אונז־ווערויטעט. אזוי אַרום זענען אַ דאנק דער דאָזיקער שול געוואקסן די קאָדרן פון דער יידישער אינטעליגענץ אין רוסלאַנד. אייניקע תלמידים האָבן אפילו נישט פּאַרענדיקט דעם קורס און אַריבער גלייך אין אַ גימנאַזיע און שפעטער אין אַן אוניווערזיטעט.

דער ערשטער אינספּעקטאָר פון דער ראַבינער־שול איז געווען דער שוין פּריער דערמאָנטער משכיל און למדן הירש קאַצענעלעבאָרג.

שמואל יוסף פיין (1818—1890) ווי דער קרייז־איניספּעקטאָר פון די יידישע קרוינישע שולן האָט אויך געהאט די אלגעמיינע השגחה איבער דער ראַבינער־שול. דער גייסט פון דער שול איז געווען אַ קאָנסערוואַטיווער. מען האָט שטאַרק מקפיד געגעבן אויף דיני כשרות. אויף די געסט וואָס האָבן באזוכט די ראַבינער־שול האָט זי געמאכט אַן איינדרוק פון אַ רעפּאָרטער ישיבה. צווישן די לערערס זענען געווען די חשובסטע לומדים פון ליטע. תנ"ך האָט מען געלערנט אָפּיציעל אויף דייטש, פּאַקטיש אָבער אויף יידיש. ערשט שפעטער, מיטן וואַקס פון דער סיפּיקאַטאָרישן קורס, האָט מען אָנגעהויבן זיך באַנוצן מיט רוסיש נישט נאָר ביים לערנען תנ"ך, נאָר אויך גמרא. דאָס איז געווען אין יאָר 1865. אין די יאָרן 1847—1867 האָט תנ"ך געלערנט אד"ם הכהן, אַ גרויסער מדקדק און בעל־לשון. יידישע געשיכטע האָט געלערנט שמואל יוסף פיין, וואָס איז געווען גוט באַקאַנט מיט די נייעסטע דערגרייכונגען פון דער „חכמת ישראל" אין דייטשלאַנד. ער איז געווען דער ערשטער וואָס האָט אַריינגעפירט די כראָנאָלאָגיאַזאציע פון דער יידישער געשיכטע לויט יוסף טובֿלי פּאַן צונץ. דאָס איז די פרומע יידן שטאַרק נישט געפּעלן געוואָרן און זיי האָבן אים פּאַרמסרט פאַר דער שול־מאַכט. פיין

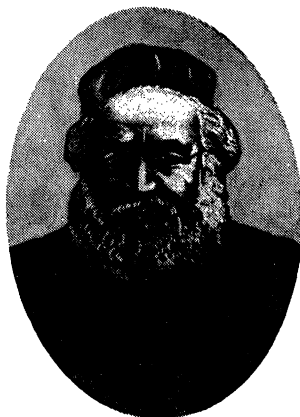
קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

האָט אָבער געהאַט זייער אַ גוטן נאָמען אין די אָפיציעלע בילדונגס-קרייזן און מען האָט זיך צו די דאָזיקע טענות נישט געוואָלט צוהערן. דיקרוק האָט געלערנט דער משכיל-משורר שלמה זלמן זאלקין (געשטאָרבן אין יאָר 1868). דעם לימוד פון גמרא האָט געפירט דער אַנט-טאָקאלער רב דוד לורי. ע. קעגן אים האָט שוין קהל קיין טענות נישט געהאַט. ער האָט עס געגעבן דער שול דעם חותם פון אַן אמתער ישיבה.

ברוך כלל האָט די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט זיך באַצויגן צו דער ראַבינער-שול מיט גרויס אומצוטרוי. די מעסיקע משכילים מיטן

שמואל יוסף פין
(1819—1890)

פון די זאַמלונגען פון
יידישן וויסנשאַפטלעכן
אינסטיטוט, ניו-יאָרק

באַרימטן ביבליאָגראַף בן-יעקב בראַש, האָבן געהאַט צו דער שול אַ ריין זאַכלעכע באַציאונג. נאָך אַלעמען האָט מען דאָרטן געפלאַנצט ליבע צום יידישן פאָלק און זיינע גייסטיקע עשירות, און דאָס איז פאַר דער דאָזיקער גרופע געווען גענוג. די פאַרשפּיצטע אויפקלערערס, על פי רוב קליינע לומדים, האָבן געהאַט אויסצוזעצן קעגן דעם קאָנסערוואַטיוון גייסט וואָס הערשט אין דער שול. די קהלס-לייט האָבן זי סאַבאָטאָזשירט, אויף וויפּל דאָס איז געווען אין זייערע כוחות. מיט דער דאָזיקער אָפּאָ-זיציע האָט אָנגעפירט דער גביר און תקיף יודל פאָטאָוו (1868—1797), אַ פּאָפּולערע געשטאַלט אין ליטע, אַן אָביעקט פון א

ד"ר יעקב שאצקי

סך פאָלקס־מעשיות. די קהילה האָט געהאַפּט צו האָבן די הויפט־דעה ביים אָנשטעלן לערערס. די רעגירונג האָט אָבער אויף דעם נישט געװאָלט איינגיין. די קהילה האָט אויך געהאַפּט, אז די תלמידים וועט מען נישט באַפרייען פון מיליטער־דינסט און אז דאָס וועט ברענגען צום אונט־טערנאנג פון דער שול. זי האָט אפילו פאַרגעשלאָגן קאָמפּלעטירן דעם רעקרוטן־קאָנטינגענט מיט תלמידים פון דער שול. די הנחה, וואָס די ראבינער־שול האָט באקומען אין יאָר 1850, לויט וועלכער א תלמיד פון דער שול איז באַפרייט פון מיליטער־דינסט, איז געווען אַ קלוג פלאַנירטע קאָנטראַקציע מצד דער רעגירונג קעגן די כוונות פון דער קהילה און א גרויסער געווינס פאר דעם פּרעסטיזש פון דער שול.

דאָס איז געווען די לאַגע פון דער ראבינער־שול ביזן אויפשטאַנד פון 1863. דער נייער פּאָליטישער קורס האָט אָבער אַריינגעבראַכט גרוי־סע שינויים. היות ווי די מערסטע לערערס פון נישט־יידישע קעגנשטאַנדן זענען געווען גראַד פּאָליאַקן, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אז די תלמידים רעדן צווישן זיך מער פּויליש ווי רוסיש. לעוו א נ ד א, למשל, האָט אזוי גוט געקענט פּויליש, אז די רוסישע קריטיק האָט אים פאַרגעוואָרפן אז אין זיין רוסיש זענען פאַראַן אַ סך פּאָלאָניזמען. עס האָט געמוזט אויסזען זייער אויסטערליש, וואָס אויף די ווענט פון דער ראבינער־שול האָבן זיך באַוויזן פּלאַקאַטן, וואָס פאַרווערן די תלמידים צו רעדן פּויליש. אורדאי זענען די תלמידים געווען זייער ווייט פון צו זיין פּאָלאָניזאַטאָרן. די קולטור־השפּעה פון פּויליש איז אין ליטע געווען זייער שטאַרק אפילו צווישן די משכילים. דער נייער קורס האָט גורם געווען דאָס באַזייטיקן פון אַ סך אלטע לערערס און אָנשטעלן נייע, על פי רוב גראַדואירטע פון דער ראבינער־שול, פּאָליטיש מער פאַרלאָזלעכע און אויך מער פּראַקטישע מענטשן, וואָס האָבן געקענט פּעדאַגאָגיק מיט פּאָליטיק לייכט צונויפפאַרן. אזא איינער איז געווען א ש ר ז ע ל י ג ו ו אַ ל, אַ מחבר פון רוסישע לערנביכער פאַר יידישע קינדער. אים האָט מען אויך אַ געוויסע צייט אָנפארטרויט די צענזור פון יידישע ביכער. אין 1869 האָט וואָל אַרויסגעגעבן אַ רוסישע איבערזעצונג פון סידור. אים האָט זיך שוין געהלומט אַ רוסישע סינאַגאָגע פאַר „רוסן פון משה רבינוס אמונה“ מיט מטיפים, וואָס זענען די שליחים־ציבור פון דער ראַמאַנאָר־

ТАЛМУДЪ ЛАЦОНЪ РУССІЯ

תלמוד לשון רוסיה

ТО СЗІЯ

תלמוד

НАЧАЛЬНЫЯ ПРАВИЛА РУССКОЙ ГРАММАТИКИ

יסוד וקדוק השפה הוא בדרך הכתובים ונדלים ודשים

НА НЕБЕНО-ЕВРЕЙСКОМЪ ДИАЛЕКТѢ

תלמוד

ВЪ КОЛЪЗѢ

תאריך נדפס והארון וואסערמאן.

ОБЪЯВЛЯЮЩАЯСЯ ОТЕЧЕСТВЕННОМУ ЯЗЫКУ

נתקן על ידי שידור רותבן בן איש ליעזר, מאשים, ופולין, והביתים אשר בכתב ונדפסו א"י, מבית יחזקאל הכהן, מבית בקשה, נחשואה סוקולניץ וברוק.

САНКЦИОНА ІОСНОВАНЫ ЕННОСѢ

לתועלת התלמידים

Университета Засено-Божіа и Еврейскаго Языка.

ת"מ

שפוטל יוסף ברייא פ"י.

ВІДНО

וידוע

Въ Типографіи Манса Рюна и Зинаи Типограф.

בית-דפוס לכתוב על ספר י"ל, ו"שעה יפה על בית עם יל.

1847

בית הדפוס ל"פ.

די ערשטע גראמאטיק פון רוסיש, געשריבן אויף יידיש פון שמואל יוסף פ"י.

ווילנע, 1847.

ד"ר יעקב שאצקי

ד"ר יעקב שאצקי

דינאסטיע. אד"ם הכהנס איידעם י ה ו ש ע ש ט י י נ ב ע ר ג (1830-1908) א גוטער לעקסיקאגראף, שפעטער צענוואָר, דער „אומשאַני יעווריי" פון גראַפ מוראוו י אָ וו, איז געוואָרן דער לערער פון תנ"ך און דיקדוק. י ה ו ד ה - י י ד ל ש ע ר ע ש ע ו ו ס ק י (1804-1866) און זיין זון אליהו־ישראל — זענען אויך געוואָרן דאָרטן לערערס. דער דאָזיקער נייער לערער־פערסאָנאַל האָט אַרײַנגעבראַכט יענעם קאַזײַאָד נעם גײסט אין די מויערן פון דער ווילנער ראַבינער־שול, וואָס האָט גורם געווען די שלעכטע רעפּוטאַציע מיט וועלכער די דאָזיקע אינסטיטוטציע איז אַראָפּ פון דער אַרענע און האָט פאַרשטופּט אין זכרון פון פּאָלק יענע פּרוכטבאַרע, אמת יידיש־נאַציאָנאַלע תקופה פון 1847-1863, וואָס איז געווען דער שטאַלץ פון אד"ם הכהנס דור. די נייע תלמידים פלעגן שוין טראַגן רוסישע רובאַשקעס. אין די ווענט פון דער ראַבינער שול האָט די מעלאָדיע פון „וּוּנײַ פּאָ מאַטושקע, פּאָ וואָלגע" פאַרביטן דעם גמראַ־ניגון. די תלמידים זענען געוואָרן די טרעגער פון דער אָפּ־ציעלער רוסישער קולטור פון מאַכט, ווייל די קולטור גופא האָט נאָך קיין אײַגענע מאַכט אין לײַטע נישט געהאַט. מען גיט אַרויס אַ ספּעציעלן רוסישן אַל־היבית פאַר יידישע קינדער. די שול ווערט דער צענטער פון דער נייער רוסיפיקאַטאָריש־פּראַקטישער בילדונגס־פּאָליטיק.

דער קוראַטאָר פון ווילנער שול־ראַיאָן, וואָס האָט אַרומגענומען גאַנץ לײַטע, האָט מיט גרויס פּרייד געשריבן צו קאַטקאווען (אין יאָר 1864), אז „די זשידעס אין לײַטע האָבן ענדלעך אָנגעהויבן רעדן רוסיש".

דער רעדאַקטאָר פון „ווילענסקי וויעסמניק", דע פּו ל ע, אַ פּראַקטיקטאָר פון לעוואַנדאָן, האָט געשריבן וועגן דער ראַלע פון די לײַט־ווײַשע יידן אין דער באַפּעסטיקונג פון דער רוסישער קולטור אַזױ:

„ווען מיר קומען מיט דער פּאָן פון רוסיפיקאַציע אין דעם מערב־דיקן לאַנד (ד. ה. לײַטע), האָבן מיר קיין הייסערע אָנהענגערס פאַר דער דאָזיקער טעטיקייט נישט געפונען ווי די געבילדעטע יידן".

דער קולטור פּראָגנאָס אין לײַטע איז געוואָרן נישט נאָר אַנטי־פּויליש, נאָר אויך אַנטי־דייטש. פאַר דעם עלטערן דור משכילים, וואָס בײַ זײַ זענען די באַגריפּן קולטור און דײַטש געווען ממש סינאָנימען, איז דאָס געווען אַ גרויסער קלאַפּ. דער יונגער דור האָט פאַרנומען די וויכטיקסטע

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

פאָזיציעס נישט אין זכות פון זייער ייִדיש־ווּיסן, נאָר אין זכות פון דער רוסישער גראַמאַטיק. אומזיסט האָט הייַם - זעליק סלאָנימסקי געקעמפט ווי אַ ריטער פאַר דער קולטור־גענעמאַניע פון דייַטש. מען האָט זיך צו אים נישט געוואָלט צוהערן. וואָלף טונגענדהאַלד האָט מיט צער און ווייטיק זיך צוגעקוקט ווי זיינע דייַטשע קולטור־שלעסער אין ליטע פאַלן זיך פונאַנדער. שילער ווערט שוין נישט מער איבערגעדעצט אויף אַ ציכטיקן לשון־קודש מיט אַן אָפּגעהיטן משקל, נאָר דער רוסישער „באַרבאַר“, דער פּסעוודאָ־קלאַסיקער כעראַסקאָוו ווערט דער מוסטער פון „פּאָעזיע“.

אויך אין די קרוינישע ייִדישע שולן ווערט דער טראַפּ געשטעלט אויף דעם לימוד פון רוסיש. די נייע לערערס, די פּרישע אינספּעקטאָרן זענען געווען איבערראַשט פון דעם נידעריקן מצב פון רוסיש־לימוד אין די דאָזיקע שולן. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די לערערס גופא זענען נישט געווען שוה־בשוה מיט דער רוסישער גראַמאַטיק. די מלמדים האָבן געשעפּט נחת פון דער פּעסענעשטעלער סיטואַציע. די האַפּענונג אַז פון די דאָזיקע שולן וועט מען סוף כל סוף פאַריאַגן די ייִדישע לימודים, און מען וועט זיך אינגאַנצן קאָנצענטרירן אויף די „גויאישע“ ענינים — איז נישט מקוים געוואָרן. די הערצער פון די מלמדים זענען געווען אָנגעדפילט מיט פּרייד און האַפּענונג.

עס זענען צו יענער צייט געווען מעגלעך צוויי לייוונגען פאַר דער דאָזיקער שול פּאָליטיק. די ערשטע איז געווען, אַז מען זאָל בכלל באַ־זייטיקן די ייִדישע לימודים פון די קרוינישע שולן און אויף אַזא אופן פאַרוואַנדלען זיי אין רוסישע שולן פאַר ייִדישע קינדער. די מע־סיקע משכילים און די פרומע קרייזן האָבן זיך געוונטשן אַזא לייוונג. דאָס וואָלט געראַטעוועט דעם חדר. די אַנדערע משכילים האָבן געהאַפּט, אַז די חדרים וועלן ווערן פּעדאַגאָגיש מער מאַדערן דורך דעם וואָס דער לימוד פון העברעאיש וועט פאַרבעסערט ווערן. די פרומע האָבן געהאַפּט, אַז דער חדר וועט בלייבן אומבאַרירט און די „גויאישע“ לימודים וועלן די תּלמידים קיינאָר אין די קרוינישע שולן, וואָס אין זייערע אויגן איז דאָס געווען אַ סך בעסער, איידער ייִדישע קינדער זאָלן גיין אין נישט־ייִדישע שולן.

ד"ר יעקב שאצקי

עם האָבן זיך דערהערט דרייסטע און זייער קלאָרע דיבורים וועגן דעם ענין.

„די נישט־יידן — האָט איינער פון זיי געשריבן — האָבן בכלל קיין רעכט נישט צו קאָנטראָלירן וואָס און ווי אזוי מען לערנט מיט יידישע קינדער יידישע ענינים. די אויפגאָבע פון דער געזעלשאַפט איז צו זען, אז יידן זאָלן קענען באַקומען אַ ל ג ע מ י י נ ע ב י ל ד ו נ ג. וואָס איז שייך יידישע בילדונג, איז דאָס אַ יידישער ענין.“

דער בילדונגס־מיניסטער האָט געהאַלטן, אז בכלל דאָרף מען קיין באַזונדערע שולן פאַר יידישער קינדער נישט האָבן. דאָס בעסטע וואָלט געווען, אז יידישע קינדער זאָלן זיצן אויף איין שול־באַנק מיט נישט־יידן. דאָס וועט זיין אַ זיכערער וועג צו אַסימילאַציע. דער זעלבער האָט אָנגעוווּזן, אז אין די דרייצן גימנאַזיעס פון ליטע מערקט זיך שוין אַ ווקס פון דער צאָל יידישע תלמידים.

אנדערש איז אָבער געווען די לאַגע מיט די אַלגעמיינע עלעמענטאַר־שולן. דאָרטן איז אַ יידיש קינד נאָך אַלץ געווען אַ זעלטנקייט.

כדי צוציען יידישע קינדער אין די אַלגעמיינע שולן האָט מען אָנגע־הויבן אויסטיילן געלט־סטיפענדיעס. דאָס געלט האָט מען גענומען פון דעם ליכט־אַפּפּאַל. אין 1863 האָט דער ווילנער שול־ראַיאָן אויסגעגעבן פאַר דעם צוועק 10.000 רובל. דער געדאַנק איז געווען, אז אויב די צאָל יידישע קינדער אין די אַלגעמיינע שולן וועט פאַרגרעסערט ווערן, וועט מען ביסלעכווייז אָפּשאַפן די קרוינישע שולן. אָבער אין צענטער פון דער שול־פּאָליטיק אין ליטע איז געשטאַנען די ראַבינער־שול. נאָך די שול — האָט מען געטענהט — קען אַרויסברענגען די אמתע מיסיאָנערן פון דער רוסישער קולטור פּאָליטיק אין ליטע, וואָס טויגן זיך אויס פאַר אַזאַ אַרבעט.

יאָרן פאַרן אויפשטאַנד פון 1863 האָט דער דעמאָלטיקער ווילנער שול־קוראַטאָר גרוער געשריבן, אז די ראַבינער־שול דאָרף אַוועקגעשטעלט ווערן ווי אַ מלוכה־אינסטיטוציע און אז דאָס קען דורכ־געפירט ווערן בתנאי, אז מען וועט געבן די תלמידים מלוכה־סטיפענדיעס.

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

„די שול — האָט ער געשריבן — דאַרף ווערן אַ פאַרמאכטער לערן־אנשטאַלט, וואָס זיין אויפגאַבע איז... אָפציען פון חסידות די פּאַנאַמישע יידישע מאַסע און ברענגען זיי נענטער צו דער איצטיקער בילדונג; אָפציען די תּלמידים פון תּלמוד און דערנענטערן זיי צו דער קריסטלעכער באַפעלקערונג.“

דער קאַזאַרמע־רעזשים וואָס איז טאַקע אַריינגעפירט געוואָרן אין די מויערן פון דער ראַבינער־שול האָט אָבער אַ סך אָפּגעשראַקן. אין גימנאַזיעס האָט געהערשט אַ סך אַ פּרייערער גייסט. יידישע תּלמידים זענען שוין מער נישט קיין זעלטנקייט אין גימנאַזיעס. די אָפּאָזיציע פון די פּרומע קרייזן איז שטילער געוואָרן, אפילו אין די קלענערע שטעט און שטעטלעך.

אין יאָר 1864 האָט י ה - ל י ב ג אָ ר ד אַן מיט גרויס פּרייד געשריבן וועגן דעם פּראָגרעס וואָס ליטווישע יידן האָבן אין משך פון צוואַנציק יאָר געמאַכט אויף דעם געביט פון אַלגעמיינער בילדונג.

„איך געדענק — האָט ער געשריבן — ווען אין אַ שטעטל איז אין גימנאַזיע געווען נאָר איין יידישער תּלמיד. אזאַ כּהור פּלעגט זיך פּשוט מוזן אַריינגנעבענען אין קלאַס אַריין. אויף דער גאַס האָט מען אים קיינער מאַל נישט געזען אין דעם מונדיר, וואָס איז געווען תּמיד באַהאַלטן ביי דעם שומר פון דער גימנאַזיע. דער דאָזיקער איינציקער תּלמיד פּלעגט אַהין קומען אין זיין יידישער הַלְבֶּשֶׁה מיט די לאַנגע פּיאַות אין דרויסן. דאָרט פּלעגט ער זיך איבערטון, די פּיאַות באַהאַלטן אונטער די אויערן און זיך אַזוי אַרום פאַרוואַנדלען אין נאָר אַן אַנדערן מענטש. אַזוי פּלעגט מען דעמאָלט טון. אָבער היינט צו טאָג איז נישטאָ קיין שטאָט (אין ליר טע), וווּ יידישע קינדער זאָלן נישט שעפּן קיין גייסטיקן געטראַנק פון אַ פּרעמדן קוואַל. זיי טוען דאָס אָפּ, אָן פּחד, אָן מורא.“

די דאָזיקע ענדערונג האָט אין אַ גרויסער מאָס גורם געווען דער אוטיליטאַריזם. אין אירע דעקלאַראַציעס האָט די מלוכה אויפּגעהערט צו רעדן וועגן קאַמף מיט „פּאַנאַטיזם“ און האָט מער אונטערגעשטראַכן די פּראָגראַמאַטישע נוצן, וואָס אַזאַ בילדונג וועט יידן ברענגען.

ד"ר יעקב שאצקי

עם האָבן זיך אפילו באַוווּיזן צווישן רוסישע באַאמטע הייסע מי-
סיאָנערן פון רוסישער בילדונג צווישן יידן אין ליטע. אזא איינער איז
געווען דער מלוכה-באַאמטער נ י ק א ל י י ו ו י נ א ג ר א ד א ו ו,
וואָס פיגורירט אין לעוואנדאָס באַרימטן ראַמאַן „גאַריאַטשעיע וורעמיא“
(די הייסע צייט) אונטערן נאָמען ד ו ב א ו ו. ער איז געקומען קיין
ליטע מיט דער כוונה צו מאַכן פון ליטווישע יידן „רוסן פון משה
רבינוס גלויבן“. ווינאָגראַדאָוו איז געווען אזא קאָנסעקווענטער רוסיפּי-
קאַטאָר, אז ער האָט נישט געוואָלט טאָלערירן יידיש און העברעאיש.
יידן, האָט ער געפּרעדיקט, דאַרפן דאַווענען אויף רוסיש און לייענען נאָר

יְהוּדָה לֵיב גַּרְדָּאָן

(1892—1831)

פון די זאמלונגען פון
יידישן וויסנשאַפטלעכן
אינסטיטוט, ניו-יאָרק

רוסישע שרייבערס. אין די ביבליאָטעקן וואָס ווערן געעפנט פאר יידן
אין ווילנע, גראַדנע, מינסק, ביאָליסטאָק, אָשמיאַן, מעלש, קאָוונע און
אַנדערע שטעט, ווערן מיט אַ סך זאָרג צוגעקליבן ביכער פון אַ פּאַטריאַר-
טישן רוסישן באַראַקטער. ווינאָגראַדאָוו באַקעמפט דעם געדאַנק, אז יידן
זענען אַ נאַציע. ער איז קעגן די משכילים, ווייל זיי קלאַמערן זיך צו הע-
ברעאיש און דאָס האָט ער געהאַלטן פאַר נאַציאָנאַליזם. די משכילים
האָבן געהאַלטן, אז בילדונג מאַכט פון אַ יידן — אַ קאַסמאָפּאָליט. אזוי
האָט געשריבן לעוואַנדע. דער רוסישער „משכיל“ ווינאָגראַדאָוו האָט
אַבער געוואָלט מאַכן פון יידן רוסישע נאַציאָנאַליסטן און נישט סתם

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

בירגער פון רוסלאַנד. די גרויסע האָפענונג, וואָס דער רוסישער ליבער־ראַליזם האָט אַרויסגערופן ביי יידן, איז גאָר שנעל צערוען געוואָרן. לגבי יידן אין ליטע האָט אפילו דער פּראָגרעסיווער רוס געהאט אַן אַנדער פּראָגראַם, ווי לגבי די יידן אין דרום־רוסלאַנד. דאָ, אין ליטע, האָבן יידן באַדאַרפט אויספילן די פונקציע פון אַ רוסישן מלוכה־געטרייען קלאַס פון אינטעליגענץ און מיטלשטאַנד, בעת אין רוסלאַנד האָט מען אויף יידן אַזאַ פּאָליטישע קולטור־אויפגאַבע נישט אַרויפגעצווונגען.

עס איז דעריבער קיין חידוש נישט, וואָס אַזעלכע טשינאָוויניקעס, ווי ווינאָגראַדאָוו, האָבן זיך גאָר גיך אַנטוישט אין דעם יידישן אינטעליגענט אין ליטע און געוואָרן שטאַרק אַנטיסעמיטיש.

„יודאאיזם — האָט ער שפעטער געשריבן — איז אַ פּינטלעכער כּוח, נישט קיין קלענערער, ווי דער פּאָלאָניזם. אין פּאַל פון אַ מלחמה איז ער גרייט צוצושייטן צו אונדזערע שונאים.“

נישט ווייניקער אַנטוישט זענען געווען אויך די משכילים. אויב זיי זענען לכתחילה איינגעגאַנגען, אַז אַ „פרעמדע האַנט“ זאָל זיך צורירן מיט „אַ ביטול פון אַ פּראָזאָאישן אַנאַטאָם“ צום יידישן לעבן, וואָס איז אין זייערע אויגן געווען נישט מער ווי „היסטאָרישע חורבות“ — לויט דער פּאָרמולירונג פון לע אַן מאַנדעלשטאַם — האָבן זיי דערוואַרט פאַר דעם אַ שכר. יעדן איינעם פון זיי האָט זיך געהלומט דער גי־עדן פון פּאָליטישע בירגער רעכט.

אין יאָר 1858 האָט י ה ו ד ה - ל י ב ג אָ ר ד אַן געשריבן, אַז די בילדונג פון ליטווישע יידן איז נישט קיין ענין פון דער מלוכה, נאָר פון יידן גופא, די צילן דאַרפן אָבער זיין די זעלבע. יידן דאַרפן אויפגעבן זייערע באַזונדערע שולן, ד. ה. דעם חדר און שיקן די קינדער אין אַלגעמיינע שולן. ער האָט געגלויבט, אַז די בשורה פון עמאַנציפּאַציע וועט גאָר אין גיכן פאַרהילכן די גאַסן פון יידישע שטעט און שעטלעך. יידן דאַרפן זיין ראוי צו דעם און דאָס מיינט, אַז נאָר וועלטלעך וויסן קען ברענגען די גענאַרטע ישועה. קיינער איז נישט געווען קעגן יידישן חינוך. מען האָט אָבער נישט געזען אין חדר דעם יסוד פאַר אַזאַ חינוך. דער אידעאָלאָגישער קאַמף איז, אין תּוך גענומען, געווען דערפירט צו איין פּרינציפּיעלער פּראָגע. א ו י פ ו ו אָ ס פ א ר א שפּראַך

ד"ר יעקב שאצקי

זאָל מען בילדן די יידן אין ליטע און נישט וו אַ ס זאָל זיין דער סדר הלימוד. נאָר אַ הייפּעלע פּאַרעקשנטע משכילים האָט זיך נאָך אַלץ געקלאַמערט צו דעם פּראָגראַם פון אַן אויסשליסלעך וועלטלעך־רוסישער ביכרונג. בעת די ערשטע האָבן געקענט מרוצה זיין, אַז מען זאָל לערנען דעם „יורה דעה“ אויף רוסיש, האָבן די אנדערע נישט געוואָלט אפילו הערן וועגן וועלכע עס איז יידישע לימודים אויף רוסיש.

דער יידישער מיעוט אין ליטע האָט אויף אַזאַ אופן נישט געהאַט קיין שפּראַכן־קאָמפּ, נאָר אַ קאָמפּ פאַר אַדער קעגן יידישע לימודים אין די אַלגעמיינע שולן. דער פּאַרטרעטער פון פּוילישן מיעוט, דער אָנפירער פון די פּוילישע פּריצים האָט אין אַ שמועס מיטן מיניסטער גאַלאַווין געקענט פּאַרמולירן אַן אייגענע שטעלונג צום ענין שפּראַך.

„די עפּנטלעכע שול אין ליטע — האָט ער דערקלערט — האָט מיט איר פּאָליטיק פון באַרויבן די קינדער פון זייער מוטער־שפּראַך — נאָר אין ציל: אויסלערנען די קינדער די אַ פּי צי י ע ל ע ש פ ר אַ ד און איינפלאַנצן אין זיי געוויסע היסטאָריש־פּאָליטישע מיינונגען.“

דער יידישער אינטעליגענט אין ליטע האָט אַזוי נישט געקענט רעדן. ער האָט קודם כל קיין שפּראַך נישט געהאַט. יידיש האָט ער נישט אנער־קענט פאַר זיין לשון, העברעאיש איז אים געווען פרעמד. ער האָט העכסטנס געהאַט פאַר העברעאיש אַ היסטאָרישע פּיעטעט. דעם חילוק צווישן מוטער־שפּראַך און אַ פּי צי י ע ל ע ש פ ר אַ ד האָט ער נישט געקענט סובל זיין, ווי דער פּאָליאַק און שפּעטער דער ליטווינער האָט עס פּאַרמולירט. ער האָט בכלל נישט געקענט משיג זיין אַזאַ ענין. עס איז דערפאַר קיין חידוש נישט, וואָס די פּראַגע וועגן יידישער ביל־דונג איז ווייטער געבליבן אין יענע הענט, וואָס האָבן מיט דער אָפּיציע־לער שול־פּאָליטיק אין ליטע קיין שום מגע ומשא נישט געהאַט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אַ גרויסער טייל פון די וואָס האָבן אַ דאַנק די השכלה־לאָונגען פאַרענדיקט די יידישע שולן, האָט זיך ביסלעכווייז דערווייטערט פון דעם אידעאָלאָגישן פּראָגראַם, וואָס די דאָזיקע השכלה האָט רעפּרעזענטירט.

פאַר די פרומע יידן איז דאָס געווען אַ נייער באַווייז, אַז זיי זענען געווען גערעכט מיט זייערע באַוואָרענישן קעגן דער מלוכה־שול־פּאָליטיק.

„די דיפלאַמירטע יידן־אינטעליגענטן — האָט אַטעסמירט אַ הויכער רוסישער באַאַמטער — ווילן גאָרנישט האָבן צו טון מיט זייערע אָפּגע־שטאַנענע אמונה ברידער. זיי חברן זיך נאָר מיט געבילדעטע קריסטן.“

ביי דעם דאָזיקן באַאַמטן קלינגט דאָס נישט ווי אַ פאַרווורף, נאָר פאַרקערט: דאָס איז אַ לויב־וואָרט. אפילו יהודה ליב גאָרדאָן האָט שטאַרק אַראָפּגעלאָזט זיינע משכילישע פּליגלען, ווען ער האָט דערזען די ערשטע פירות פון דעם קאָוזאָנעם יידישן שול־גאָרטן.

„ביי זיי — האָט ער געשריבן אין יאָר 1870 — דריקט זיך אויס די גאַנצע בילדונג אין עסן טרופות.“ מ ש ה - ל י ב ל י ל י ע נ ב ל ו ם האָט אין זיין „חטאת נעורים“ (1873) געשריבן, אַז „איידער דערציאונג וועט רעפּאָרמירט ווערן, וועט דער גייסט פון שאַרלאַטאַניזם הערשן אומ־באַגרענעצט.“

דער רב אַל ש ו ו א נ ג ע ר פון טוראָן האָט געשריבן צו דער „חברה מפיצי השכלה“, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1863, אַז זיין נויטיקן זיך אין אַן אמתער בילדונג, וואָס זאָל באַווייזן, אַז אמונה און וויסן זענען זיך נישט סותר.

די ליטווישע אָרטאָדאָקסן זענען געוואָרן זייער אַגרעסיוו. איבער־נעמענדיק פון דעם משכילישן אַרסענאַל די אַרגומענטן פון פּאָליטישער כשרות, האָבן זיי אָנגעהויבן טענהען, אַז די משכילים זענען „פאַרדעטער“ פון לאַנד און אַז נאָר אַ פרוּמער ייד קען זיין אַן אמתער און געטרייער דינער פון דער מלוכה. מיטן וווקס פון דער פּאָליטישער רעאַקציע אין רוסלאַנד זענען די אַקציעס פון די אָרטאָדאָקסן שטאַרק געשטיגן. עס איז שוין מער נישט געאַנגען אין אַפּשאַקלען זיך פון דעם משכילישן לאַגער, נאָר אין קאָמפּראַמיטירן אים אין די אויגן פון דער רוסישער מאַכט. עס האָט זיך צעפּלאַקערט אַ קאַמף אין וועלכן קיין איינער פון די צדדים האָט נישט באַנוצט קיין ריינע אידעאישע אַרגומענטן. אין דעם טומל פון דעם קאַמף האָט מען אינגאַנצן פאַרגעסן דעם יסוד אויף וועלכן דער דאָזיקער פּרינציפּיעלער קאָנפּליקט איז באַזירט געוואָרן. דאָס לערנען אין די קרוינישע יידישע שולן אונטער דער שוץ פון פּאָליציי־אישע אינסטאַנצן איז געוואָרן אַ געווענלעכע דערשיינונג. די סימנים פון אידעאישער דעמאָראַליזאַציע זענען געווען אַזוי פּיינלעך, אַז מען האָט

ד"ר יעקב שאצקי

געמוזט געפינען אן אויסגאנג פון דער געשאפענער לאגע. די רוסישע רעגירונג איז נישט געווען צופרידן מיט די קרונישע שולן, פארשטייט זיך, פון אן אנדערן שטאנדפונקט, ווי אירע קעגנער זענען נישט געווען. זי האט געהאלטן, אז מען דארף די דאזיקע שולן ליקווידירן. דעמאלט וועט מען אויך קענען ליקווידירן די ראבינער־שול אָדער פארוואנדלען זי גאר אין אן אינסטיטוט וואָס שולט אויס לערערס. די אויפגאבע פון דער יידישער באפעלקערונג איז שיקן די קינדער אין די אלגעמיינע שולן. דאָס וועט ממילא הייבן דעם פרעסטיזש פון די דאזיקע לערן־אנשטאלטן. די נייע תקנות, וואָס זענען אַרויס אין יאָר 1873 פירן אַרײַן ראַדרי קאַלע ענדערונגען אין דער בילדונג־פּאַליטיק. עס ווערט באַשטימט, אַז אַ יידישע שול מעג געעפנט ווערן נאָר אין אַזעלכע שטעט און שטעט־לעך, וווּ עס איז נישטאָ קיין אלגעמיינע שול. אַזוי אַרום זענען פון די 100 יידישע קרונישע שולן געבליבן קנאַפּע 30. די אנדערע האָט מען פאַרמאַכט און אַ טײל קינדער איז אַריבער אין די אלגעמיינע שולן. די יידישע לימודים אין די קרונישע שולן האָט מען דערקלערט פאַר פּרײַ־וויליקע. די ראבינער־שול האָט מען פאַרמאַכט און געעפנט אַ לערער אינסטיטוט.

אַזוי אַרום האָט זיך פאַרענדיקט די „גאַלדענע“ תקופה פון דער מלוכה־אויפקלערונג־פּאַליטיק לגבי יידן אין ליטע.

קולטור־טעטיקייט פון די ליטווישע משכילים ביז דער תקופה פון חיבת ציון

פאַראַלעל מיט דער דאָזיקער אידעאָלאָגיע איז אָבער פאַראַן אַן אַנדערע ריכטונג, וואָס האָט זיך מיט די פּראַקטישע רעזולטאַטן פון בילדונגס־פּאָליטיק נישט גערעכנט. דאָס איז געווען די יידישע און הע־ברעאישע השכלה־ליטעראַטור. רוסישע רעאַקציאָנערן האָבן אָנגעהויבן שרייבן, אַז יידישע בילדונג איז שעדלעך. יידן וועלן אַ דאַנק בילדונג האָבן די אויבערהאַנט איבער דער נישט־יידישער באַפעלקערונג. די משכילים האָבן געהאַלטן, אַז בילדונג איז נויטיק קודם כל פאַר זיך גופא און דערפאַר איז יידישע בילדונג וויכטיק אפילו ווען עס ברענגט נישט יענע דירעקטע און פּראַקטישע נוצן, וואָס מען האָט דערוואַרט.

די דאָזיקע בילדונג איז אין איר אינהאַלט געווען אַ געמיש פון קולטור־אידעאָליזם און פּראַקטישקייט. העברעאיש איז אין די 60ער יאָרן פון 19טן י"ה געווען די קולטור־שפּראַך פון דעם סוחר אין ליטע. פּראַפעסיאָנעלע בוכאַלטערן שרייבן פאַר זיי אַזעלכע ווערק, ווי „מערכת ספרי מסחר“ (1858), „מבחר החשבון“ (1866) און אַנדערע ביכער פון דעם מין. זיי האָבן זיך זייער גוט פאַרקויפט און אייניקע פון זיי זענען אפילו אַרויס אין עטלעכע אויפלאַגעס. די אַלטע האַפענונגען אויף אַ געזעלשאַפטלעכן קאָנטאַקט מיט דער נישט־יידישער אינטעליגענץ, דער פּוילישער און דער רוסישער — זענען שנעל צערוינען געוואָרן. בן־

יעקב האָט זיך באַקלאַגט, אז די ליטווישע יידן זענען שטום און כּדי קענען רעדן מוז מען קענען רוסיש און דערביי נישט טראַכטן וועגן פּאָר-ליטישע מאַטיווירונגען. די משכילים האָבן אָנגעהויבן זיך לערנען העברעיִ-איש נישט אויף דער שול-באַנק, נאָר פון לערנביכער. מען הויבט אָן פּראָדוצירן לערנביכער, ווי גראַמאַטיקעס, כּרעסטאַמאַטיעס, העברעאישע געשיכטעס וועגן רוסלאַנד, בריוושטעלערס אויף רוסיש און העברעאיש. דאָס האָט אָבער די „שטומקייט“ נישט באַזייטיקט. די ליטווישע משכילים זענען נאָך אַלץ געבליבן געזעלשאַפטלעך איזאָלירט און מיטן אויסנאַם פון געשעפטלעכע שמועסן האָבן זיי מיט דער נישט-יידישער באַפעל-קערונג קיין אַלגעמיינעם לשון נישט געפונען. אין דעם פרט איז אין פּוילן געווען אַ סך בעסער. די משכילים האָבן נישט געהאַט קיין קאָנטאַקט נישט נאָר מיט די אמתע פּראָגרעסיווע כּוחות, נאָר אפילו נישט מיטן אייגענעם פּאָלק. לויטע נב ל ו ם האָט ריכטיק אָנגעוויזן (אחיאסף, x, 345—360). אז די נאַליצישע השכלה איז געווען מיליטאַנטיש און גע-וואָלט ווירקן אויפן פּאָלק, בעת די ליטווישע איז געווען אַ פּלאַכע, אַ מליצהדיקע און געשוועבט איבער צייט און רוים און געווען מחוץ דעם פּאָלק. דאָס וואָס איז געווען צייטיק אין איר, איז נישט געווען צייט וויי-לויט, מער אוטיליטאַריש און דירעקט, איידער אידעאיש פּאַרטיפּט און קינסטלעריש.

אָבער אין איין פרט איז די ליטווישע השכלה פון יענער תקופה געווען אָן אַן ערך וואָניקער און קאָנסטרוקטיווער איידער די פּוילישע אָדער די נאַליצישע. אין פּוילן אָדער נאַליציע זענען געווען שרייבער-משכילים. אין ליטע איז געשאַפן געוואָרן אַ מ ש כ י ל י ש ע ל י ט ע ר א ט ו ר. דאָס איז געווען אַ פּראָפעסיאָנעלע ליטעראַ-טור, געבויט אויף אמתע באַדערפענישן פון דעם לייענער-עולם. דער דאָר-זיקער פּראָפעסיאָנאַליזם האָט זיך אויסגעדריקט קודם כל אין דעם, וואָס די ליטעראַטור איז געוואָרן אַ ווירטשאַפטלעכע אונטערנעמונג, געהאַט פּאַרלענער, געצאָלט מחברים און פּאַרגרעסערט די דרוק פּראָדוקציע פון לאַנד. בעת אין אַנדערע לענדער איז עטלעכע אויפלאַגעס פון אַ משכילישן ווערק געווען אַ זעלטנקייט — איז דאָס אין ליטע געווען אַ געווענלעכע דערשיינונג. מען קען נישט פעסטשמעלן אויף וויפל די דאָזיקע גרויסע

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

בוך־פראדוקציע האָט באַפרידיקט דעם היימישן קאָנסומענט און ווי גרויס עס איז געווען דער עקספּאָרט אין אַנדערע פּראָווינצן. בכל אופן, דער פּאָסט גופא, וואָס אַ סך ליטווישע מחברים זענען מחוץ די גרענעצן פון ליטע געווען ווינציק באַקאַנט, באַווייזט אַז דער ליטווישער מחבר־משכיל האָט געהאַט זיינע לייענער ביי זיך אין דער היים. בעת בן־יעקב האָט אין יאָר 1863 אַפּעלירט צו די משכילים אין פּוילן, אַז זיי זאָלן זיך אַבאָנירן אויף זיין ביבליאָטעק פון קלאַסישע העברעאישע ווערק, איז דער אָפרוה אין פּוילן געווען זייער אַ קליינער.

דער הויפּט־שטריך פון דער השכלה ליטעראַטור פון יענער תקופה איז איר קאָנסערוואַטיווקייט. רבנים האָבן געגעבן הסכמות אויף ספרים פון ליטווישע משכילים, ווייל זיי האָבן אין זיי קיין אפיקורסות נישט גע־פונען. אין דער דאָזיקער ליטעראַטור האָט זיך קיינער נישט געבונטעוועט און נישט געוואָלט מרעיש עולם זיין. מען האָט געוואָלט באַקענען דעם העברעאישן לייענער מיטן אייגענעם עבר און ברענגען אים אין דעם לשון פון תנ"ך די וועלט־ליטעראַטור אויף אזוי פיל, אויף וויפּל דער קולטור פּאַרטיקולאַריזם און דער פּראָווינציעלער געשמאַק פון דעם ליטווישן מחבר האָט עס דערלוויבט. פאַר אַ נייעם שרייבער איז אין ליטע געווען לייכטער צו געפינען באַלעבאַטיס־מעצענאַטן, ווי אין גאַליציע אָדער פּוילן. צ ב י - ה י ר ש ק ל א ט ש ק אַ, למשל, האָט אין יאָר 1853 סובסידירט די אויסגאַבע פון אברהם מאפוס „אהבת ציון“. אין די יאָרן 1844—1847 איז מאפּו געווען פּריוואַטער לערער ביים ווילנער גביר יודל אָפּאַטאָוו. קלמן שולמאַן איז געווען לערער ביים גביר יאָגיאָביכעס און אפילו געהאַלפן זיין בר־מצווה יינגל אָנשרייבן אַ שיר לכבוד זיין מאַמען. ליטווישע באַלעבאַטים האָבן אויפגענומען יידישע מחברים וואָס פלעגן קומען זאַמלען אַבאָנענטן פאַר זייערע ווערק, מיט אַ סך מער וואַרעמקייט ווי יידן אין פּוילן, וואָלין און אוקראינע. אין דעם פּרט קען מען זיך אינגאַנצן פאַרלאָזן אויף די מבינות פון אברהם בערגאָטלעך, וואָס האָט געהאַט אַ סך דערפאַרונג ביים קלייבן אַבאָנענטן אין ליטע אין די יאָרן 1853 און 1873. קאָוונע, ווילנע־קאָמיר, שאַוולע, ביאַליסטאָק, ניי־זשאַנער און ראַסיין — דאָס זענען גע־ווען גאַסטפּריינטלעכע פּונקטן פאַר אַ משכילישן מחבר. גאַטלאָבערן איז

ד"ר יעקב שאצקי

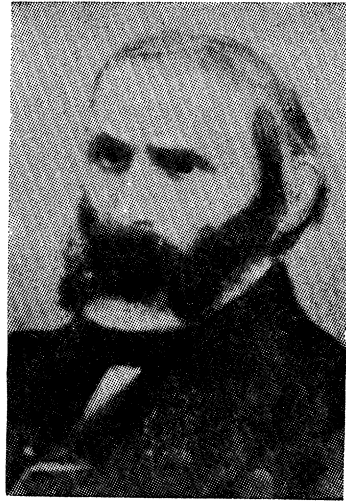
זייער געפעלן געוואָרן דער באַהעמישער גייסט וואָס האָט געהערשט ביי די ווילנער משכילים. מען קושט זיך, מען שמועסט זיך דורך האַרציק און מען טרייבט רכילות. אַזעלכע אסיפות פלעגן פאַרקומען אין פּריוואַטע הייזער. די מער „דעמאָקראַטישע“ שרייבער ווי דיק און זיינע חברים פלעגן זיך טרעפן ביים משכיל מינדעל זאָן.

„נעכטן ביי דער נאַכט — שרייבט די ק צו יעקב קאַצענעלזאָד נען (1843) האָבן מיר זיך משמח געווען ביי מינדעלסאָן. מיר האָבן

געטרונקען אַ סך ווין, פּונש, פאַר-טער, אימפּראָוויזירט אין הומאָריס-טישן טאָן גראַמען און דרשות.“

דער לימדן ציביהירש קאַצענעלזאָד בויגן שרייבט צו זיין איידעם, אין יאָר 1845, ווי אזוי ער האָט פאַרבראַכט מיט אַ חברה משכילישע ליטעראַטן.

„דאָ געפינט זיך ביי אונדז איצט דער באַס פון שטעטל קאַרעץ. ער האָט אַ סך נייע המצאות און שטיק מיט שיינע ניגונים. באַזונדערס פּיין איז די המצאה, ווי ר' יעקיל דער ברחן שטייט אויף אַ בענקל אין אַ גרויסן, ברייטן און טיפן קאַפעליוש און זאָגט יידישע גראַמען ביים אויס-רופן די דרשהגעשאַנק, און ער איז אַ זאַאיקע, און די קאַמפּאָניע קלער מער העלפט אים אונטער. מען בלייבט

אַ ב ר ה ס מ א 19

אַן כוחות לאַכנדיק. און דערביי רינט ביי אים פון דער נאָז און יעדעס מאָל ווישט ער אָפּ מיטן עלנבויגן אָדער מיטן קאַפעליוש.“

מיט אַזעלכע פּרימיטיווע היסטריאָנישע שטיק האָט מען זיך משמח געווען אין די לומדישע קרייזן משכילים.

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

דער משכילישער אינטעליגענט האָט ליב געהאט מוזיק, נגינה און געטראכט וועגן פּוּצן זיך. די יונגע משכילים פלעגן זיך קליידן לויט דער לעצטער מאָדע, גערויכערט לילקעס און אַרומגע־רעדט פּאַליטישע נייעס און דערביי אַ סך געטרונקען.

„פּאַריקן שבת — דערציילט מרדכי אהרן גינצבורג אין אַ בריוו (1843), איז ביי מיר געווען אַ געבוירנטאָג־שמחה. עס זענען געקומען די זעלבע געסט, וואָס פאַר אַ יאָרן. קו פּער מיט זיין כאָר און בער נאַטאַנאַן מיט זיינע פינף קלעזמאַרים. האָט איינער געוואָלט

אברהם בער גאַטלאַבער
(1811—1899)

לויט אַ בילד אין דער
ביבליאָטעק „עץ חיים“
אין אַמסטרע־דאַם

(רעפּראָדוצירט צום ערשטן מאָל)

דעם צווייטן איבעריאָגן. מען האָט באַזיסט דעם יום־טוב מיט געזאַנג און שפּיל. בראש פון אַלעמען איז געווען דער באַקאַנטער זינגער־חזן יואל־דוד [„דער ווילנער באַלעבעסל“], וואָס האָט פאַרוויילט די געסט ביז פיר אַזיינער אין דער פּרי, מיט געזאַנג און שפּילן אויפן פּידל“.

דער „באַהעמישער“ גייסט האָט אָבער נישט געשטערט. די משכילים שרייבער האָבן אין זינען תּכלית. מען האָט אַרומגע־רעדט ליטעראַרישע ענינים און געזוכט אויסצונוצן אַקטועלע געשעענישן פאַר דירעקטע לייטעראַרישע אַרבעטן.

ד"ר יעקב שאצקי

אזא געשעעניש איז געווען משה מאָנטעפּיאָרעס באַזוך אין ווילנע, אין אַפּריל 1846. צווישן די פרומע לומדים און די משכילים-שרייבער איז מיטאַמאָל געוואָרן שלום-בית. ביידע צדדים זענען געווען פאַר-טראַגן אין דעם קבלת-פנים קאָמיטעט לכבוד דעם חשובן גאַסט. ווען עס איז אָבער געקומען צו בעטן פּערזענלעכע טובות פון מאָנטעפּיאָרען, האָט יעדער צד געפירט אייגענע פּאָליטיק. קאַצענעלבוין איז שטאַרק נישט געפּעלן געוואָרן, וואָס מרדכי אהרן גינצבורג פאַרלויבט פאַרן גאַסט דעם גביר-משכיל ראָזענטאַל. ער האָט אים חושד געווען, אַז דער דאָזיקער רייכער משכיל ראָזענטאַל האָט אים באַצאָלט פאַר די שבחים און דער-פאַר האָט יענער געשריבן אַ „קלאָרן ליגן“.

משה מאָנטעפּיאָרע איז איינגעשטאַנען אין דער פּריוואַטער דירה פון רייכן באַלעבאָס יצחק אריה זעטיל (אויף רודניצקי עק ברייטע גאַס).

אייזיק מאיר דיק האָט בעת מעשה געטראַכט, אַז דער דאָזיקער באַ-זוך איז אַ פיינע טעמע פאַר אַ ליטעראַרישן רעפּאָרטאַזש.

„ר' אייזיק מאיר דיק — שרייבט צבי הירש קאַצענעלבוין אין אַ בריוו צו זיין איידעם — מאכט איצט אַ גענויע באשרייבונג פון דער גאַנצער אָנגעלעגנהייט. דאָס וועט האַלטן עטלעכע בויגן. דאָרטן וועסטו זען די אַלע ווונדערלעכע זאַכן“.

צוליב צענזור-טעמים האָבן די „ווונדערלעכע זאַכן“ דערזען די ליכ-טיקע שיין אַ סך שפּעטער. די אייגענע מענטשן האָבן אָבער געהאַט די מעגלעכקייט צו לייענען דיקס באשרייבונג פון די געציילטע קאָפּיעס, וואָס ער האָט פאַרשפּרייט. עפּעס ענלעכעס פּלעגט מען טון מיט פּריוואַטע בריוו. פּאָליטישע און ליטעראַרישע ידיעות פון אזעלכע בריוו פּלעגט מען פאַרשפּרייטן אין האַנטשריפטלעכע קאָפּיעס.

דער שלום-בית צווישן שרייבער האָט אויך געהאַט אַנדערע כּוונות. מען האָט געוווּסט, אַז דער „שר הגדול“ פון לאַנדאָן וועט טיילן גאָל-דענע אימפּעריאַלן. האָט מען געוואָלט פאַרבייגן די אידעאישע הילוקי-דעות אויף דערווייל. מ ר ד כ י א ה ר ן ג י נ צ ב ו ר ג האָט געקריגן 5 האַלב-אימפּעריאַלן, ש מ ו א ל י ו ס ה פ י ן — דאָס זעלבע, א ב ר ה ס ק א צ ע נ ע ל ב ו י ג ן — פיר, ש מ ו א ל ז א ל ק י נ ד — דריי, דער בעל „מדרש תנאים“ א י י נ ה א ר ן —

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

צוויי אא"וו. די משכילים האָט שטארק פארדראָסן, וואָס די כל־קודש האָבן באקומען מער פון זיי. זיי האָבן געמיינט, אז אזא „אויפגעקלערטער“ ייד, ווי מאָנטעפיאָרע איז זיכער א משכיל אָדער לכל הפחות א פריינט פון דער השכלה. אויסגעלאָזט האָט זיך, אז די פארטיילונג האָט געמאכט זיין סעקרעטאר ד"ר לעווע, וואָס האָט פון די משכילים נישט אזוי שטארק געהאַלטן. פאר דער ישיבה האָט מאָנטעפיאָרע מנדב געווען 535 רובל און פאר גערמייזעס פריוואטע שול־הכל 50 רובל. דער קריסטלעכער צדקה־געזעלשאפט האָט ער געגעבן 1.000 רובל, בעת פארן יידישן שפיטאַל האָט ער אינגאנצן איבערגעלאָזט 200 רובל. אין דער דאָזיקער פארטיילונג האָט געשטעקט „הויכע פאָליטיק“, וואָס לויט לעוועס מיינונג קען מען מיט „לומדישן אָדער משכילישן שכל נישט משיג זיין“.

דער פרעסטיזש פון די משכילישע שרייבער איז דורך דער דאָזיגער קער פארטיילונג פאָרט געשטיגן, ווייל די לומדישע מחברים האָבן באַקומען א סך ווייניקער.

עטלעכע חדשים נאָך מאָנטעפיאָרעס באַזוך איז מרדכי אהרן גינצבורג געשטאָרבן. און די עלה יאָר וואָס ער האָט געלעבט אין ווילנע איז ער אנערקענט געוואָרן פארן רעפרעזענטאנט פון דער נייער העברע־אישער ליטעראטור. זיין טויט איז געווען א גרויסער קלאפ פאר די משכילים און האָט אַרויסגערופן א טיפן טרויער אפילו אין יענע קרייזן, וואָס זענען געווען ווייט פון השכלה. די גרויסע צאָל טרויער שירים, הספרים און אַרטיקלען האָבן פעסטגעשטעלט גינצבורגס פאָפולערקייט. ארום אים האָט זיך קאָנצענטרירט די גאַנצע שרייבערישע חברותא. ער האָט פאַר־בונדן ערנסטיקייט מיט אַ באַהעמישן גייסט — א זיווג, וואָס איז געווען ניי און געוואגט אין דער דעמאָלטדיקער געזעלשאפטלעכער אטמאָספערע פון ירושלים דליטא.

די משכילים האָבן זיך געגרייט צו אַ לווייה, וואָס זאָל זיין אַ דע־מאָנסטראַציע פון דער ליטעראַרישער השכלה. דער שטאַט־מניד, ר' וועלוועלע, וואָס האָט צוגעזאָגט האַלטן אַ פּאָסיקן הספד, האָט די משכיל־לים ממש פאַרראַטן. ער האָט דעם נפטר שטאַרק געטאַדלט. די נישט־געהאַלטענע הספרים און קלאָג־לידער פון די משכילים זענען תיבה אָפּגע־

ד"ר יעקב שאַצקי

דרוקט געוואָרן, כדי אָפצושוואַכן דעם שלעכטן איינדרוק פון דעם מגידם הספר. צוליב דעם דאָזיקן סקאַנדאַל האָבן די משכילים באַשלאָסן זיך אָפטיילן פון דער שטאַטישער שול און שאַפן אן אייגענעם מיין, וואָס זאָל זיין גלייכצייטיק אַ מיין בית-דוועד לַמשכילים. די פריוואַטע „סאַלאָנען“ זענען שוין אויסגעוועפט געוואָרן. אָן גינצבורגן האָט מען זיך נישט פאַרגעשטעלט אזעלכע היימישע סעודות מיט ליטעראַטור, וויין און דעם „ווילנער באַלעבעסל“ נגינה. אזוי אַרום איז געגרינדעט געוואָרן דער „טהרת הקודש“, אַ שול פאַר דאוונען און אַ קלוב פאַר וויכוחים. אין דער געשיכטע פון דער השכלה האָט דער „טהרת הקודש“ געשפילט אַ גרויסע ראָלע. דאָרטן האָט אד"ם הכהן געגלאַנצט מיט זיינע דרשות, פול מיט חיפּות, לומדות און פּרעכטיקער רעדנערישער קראַפט. אלע זענען גע-לאָפן אים הערן. אפילו פּוילישע שרייבער דערמאָנען זיינע דרשות. לעוואַנדא שרייבט אז אד"ם הכהן איז געווען אַ גרויסער מטיב. קיין פּירנדיקע פּערזענלעכקייט איז אָבער אד"ם הכהן נישט געווען. אויף די סעודות האָט מען אים זעלטן געזען. ער האָט געלעבט ווי אַ פּרוש, גע-גאַנגען געקליידט נישט ווי די „מאדימס“, די משכילים, נאָר ווי אלע פּרד-מע יידן.

די „קרין“ פון דער השכלה-ליטעראַטור, וואָס איז אים ווי אַ פּאָעט זיכער געקומען, איז גראַד ארויפגעלייגט געוואָרן אויף דעם קאָפּ פון קלמן שולמאַן, וועלכער האָט זיך געהאלטן פאַר אַ תלמיד פון מרדכי אהרן גינצבורג און ממילא איז ער געווען דער „יורש עזר“.

געקומען איז שולמאַן קיין ווילנע אין יאָר 1843. ער איז דעמאָלט אַלט געווען עטלעכע און צוואַנציק יאָר. 56 יאָר פון זיין לעבן האָט ער אָפּגעלעבט אין ווילנע, ווו ער איז געשטאַרבן אין טיפּן עלטער אין יאָר 1899. מיטן אויסנאָם פון פיר טעג, וואָס ער האָט פאַרבראַכט אין פעטערבורג אין יאָר 1867, איינגעלאָרן פון באַראָן יוזל גינצבורג, איז ער כמעט פון ווילנע נישט אַרויסגעפאַרן. ער האָט אַרויסגעגעבן אין בוך-פאַרם איבער 28 ווערק, אייניקע פון זיי אין אַ סך בענד. אין פּרט פון חוש פאַר אקטועלע ענינים און נוצלעכע ווערק פאַר בילדונג און אינד-פאַרמאָציע איז ער געווען אַ ליטעראַט, וואָס שרייבט פּאָפּולער וויסנ-שאַפּטלעכע ווערק. מען געפינט ביי אים איבערזעצונגען פון לידער, היס-

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

טאָרישע דערציילונגען, קאָמפּילאציעס פון וועלט־געשיכטעס, באארבע־טונגען פון פּלאוויוס, פון גרעצס געשיכטע (נאָר די ערשטע טיילן) — מיט איין וואָרט אלע זשאַנרען פון פּאָפּולערער און וויסנשאַפּטלעכער לי־טעראַטור. אלע ווערק זיינע האָבן געהאט אַ גרויסן דערפּאָלג און געשאפן אַ נייעם לייענער. זיין איבערזעצונג פון דעם „אייביקן ייד“, דעם סאָציאלן ראָמאן פון דעם פראַנצויז אויזשען סיו (1858) האָט זיך אין אַ קורצער צייט פארקויפט אין 2000 עקזעמפּלאַרן. זיין מאָנומענטאלע קאָמפּילאציע פון געאָגראַפֿיע וועבערס „וועלט־געשיכטע“ („דברי ימי עולם“) וואָס איז אין

קלמן ב"ר ירוחם פישל שולמאַן
(1821—1899)

פון די זאַמלונגען פון
ייִדישן וויסנשאַפּטלעכן
אינסטיטוט; ניו־יאָרק.

די יאָרן 1867—1884 דערשינען אין ניון בענד האָט געהאט עטלעכע אויפּלאַגעס. די טיילן וואָס זענען שייך ייִדישער געשיכטע האָט שולמאַן אליין באַארבעט לויט די בעסטע קוועלן. אין זיין צוגאנג צו דער ייִדישער געשיכטע איז ער געווען זייער קאָנסערוואַטיוו און געשטאַנען אויף די יסודות פון דער מסורה. דאָס האָט גרעצן נישט צופרידנגעשטעלט און ער האָט דעריבער אים פארווערט ווייטער איבערזעצן זיין ייִדישע גע־שיכטע.

ווי אַ פּרעכטיקער סטיליסט האָט שולמאַן נישט נאָר באַרייכערט שפּראַכלעך די העברעאישע ליטעראַטור, נאָר אויך טעמאַטיש. ער האָט

ד"ר יעקב שאצקי

זי שטארק פארוועלטלעכט און אין דער זעלבער צייט פארטיפט איר נאך ציאָנאלן אינהאלט. זיינע ווערק וועגן ארץ־ישׂראל, וועגן די „מלחמות היהודים“, זיין איבערזעצונג פון דעם דייטשישן ראָמאן וועגן ברכוכבא (הריסות ביתר, 1858), האָבן געוועקט דעם נאציאָנאלן געפיל פון דעם העברעאישן לייענער אין ליטע. ער, וואָס האָט געזען דעם אויפקום פון חיבת־ציון און די אויפֿלעבונג פון דער העברעאישער שפראך, האָט גע־האלטן מיט רעכט, אז מיט זיין לעבן און מיט זיין שרייבן האָט ער א סך בייגעשטייערט פאר דעם דאָזיקן רענעסאַנס. אהר־העם דערציילט אין זיינע זכרונות, אז די ערשטע ידיעות וועגן יודישער געשיכטע, האָט ער געהאט צו פאראנקען דווקא שולמאַנס ווערק. א גאנצער דור האָט זיך געשפּיזט מיט די ווערק פון דעם דאָזיקן פראָדוקטיוון העברעאישן ליטע־ראט. די „חברה מפּיצי השכלה“ האָט אים געשטיצט און אפילו בא־שטעלט ביי אים אייניקע ווערק. אפילו דער פאריזער „אליאַנס איזרא־עליט“ פלעגט ביי אים קויפן זיינע ווערק און זיי פונאנדערשיקן צו די העברעאישע לערערס פון אירע שולן אין אזיע און אפריקע. הויך דעם האָט די ראָס־דרוקעריי אין ווילנע געדרוקט אין איר אייגענעם פארלאַג א סך ווערק זיינע.

ק ל מ נ ש ו ז א י א יז געווען א הייסער העברעאיסט. פון יודיש האָט ער נישט געוואָלט הערן. ער האָט שטארק באדויערט, וואָס מענדעלע שרייבט יודיש, הגם ער גופא האָט אויף קיין אנדער לשון ווי יודיש נישט גערעדט. זיין שטוב אויף קליין סטעפאן גאס אין קיסינס הויז איז געווען א מין בית־דוער לסופרים און ווי עס דערציילן א סך בעל־זכרונות, איז ער געווען זייער א טשיקאווער און לעבעדיקער ייד. געפירט האָט ער זיך ווי א תלמיד־חכם, וואָס שטרייכט אונטער ביי יעדער געלעגנהייט, אז ער האָט פיינט עם־הארצים.

דער געדאַנק — פארבינדן די העברעאישע ליטעראַטור מיט דער וועלט — איז אין דער ליטווישער השכלה־ליטעראַטור געווען זייער בולט. זייענדיק אין דער זעלבער צייט ווייט פון מיליטאַנטישקייט, האָט זי אָבער נישט געוואָלט זיין קיין פראָווינציעלע, פארקלויזטע ליטעראַטור. אזוי, למשל, האָט יואל בער הכהן פון וואָלאָזשין (1816-1871) איבערגעזעצט דאָס הלאַסישע ווערק פון דעם פראַנצויז פּענעלאָן „די אוואַנטורן פון טע־

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

לעמאק" (כבוד מלכים, 1851—1853), אין דער זעלבער צייט געשריבן א פירוש צום „ילקוט שמעוני" און האָט אַרויסגעגעבן אַ זאַמלונג איינגענע משלים (חיי אספּ 1858), צו וועלכער ער האָט צוגעגעבן אַ ביאָגראַפיע פון דעם גריכישן משלים-שרייבער עזאָפּ. דער סוחר י צ ה ק ב נ מ א י ר ג א ל ד מ א נ (1839—1905) באַזעצט זיך אין יאָר 1861 אין ווילנע און אין נוסח פון קלמן שולמאַן שרייבט ער וועגן דער שפּאַ-נישער אינקוויזיציע, וועגן שיבת ציון און אנדערע ווערק. אזעלכע ליט-ווישע מחברים, וואָס עַל פי רוב זענען זיי געווען סוחרים, בוכהאַלטערן, לערערס, קאַרקטאָרן אין די יידישע דרוקערייען איז אין ליטע געווען אַ סך. כמעט יעדע שטאָט און שטעטל האָט געהאַט אזעלכע פּראָדוצענטן פון געדרוקטן וואָרט. דאָס וואָס נישט אַלע האָבן זוכה געווען אַריינצוגיין אין היכל פון ליטעראַטור, איז אַ פאַרשטענדלעכע זאַך. געווען זענען צווישן זיי עפּיגאַנען פון פאַרשידענע שולן, לומדישע קאָמפּילאַטאָרס, וועלט-פאַרבעסערערס, אַפּאָלאָגעטישע ביאָגראַפּן פון יידן-גבירים, פון יידישע שרים, ווי אַ מאָנטעפּיאָרע, אַ ראָטשילד. די ערשטע מוסטערן פון סאַציאַלן רעפּאָרטאַזש, אומבאהאַלפּן געשריבן, באַוווּיזן זיך גראָד אין ליטע. אויפן דאָזיקן ווילד-גראָז פון געדרוקטער פּראָדוקציע האָבן זיך אָבער אויך באַוווּיזן פּרישע, שיינע בלוּמען. אַ געזעלשאַפטלעכע קאָנטראָל אויף דעם דאָזיקן נישט-קאָאָרדינירטן ליטעראַרישן יריד האָט שוין גע-פּאָדערט דער שטורעמדיקער, טאַלאַנטפּולער, הגם זייער איינזייטיקער, אורי-צבי קאָוונער (1842—1909) און טיילווייז אויך אברהם יעקב פּאַ-פּערנא (1840—1915).

פאַראַרלעל מיט דער ליטעראַטור בליט זיך פּונאַנדער די לומדישע וויסנשאַפט. אזעלכע ווערק פון ש מ ו א ל י ו ס פ י ו, פון ה ל נ ה ש ט י נ ש נ י י ד ע ר (1829—1903), וואָס איז ווי אַ היסטאָריקער זייער פּרימיטיוו אָבער אַ גוואַלדיקער בקי אין הלכות יחסי משפּחות, פון מתתיהו שטראַשון (1817—1886) פון י ש ע י ה ב נ י ה ו ד ה ל י ב ה ל ו י א ש כ נ ז י, (1772—1848) און צענ-דליקער אנדערע, זענען געווען דער פּונדאַמענט אויף וועלכן נישט איין מאָדערנע וויסנשאַפטלעכע פּאַרשונג האָט זיך שפּעטער געמוזט אַנשפּאַרן. דער ביבליאָגראַף בן-יעקב (1801—1862) האָט געמאַכט אַ פּאַרווך צו

ד"ר יעקב שאצקי

שאפן א פארלאג כדי ארויסצוגעבן איבערגעדרוקטע ווערק פון די קלאָס־סיקער פון דער אלטער העברעאישער ליטעראטור. אין יאָר 1861 האָט ער אַרויסגעגעבן אַ קול־קורא, וואָס איז מיט פרייד אויפגענומען געוואָרן פון די ליטווישע משכילים. אין א קורצער צייט האָט ער שוין געהאט 1000 אבאָנענטן, על פי רוב טאקע אין ליטע.

אַרום דער ווילנער חברה קדישא איז געווען אַ באַזונדערער לומדישער קרייז. איר סעקרעטאר איז געווען י ה ו ד ה ב ע ה " ק (1820-1900), באקאנט ווי דער ווילנער בעל־הקברות. אַ געוויסע צייט איז ער געווען לערער פון תלמוד אין דער ראבינער־שול.

אַפילו די לומדים און פרומע יידן האָבן אין זייער קאמף קעגן דער השכלה איבערגענומען נישט נאָר דעם לשון פון די משכילים, נאָר טייל־מאָל אויך זייערע מעטאָדן. די „חברת מודקי הרבים“, אָנגעפירט פון דעם ווילנער אב ר ה ב ע ר צ י י ט ל י ן, האָט געפירט א קאַרעס־פאַנדעניץ מיט די גרעסטע רבנים. אין 1870 האָט זי אָרגאניזירט אַן אסיפה פון רבנים אין קאָוונע. אין זייער קאמף קעגן די משכילישע שרייבער האָבן זיי געשריבן, אַז אַ דאנק מאפוס ראָמאנען בליען אין ליטע... שאַנדרהייזער. דער דאָזיקער קולטור־קאמף, אין וועלכן עס האָבן זיך באטייליקט מ ש ה ל י י ב ל י ל י ע נ ב ל ו ם, י ה ו ד ה - ל י ב ג אָ ר ד אָ ן און אַנדערע מיליטאנטישע פארטרעטער פון דער השכלה, האָט סוף כל סוף אַרויסגעבראכט א סך קערנדיקע און פּאָזיטיווע געדאַנקען.

מ י כ ל י ו ס ה פ י נ ע ם (1842—1912) האָט דעמאָלט פאַר־מולירט, אַז עס איז בכלל נישט נויטיק אַ רעפּאָרמע פון דער רעליגיע, נאָר אַ רעפּאָרמע פון דעם יידישן פּאָלקס־לעבן. (פּא תיקונים בדת, כי אים תיקונים באומה: „הכרמל“, VIII 83). מען קען קינסטלעך נישט רעפּאָרמירן דאָס רעליגיעזע לעבן, ווי די משכילים ווילן דאָס האָבן. ער האָט אָנגעוויזן אויף די נאַציאָנאַל־עמאַציאָנאַלע ראָלע פון דער יידישער אַמונה, אַגב אַ געדאַנק זיכער אינספירירט פון קלמן שולמאַנס היבורים. זענער דור פון משכילישע שרייבער האָט געשעצט דאָס נאַציאָנאַלע אין דער רעליגיע, ממילא איז ער נישט געווען אַזוי ראַציאָנאַליסטיש איינגע־שטעלט, ווי דער דור משכילים פון מרדכי אהרן גינצבורגס צייט. אויך פאַר דער קולטור־ראָלע פון דעם יידישן לשון האָט יענער דור

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

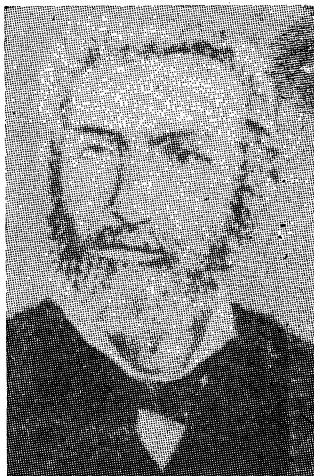
געהאט מער פארשטענדעניש און ממילא ווייניקער ביטול. קאָוונער וואָס טרעט אַרויס זייער שארף קעגן דער דעמאָלטיקער העברעאישער ליטעראַטור, האָט געהאַלטן, אז יידיש איז מער מסוגל צו ווערן א „קאָ-רידאָר, דורך וועלכן יידן וועלן דארפן אַריינגיין אין דעם היכל פון די הויכע שפראכן“ („צורור פרחים“, 95). די משכילים, וואָס האָבן געשריבן יידיש זענען געווען נאָך אזוי שטאַרק אונטער דער העגעמאָניע פון דעם פּאַראָרטייל קעגן דער דאָזיקער שפראַך, אז אָפּטמאָל האָבן זיי זייערע שריפטן אַרויסגעגעבן אנאָנים. אזוי, למשל, איז אין יאָר 1864 דערשינען אַ יידיש ביכל מיט אַ העברעאישן טיטל א״נ דברי חכמים. ספורי חכמי יון או דברי חכמים (120 זייט). די הקדמה צו דעם דאָזיקן בוך האָט אַ באַדייטנדיקן קולטור-היסטאָרישן ווערט. דער מחבר אָדער איבערזעצער פון דעם ווערק האָט אָבער זיין נאָמען נישט געוואָלט אָנגעבן. אזעלכע משכיליםע מחברים אויף יידיש זענען געווען אַ סך. דעם סוד פון מחבר-שאפט האָבן משמעות געוואָסט נאָר מדפיסים, וואָס האָבן ביי זיי די דאָזיקע היבורים באשטעלט.

מיכל גאָרדאָן (1823—1890), וואָס האָט אויך געשריבן העברעאיש, האָט זיינע יידישע שירים לכתחילה פּאַרנעלייענט פאר אַ קרייז פון משכילים. יהושע שטיינבערג, וואָס האָט הנאה געהאט פון זיינע לידער, האָט שטאַרק באַדויערט, וואָס גאָרדאָן איז אזוי „געפאלן“, אז ער האָט אָנגעהויבן שרייבן יידיש. ער האָט אים געגעבן אַן עצה זיי נישט צו דרוקן. גראַד זיין שוואַגער, יהודה-ליב גאָרדאָן, האָט אים צוגעגעבן חשק צו שרייבן און דרוקן אויף יידיש. בכלל איז אין ליטע די אָפּאָזיציע קעגן יידיש געווען אַ סך שטאַרקער ווי אין וואַלין און אוקראַינע. די ליטווישע משכילים האָבן געהאַלטן, אז אַלע יידן אין ליטע זענען תלמידי חכמים, בעת די וואַלינער און אוקראַינער יידן זענען פאָרגרעבט, על פי רוב עב־הארצים.

אייזיק מאַיר די ק (1814—1893), דער איינציקער יידישער מחבר צווישן די מיטגלידער פון דער משכילישער שול „טהרת הקודש“ איז געווען אזאַ למדן, אַז אין זכות פון זיין לומדות האָט מען פאַרקוקט זיין יידיש שרייבן. אַ דאַנק אים איז די יידישע ליטעראַטור געוואָרן אין ליטע אזאַ פּאָפּולערער ענין, אַז נישט איין משכיל האָט

ד"ר יעקב שאצקי

„קאפיטולירט“ פון זיינע העברעאישע פאָזיציעס און געוואָרן אַ ייִדיִש־שער מחבר. דער ערשטער וואָס האָט אָפּגעשאַצט דיקס ווערק איז געווען קאָוונער. ער האָט אין זיי געזען דאָס „ניצלעכע“, דאָס וואָס דאָס פּאָלק דאַרף האָבן. קאָוונער האָט אויך געהאַלטן מער פּון „קול מבשר“ ווי פּון „הכרמל“, דעם העברעאישן זשורנאַל, וואָס פּין האָט אַרויסגעגעבן אין ווילנע (1860—1870). ער האָט געשריבן, אַז ליטווישע יידן דאַרפן האָבן אַ ייִדישן זשורנאַל. דאָס „וואָלט אויפגעוועקט אַ סך מענטשן פּון זייער שלאָף און זיי וואָלטן דערזען אַ ניי ליכט“.

מ י כ ל ג א ר ד א ו

דיק איז אין די יאָרן 1850-1863 גע-ווען לערער אין אַ קרוינישער שול און באַקומען 225 רובל אַ יאָר. געשען איז דאָס אין זכות פּון זיינע העברעאישע חיבורים, וואָס זענען געווען אין ליטע זייער פּאָפּולער. זיין „מסכת עניות“ (1848) אַ שאַרפע משכילישע פּאַראַדיע פּון לעבן פּון ליטווישע יידן איז געווען דער קרומער שפיגל, אין וועלכן די מילי-טאַנטישע משכילים האָבן זיך אַזוי גענוי-טיקט. די ייִדישע ווערק פּון דיקס זענען געוואָרן אַזוי פּאָפּולער, אַז דרוקער און פּאַרלעגער פּון אַנדערע שטעט האָ-

בן זיך געיאָגט נאָך זיי. דערפאַר האָט ער געמוזט באַנוצן פּאַרשידענע פּסעוודאָנימען, כדי מען זאָל אים נישט באַשולדיקן, אַז ער ברעכט זיין קאַנטראַקט מיט די מדפיסים ראָם. לויטן קאַנטראַקט פּון יאָר 1865 האָט דיק געזאָלט צושטעלן דריי בויגן אַ וואָך פאַר אַ האַנאַראַר פּון 2 רובל אַ בויגן. חוץ צושטעלן דעם כתב־יד, האָט ער געדאַרפט לייענען די קאַרעקטורן און „פאַרריכטן אין געוויסע ערטער, ווי עס וועט מיר הייסן דער גביר (ד"ה ראָם) אָדער זיינע מענטשן, וואָס זענען מיט אים אין געשעפטן פּון דער דרוקעריי“.

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

דער דורכשניטלעכער טיראזש פון דיקס א מעשה איז געווען צווישן 3000 און 4000 עקזעמפלארן. די צאָל אויפלאַגעס איז אָבער שוין אומ-מעגלעך פעסמצישטעלן. מען דערציילט, אז ווען א ווילנער באַלעבאָסטע איז אַרויס פּרייטיק אין מאַרק, האָט זי קיינמאָל נישט פאַרגעסן צו ברענגן מיט זיך פאַר אַ פאַר קאַפּיקעס עפעס פון דיקס זאַכן.

אַן אַנדער מיטציטלער שרייבט וועגן דיקס פאַפּולערקייט אזוי:
„אויב איר ווילט פאַרשטיין, וואָס דיק האָט אויפגעטון, גייט אַרויס אין אַ מאַרקטאָג אין אַ ליטווישע שטאָט, וועט איר זען, ווי יידן און יידענעס, באַלעבאָסטעס און קרעמער רינגלען אַרום די פאַקטורענגערס, וואָס קומען פון ווילנע, און באַצאָלן וויפּל מען וויל נאָר פאַר דיקס געשיכטעס“.

דיק האָט געוואָלט, אז וואָס מער משכילים זאָלן שרייבן יידיש. בעת מ ר ד ב י ר י ו ו ע ס מ א ז הָאָט אונטער דער השפּעה פון לעוואַנדאָן באַשלאָסן צו שרייבן רוסיש, האָט דיק אים געזאָגט:
„שרייבט יידיש, כדי די יידישע פרוי זאָל אויך קענען פאַרשטיין. יידיש איז דאָך דער לשון פון די ברייטע מאַסן“.

מיט דיקס טיראזשן האָט זיך געקענט נאָר פאַרגלייכן דאָס קלאַסי-שע העברעאישע מיסרביוך „חיי אדם“ פון אברהם דאַנציג (1747-1820), וואָס איז דערשינען צום ערשטן מאל אין ווילנע אין יאָר 1810 און האָט געהאַט אַלע צוויי־דריי יאָר אַ דורכשניטלעכן טיראזש פון 3000 עקזעמפלאַרן. דער ווילנער דרוקער האָט באַדאַרפט יעדן חודש צושטעלן דער ראַבינער־שול אַ דינחהשבון פון די געדרוקטע ווערק און די צאָל געדרוקטע עקזעמפלאַרן. דאָס גיט אַ מעגלעכקייט צו אילוסטרירן דעם מצב פון יידישן בוך אין ליטע מיט אַ פאַר ביישפּילן.

אַ יידישער לוח פלעגט זיך דרוקן אין 25.000 עקזעמפלאַרן. דאָס יידישע ביכל „גדולת משה“ אין 2.000, די פּראָזאַאישע באַארבעטונגען פון דער „כבא מעשה“ אין 1.500. פון די העברעאישע ווערק וואָס זענען על פי רוב געווען גרעסערע ביכער, האָט זיך מאַפּוס „עית צבוע“ גע-דרוקט (1856) אין 2000 עקזעמפלאַרן, פון זיי האָט זיך נאָר 30 פאַר-קויפט אין ווילנע. מדרכי אהרן גינצבורגס „קרית ספר“, אַ בריוונשטעלער און אַ מדרוך פאַר אַ גוטן העברעאישן מליצה סטיל איז אַרויס אין

ד"ר יעקב שאצקי

1859 אין 3000 עקזעמפלארן (דאָס איז אנב געווען שוין די פערטע אויפלאגע). יהודה-ליב גאָרדאָנס „אהבת דוד ומיכל" איז אין יאָר 1856 אַרויס גאָר אין 650 עקזעמפלארן.

יידישע פּאָלקסביכלעך פון אַנאַנימע מחברים אָדער פון ווייניק באַ קאַנטע שרייבער האָבן זיך געדרוקט צווישן 1000 און 2000 עקזעמפלארן. רומל-ספרים האָבן זיך געדרוקט אַ סך מער. דאָס זעלבע איז חל אויף בלערליי לערנביכלעך, ווי ליאָנדאָרס ביכל פאַר לערנען זיך פּראַג-ציוויש (3000 עקזעמפלארן) אָדער בן-זאבס העברעאישער ווערטערבוך. די צאָל פּראָפּעסיאָנעלע שרייבער אין ליטע האָט אָנגעהויבן וואַסן. אויף העברעאיש זענען דאָס על פי רוב געווען מחברים פון לערנביכער און ווערטערביכער, ווייל אַזעלכע ווערק האָבן אַריינגעבראַכט אַביסל האָנאָראַר. אויף יידיש זענען דאָס געווען פּאָלקס-שרייבער, וואָס האָבן חוץ די דאַקטישע מעשיות און פּרימיטיווע סאַציאַלע דערציילונגען אויך גע-ריבן אינפאַרמאַטיוו-פּאָפּולערע זאַכן. צו אַזעלכע שרייבער האָט גע-הערט יהושע מנחם (1834-1917) וואָס האָט אָנגעשריבן קנאַפּע 600 ביכלעך, ברוך משה בראַז (1858-1917), צבי ניסן גאַלמב (1853-1934) א.א.וו. זייערע ווערק זענען שוין ווינציקער באַפאַרטט משכיליש און ברענגען שוין אַרויס די נייע סאַציאַל-נאַציאָנאַלע שטרעמונגען. אין תוך גענומען האָבן זיי אונטערגעטראָגן אין אַ קאָנסערוואַטיווער פּאַרם אַ נייע געזעלשאַפּטלעכע קריטיק. הויז זיי האָבן זיך שוין באַוויזן פּאָפּולערע מחברים פון פרומען לאַגער, וואָס האָבן געשעפּט פון דער אַנדתא און מדרשים און האָבן ביים פּאָלקס-מענטש אין ליטע שטאַרק אויסגענומען.

דעם ערשטן סאַציאַלן ראַמאַן, באַאיינפלוסט פון טשערנישעווסקיס „טשטאָ דיעלאַט", האָט אָנגעשריבן אַ ווילנער אַקושערקע טויבע סענאַל א. נ. „גאַלדיצקע די מלוחטע" (גערדוקט אין וואַרשע אין 1883).

דער וווקס פון דער בוך-פּראָדוקציע האָט געמוזט משפיע זיין אויך אויף דער אַנטוויקלונג פון דעם יידישן דרוקוועזן. נישט איין טראַגעדיע האָט זיך אָפּגעשפּילט מיט אַ מחבר, ווייל ער האָט נישט געקענט געפּינען קיין דרוקער פאַר זיינע ווערק. די ראָם דרוקעריי, הגם אַ מתנגדישע, האָט נישט געוואָלט איינרייסן מיט די חסידים. גענוג צו דערמאָנען אַקסענ-

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

פעלדס נישט־געלונגענע באמיוונגען צו דרוקן זיינע ווערק. מאפון האָט א נישט־געלונגענער פרוו צו דרוקן א ראָמאַן פאַרשאַפּט אַ גרויסן פאַר־לוסט. זיין ראָמאַן („חזוי חזיונות“) איז דעמאָלט פאַרפאַלן גענאַנגען. אַ סך מחברים האָבן געוואָלט דרוקן אין פרייסן, אָבער דאָס האָט זיך נישט אַלעמאָל איינגעגעבן.

ערשט אין יאָר 1862 איז אָפּגעשאַפּט געוואָרן דער מאָנאָפּאָל אויף יידישע דרוקערייען. די פירמע ראָם איז געבליבן, עס זענען אָבער צוגע־קימען נייע יידישע דרוקערייען. ווען יוסף ראובן ראָם איז געשטאָרבן (אין יאָר 1858), האָבן זיינע דריי זין: דוד, חיים־יעקב און מנחם־נבריאַל איבערגענומען די פירמע און זי געפירט צוזאַמען מיט דער אלמנה. זינט דאָן ווערט די פירמע „אלמנה והאחים ראָם“ באַרימט איבער דער גאַרער יידישער וועלט.

עס קומען צו די דרוקערייען פון א ב ר ה ם ר א ז ע נ ק ר א נ ז (1815—1901) און שריפטגיסער. א געוויסע צייט איז פ י ן געווען זייערער א שותף. אין משך פון עטלעכע יאָר זענען אויפגעקומען אין ווילנע עטלעכע דרוקערייען. אויך אין סוואָלק האָט זיך אין יאָר 1862 געעפנט אַ דרוקעריי. די נייע דרוקערייען אין די פרייסישע שטעטלעך ווי טילזיט, ליק, מעמל, איידקוני האָבן אויך אין אַ גרויסער מאָס געדרוקט פאַר ליטווישע מחברים. אין יאָר 1865 זענען כמעט אַלע ווילנער דרוקערייען געווען אין באַזיץ פון יידן, וואָס האָבן געדרוקט אין פאַרשידענע שפראַכן. אזוי אַרום איז ווילנע באַרימט געוואָרן ווי אַ שטאָט וואָס דרוקט ביכער פאַר דער גאַרער וועלט.

אויך די צאָל יידישע פאַרלעגערס און בוכהענדלער איז שטאַרק אויסגעוואַקסן. קולטור ווערטן זענען געוואָרן עקאָנאָמישע ווערטן. צווישן די פראָדוצענטן פון ביכער און די קאָנסומענטן האָט זיך שוין געפונען אַ פּלאַץ פאַר ביכער־אַגענטן, אַנאָנסן־זאַמלער און אַגענטן פון צייטונגען. די רוסיש־יידישע זשורנאַלן האָבן אין ליטע געהאַט אַ סך לייענער. מער ווי אַ דריטל פון די אַבאָנענטן פון „השחר“, וואָס האָט סך־הכל גע־ציילט 700 אַבאָנענטן איז געווען פון ליטע. דער „הכרמל“ האָט געהאַט ווייניק לייענער, וויל ער איז געווען ווייט פון לעבן און האָט זיך אין זיין רוסישער ביליאַגע אָפּגעגעבן מיט קאָזיאַנער פראָפּאָגאַנדע פון רוסי־

ד"ר יעקב שאצקי

פיקאציע, וואָס האָט שוין אין ליטע געהאַלטן ביי אַן אידעאָלאָגישן באַנקראַט.

די פאַרלענגעריי אין ליטע האָט אָנגעהויבן באַקומען אַן אייראָפּע-אישן שוונג. דער משכיל מרדכי קאצענעלסבויגן (1858-1934) האָט אַרויסגעגעבן פּרץ סמאָלענסקים ווערק און באַצאָלט דער אלמנה אַ האַנאַראַר פון 5000 רובל, אַ ריזיקע סומע פאַר יענע צייטן. יהודה-ליב גאָרדאָנען האָט דער זעלבער פאַרלענגער באַצאָלט 3000 רובל פאַר זיינע שירים. דער דאָזיקער משכיל-פאַרלענגער האָט אַרויסגעגעבן אַ סך יידישע פּאָלקס-ביכלעך. מען איז משער, אַז ביי אים זענען דערשינען איבער 200 יידישע תּחינות, הויך אַנדערע רומ"ל אויסגאַבן.

די לומדישע סביבה אין ליטע האָט אויך משפיע געווען אויף דער אַנטוויקלונג פון ביבליאָפּיליזם. אַ דאַנק דעם לַמְדָּן און ביבליאָפּיל מַתְתִּי הוּ שׁוֹן (1817-1886) איז אין ווילנע געשאַפן געוואָרן די באַרימטע ביבליאָטעק אויף זיין נאָמען, וואָס איז באַרייכערט געוואָרן מיט זאַמלונגען פון אַנדערע לומדים און ספרים-זאַמלער, ווי שמואל יוסף פּיין, יְהוּדָה בַּעֲהָאָק (1820-1900). חיים ליב-אַרקאָן (1848-1909), דוד סלאָנימסקי (1840—1907), דוב בער ראַטנער (1852—1917). די דאָ-זיקע „פּריוואַטע געלערנטע“ האָבן געהאַט זייער אייגענעם קרייז. קיין זאך וואָס איז יידיש איז זיי נישט געווען פּרעמד. זיי האָבן ליב געהאַט שיר ומליצה, נישט ווייניקער ווי אַ בלאַט גמרא אָדער אַן אַלטן פּילאָזאָ-פּישן ספר. דאָס איז געווען אַ נישט קאָאַרדינירטע אַקאַדעמיע, וואָס האָט געהאַט אַ נוואַלדיקן מאַראַלישן פּרעסטיזש. מיט אַזאַ גרויסן לַמְדָּן ווי דוב בער ראַטנער, לַמְשַׁל, וואָס האָט אָנגעשריבן אַ מאָנומענטאַל ווערק „אהבת ציון וירושלים“ (פאַרשוונגען איבערן ירושלמי אין 12 בענד) האָבן קאַרעספּאָנדירט די לומדים פון דער גאַרער וועלט. דער משומד דניאל כּוואַלסאָן (1819-1910), אַליין אַ ווילנער, אַ גרוי-סער לַמְדָּן און פּריוונט פון לומדים-משכילים, האָט תּמיד זיך געגרויסט מיט זיין ליטווישקייט. דאָס זעלבע איז געווען מיט אַ סך אַנדערע, וואָס האָבן געלעבט אין דעם קרייז פון די דאָזיקע גרויסוועלטליקע יידן פון דער קליינער ליטע.

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

אויך פאליאקן אין ליטע האָבן געמוזט צוגעבן, אז ווען נישט יידן
זואַלט די פוילישע קולטור זיך דאַרטן נישט אזוי שטאַרק פאַרשפּרייט.
אַזעלכע פוילישע פאַרלעגער־יידן ווי ר א פ א ל א ו ו י ט ש, א ס ס,

דער בוכהענדלער ש. קינקולקין

מ ו י ר י צ י אַ ר נ ע ל ב ר א נ ד (א ברודער פון ווארשעווער פאַר־
לעגער) ט ע אַ פ י ל ג ל י ק ס ב ע ר ג, נ י י מ א ן און אַנדערע
האַבן אַ סך בייגעטראָגן צו דער פוילישער קולטור. דאָס זענען געווען

ד"ר יעקב שאצקי

אויפגעקלערטע יידן וואָס האָבן געהאַלטן, אַז פאַרשפּרייטן בילדונג איז אַ געשעפט. צווישן די דאָזיקע פּוילישע אַנטיקוואַרן זענען געווען אַ סך פרומע יידן. קאָוונע האָט געהאַט עטלעכע אַזעלכע יידן, וואָס פלעגן אָפקויפּן אין פּריצישע הויפּן אַלטע ביכער און שפעטער פאַרקויפּן איינצל־ווייז אין די באַרימטע פּוילישע ביבליאָטעקן.

אין ווילנע איז דער סאַמע באַרימטסטער פון זיי געווען שׂעוועל קׂינאָוׂל קׂינאָוׂל אַ פּוילישער פאַטריאַט, וואָס האָט זיך באַטייליקט אין די געשעענישן פון 1863. ווען ער איז אין יאָר 1908 געשטאַרבן, האָט אַ פּוילישער דאָקטאָר (סטאַניעוויטש) געהאַלטן אַ הספּד אויף זיין קבר. דער באַרימטער פּאָעט ווׂלאָדיסלאָו ווׂסׂיאָקאָמלאַ, איינער פון די ליבעראַלסטע פּאָליאַקן אין ליטע, האָט אים פאַראייביקט אין אַ פּאָעמע א. נ. דער גאַסן־בוכהענדלער.

„גאַנץ ליטע ליענט היינט, דאָס ווייסט יעדער איינער; ווער האָט עס געבראַכט דערצו, ווייסט שוין היינט נישט קיינער. דאָס האָט אַן אַל־טער ייד געמאַכט, פון בוכהענדלער דער נעסטאַר, וואָס האָט פאַר אַ גראַשענע מטבע, גאָלד מיט בילדונג מעסט ער“.

קינקולקין איז געווען דער לעצטער ייד, וואָס איז געווען אַ פּוילישער קולטור־טרעגער אין ליטע. די צאַרישע מאַכט האָט שפעטער פאַרווערט יידן פאַרשפּרייטן פּוילישע ביכער. פאַר רוסישע ביכער איז נאָך קיין מאַרק נישט געווען. די געבילדעטע יידן פון ליטע האָבן עמיגרירט פון ליטע קיין רוסלאַנד אָדער אין אויסלאַנד. די אַנדערע האָבן זיך אין רו־סישע ביכער נישט גענויטיקט. די קאָוונער ברידער מינאָוואָס קׂי (הערמאַן און אַסקאַר) זענען אַוועק קיין דייטשלאַנד און דאָרטן באַרימט געוואָרן. דער ערשטער ווי אַ מאַטעמאַטיקער און דער צווייטער ווי אַ מעדיקער. יו־ליאַן באַק (1860-1908) איז אַוועק קיין פעטער־בורג און שפעטער געגרינדעט די צייטונג „ריעטש“; דער קאָוונער משכיל דוד פיינבערג (1840-1916) איז געוואָרן אַ גרויסער כלל־טוער מיט אַ וועלט־נאָמען.

דער סך-הכל פון דער ליטווישער השכלה

די ליטווישע טאטע-מאמע האָבן פון זייערע גערקאטענע קינדער קיין סך נחת נישט געהאט. די וועלט איז געווען גרויס און דאנקבאר און די אייגענע סביבה צו קליין און נאָך נישט ריף פאר אזוי פיל קולטור-כוחות. ליטווישע יידן זענען געוואָרן ראַבינער, שרייבער, דאָקטוירים, אַדוואָקאטן, אָפּערע זינגער און רעוואָלוציאַנערן — אָבער אַלץ ווייט פון דער אייגענער ליטווישער סביבה. מען האָט אָבער די אייגענע סביבה נישט פאַרגעסן. די בענקשאַפט האָט מען אויסגעדריקט אין לידער (יל"ג, מאַנע) זכרונות, ראַמאַנען און אויך אין דער פּלאַסטישער קונסט (אַנטאַקאָלסקי).

די וועלט איז אָבער נישט געשטאַנען אויף איין אָרט. אויך אין ליטע האָבן זיך דערהערט נייע טענער. די אַלטע אידעאָלאָגיע האָט באַנ-קראַטירט. דאָס פאַרמאַכן פון ראַבינער-שול אין 1873 איז געווען אייגנט-לעך דאָס פאַרהאַקן פון אַן אַרון אין וועלכן עס איז באַגראָבן געוואָרן אַ נישט מקוים-געוואָרענע האַפּענונג.

די אידעאָלאָגיע פון אסימילאציע לעבט איבער אַ קרויים. אנשטאט קאזיאַנער אסימילאציע מיט אַ פּאָליטישער פונקציע צו זיין דער יסוד פון קינסטלעכן רוסנטום אין ליטע — ווערט די אסימילאציע איינגעשפּאַנט אין וואַגן פון סאָציאליזם.

„מיר אַלע — דעקלאַרירט די יידישע יוגנט אין ליטע — וואָס וווינען אין רוסלאַנד זענען רוסן: מיר האָבן די זעלבע אינטערעסן און

ד"ר יעקב שאצקי

די זעלבע מנהגים (ווי די רוסן). מיר זענען רוסן! לאָמיר זשע זיך פאר-
אייניקן קעגן די שונאים אין נאָמען פון גלייכהייט".

די „רוסן" זענען דאָס אלע די באַעוולטע און געפייניקטע. אזוי
אַרום קומט דער סאָציאַליזם שוין אין די 70ער יאָרן אין די ווענט פון
וויילנער ראַבינער-שול און זינט 1873 ווען אויף זיין אָרט איז געשאפן
געוואָרן דער לערער-אינסטיטוט, אין די מויערן פון דעם נייעם לער-
אנשטאַלט פאר דער יידישער יוגנט.

ליטווישע יידישע בחורים ווערן „מורדים במלכות". דעם גאונס
קלויז אָדער דעם חסידס מנין ווערט אן „אוניווערזיטעט פאר דער יוגנט".
סאָציאַליזם ביי יידן אין ליטע איז דער אָנהייב פון רעוואָלוציאָנע-
דער באַוועגונג ביי יידן אין רוסלאַנד בכלל.

מען גייט אַוועק פון דער השכלה-ליטעראַטור. מען לייענט די רב-
סישע ראַדיקאַלע שרייבער. ווינטשע ווסקי האָט אין יאָר 1876
געשריבן אזוי (אסיפת חכמים, 56).

„לאָזט אָפּ דאָס יידישע פּאָלק! וואַרפט איה אים נישט ארויף אייער
פוסטע חכמה, אייער השכלה. לאָזט אויך די חסידים צו רן. זאָלן זיי
גיין מיט זייער וועג. טעלעגראַף און אייזנבאָן — קען לפי ערך מער
ביישטייערן פאר דער בילדונג ווי אייער גאַנצע משכילישע טעטיקייט".

דער ליבעראַלער משכילזום אין ליטע איז געווען אויפן וועג צו אַ
פּאָלקיסטישן סאָציאַליזם. דער קאָנסערוואַטיום משכילזום איז געווען
אויפן וועג צו חיבת ציון. אַ געוויסע צייט זענען דאָס געווען צוויי פאר-
דאַלעלע און טיילמאָל אפילו פיינטלעכע וועגן. די צייט האָט געבראַכט
ראַדיקאַלע שינויים און אייניקע פון די וואָרטפירער דערפירט צו אַ סינ-
טעזע פון ביידע. די גרויסע ירושה פון דער ליטווישער השכלה איז אזוי
אַרום נישט אַוועק לאַיבור.

הוֹסְפּוֹת

I

טאַדעאָוש טשאַצקי און די יידן

ט א ד ע א ו ש ט ש א צ ק י (1765—1813) דער ערשטער היסטאָריקער פון יידן אין פּוילן און ליטע, וואָס זיין ווערק איז דערשינען אין 1807 (שפעטער איבערגעדרוקט 4 מאל), ווערט באַטראַכט פאַר אַ יידנפריינט. בעת ער איז געשטאַרבן (אין 1813) האָט דער פּאַריצקער רב אים מספּיר געווען. דער הספּד איז געווען געדרוקט אַזש דריי מאל (אין די יאָרן 1912—1913). ווי אַ וויזיטאַטאָר פון די יידישע שולן אין ליטע האָט ט ש א צ ק י געשפּילט אַ גרויסע ראָלע, מיילמאל אויך ווי אַ מעצענאַט פון יונגע יידישע בחורים, וואָס האָבן זיך געריסן אין דער גרויסער וועלט פון בילדונג. אַ דאַנק זיין השפּעה האָבן אייניקע ליטווישע און וואָלינישע קהילות געשטיצט פּוילישע גימנאַזיעס און שולן, וואָס עס האָבן באַזוכט יידישע קינדער. אַ דאַנק אים האָט מען אָנגעהויבן אָננעמען יידישע תּלמידים אין די פּוילישע, פּריצישע שולן. עס איז דעריבער אינטערעסאַנט צו ברענגען עטלעכע אויסצוגן פון זיינע בריוו, וואָס האָבן אַ יידישן אינטערעס און וואָס זענען ביז איצט פון יידישע היסטאָריקער נישט אויסגענוצט געוואָרן.

די בריוו זענען געשריבן אין די יאָרן 1805—1806. בעת טשאַצקי האָט געזאַמלט מאַטעריאַלן פאַר זיין בוך וועגן יידן. זיי זענען אלע אַדרעסירט צו גאָט פּרידערנסט גראַדעק, אַ פּראָפּע-סאָר פון פּילאָלאָגיע אין ווילנער אוניווערזיטעט.

ד"ר יעקב שאצקי

(a) דאטירט: פאריצק, 24 דעצעמבער 1805.

(דעם קאפיטל וועגן די נייע פראיעקטן וועגן יידן), „וועל איך אפשר אָפֿ־
דרוקן ווי אַ דיסערטאַציע, ווייל אַלע מלוכות באַמיען זיך צו געבן יידן
רעכט און איך דערלויב זיך צו באַהויפטן, אַז
די זעלבע מלוכות קענען נישט די יידן
בכלל“.

(b) פון אַ בריוו פון 16 פעברואַר 1806.

טשאצקי בעט גראָדעקן פאַרריכטן אין כתב־יד אַלץ וואָס שייך
יידן און וואָס ער האַלט פאַר נייטיק. טשאצקי דריקט אויס זיין מורא
פאַר דייטשע געלערנטע, אַז זיי וועלן קריטיקירן זיין בוך וועגן יידן.

(c) פון אַ בריוו פון 8 מאי 1806.

„איך דערלויב זיך באַנייען מיין בקשה מכוה רעוויזירן מיין כתב־
יד און אַריינשטעלן תיקונים אין מיין טראַקטאַט וועגן יידן. מען מוז
אומבאַדינגט די אַרבעט אָפּדרוקן. מען שרייבט ביי אונדז אזוי פיל בראַך־
שורן וועגן דעם ענין, מען שרייבט געזעצן, און מען ווייסט נישט דאָס,
וואָס מען דאַרף וויסן, איידער מען גיט אַרויס פאַרשונגען אָדער געזעצן,
וואָס זאָלן קענען אַלעמען צופרידנשטעלן“.

Listy Czackiego do Grodka. Pamiętnik naukowy i lite-
racki, Lwów, 1876, IV, 24-32.

וועגן דעם הספּד פון פאַריצקער רב:

Kukulski, Mowa rabina Poryckiego na śmierć T. Czackiego. Pamiętnik Literacki, XII, 335-340.

דאָס זעלבע: דוד קאַנדעל אין „פוילישן קוואַרטאַלניק פאַר דער געשיכטע פון

יידן אין פּוילן“, 1912.

און מ. ווישניצער אין „נאַווי וואַסכאַד“ 1913 (רוסיש).

II

אַנטי־יידישע אומרוען אין ווילנער אוניווערזיטעט אין יאר 1815

כדי צו געבן א בולט בילד מכוה דעם ליבעראליזם פון דער פוילישער אינטעליגענץ אין ליטע, איז כדאי זיך צו באקענען מיט דער געדשיכטע פון אן אָנפאַל אויף יידן אין ווילנע, געמאַכט פון א גרופע פוילישע סטודענטן, און דער שטעלונג פון די פראָפעסאָרן צו דעם דאָזיקן אַנטי־סעמיטישן אויסדרוק.

געווען איז דאָס סוכות, 1815. לעבן דעם ווילנער באַטאַנישן גאַרטן האָבן יידן אַוועקגעשטעלט אַ פּאָר סוכות. אַ גרופע סטודענטן וואָס איז פאַרבייגעגאַנגען האָט געוואָרפן שטיינער און אפילו צעשלאָגן עטלעכע יידן. איינער פון די דאָזיקע יידן (ליב בן אברהם אַבעלסאָן) איז אַוועק צום גלח סטאַנאַר אַ ווילנער אַ פּראָפעסאָר פון באַטאַניק, וועלכער איז געווען גוט באַקאַנט ווי אַ פריינט פון יידן בכלל, און אַ פּערזענלעכער פריינט פון די חשובסטע משכילים פון זיין דור. די סטודענטן האָבן באַליידיקט דעם גלח־פּראָפעסאָר, דערפאַר וואָס יעדער האָט זיך אָנגענומען די קרוידע פון דעם ייד.

דעמאָלט האָט יוֹנָדָז שויל אַריינגעשיקט אַ בריוו צום דעקאַן פון פּיזשימאַטעמאַטישן פּאַקולטעט און האָט דערציילט, וואָס עס איז פאַרגעקומען.

דאָס זעלבע האָט אויך געטון דער ייד אַבעלסאָן.

ד"ר יעקב שאצקי

דער אוניווערזיטעט האָט אויסגעקליבן אַ דיסיפּליניר־קאָמיסיע. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויספּאָרשונג. באַשולדיקט זענען געווען ניין סטודענטן, צווישן זיי י ו ז ע ר פ ב ע ק ו, סלאָוואַצקיס אַ שטיפּ־ברודער.

נאָך דעם ווי מען האָט אויסגעהערט דעם ייד און אויך די פּוילישע סטודענטן, האָט די דיסיפּליניר־קאָמיסיע אַריינגעשיקט (דעם 13 דע־צעמבער 1815) צו דער פּאַרוואַלטונג פון אוניווערזיטעט אַן אויספירלעכן ראַפּאָרט, אין וועלכן עס ווערט באַוווּזן, אַז די סטודענטן זענען שולדיק.

דער אוניווערזיטעט האָט אויסגעשלאָסן פיר סטודענטן אויף דריי חדשים און די אַנדערע געמאַכט שאַרפע פּאַרווורפן.

דערביי האָט דער אוניווערזיטעט מאַטיווירט זיין פּסקדין אַזוי:

„די האַנדלונג פון די סטודענטן שעדיקט דעם גוטן נאָמען פון דעם קייזערלעכן ווילנער אוניווערזיטעט, און די שענדלעכע הפּקות פון די סטודענטן פּאַרשפּרייט דעמאָראַליזאַציע. ד אָ ס ב אַ נ ו צ י צ י ו ז י ר מ י ט י נ אָ מ ע י פ אָ ט ע ר ל אַ נ ד (אויטשיוואַ) פ אַ ר אַ ז ע ל כ ע נ י ד ע ר י ק ע צ י ל י א י ז אַ ב אַ ל י י ד י ק ו נ ג. און דורך צעברעכן די שויבן אין דער סוכה זענען זיי באַנאַנגען אַ שענדי־לעכן, עפּנטלעכן אַקט“.

דער דאָזיקער עפּיואָד ווערט דערציילט לויט די אַקטן אין אַרכיוו פון קראָקעווער אוניווערזיטעט (נומ. 876), וואָס איז שוין אויסגענוצט געוואָרן פון:

R. Brandstaetter. Wybryki antyżydowskie studentów Uniwersytetu Wileńskiego w r. 1815, (Miesięcznik żydowski, Tom II, 1932, No. 6, 481-488).

וועגן דעם גלח סטאַניסלאַוו יונדזיזשיץ (1761—1847) און זיין פּריינטשאַפּט מיט ב צ ל אַ ל ש ט ע ר י (1798—1853), אַ באַרימטן משכיל אין אַדעס, זען מיין נאָטיץ אין:

„וואָ - ב ל ע ט ע ר, IV, 1932, 189-190 און אויך זיינע Pamiętniki życia ks. Jundziżła, wydał A. Kurpiel, Kraków, 1913.

III

א העברעאישע קינה אויפן טויט פון טאדעאוש קאשטשוסקא

דער דאָזיקער טעקסט איז געווען געדרוקט צוזאמען מיט א פוילישער
איבערזעצונג אין „קוריער ליטעווסקי“ פון 4טן יאנואר 1818 און אי-
בערגעדרוקט פון פ נ ח ס ק א ז ז"ל אין זיין ארבעט
Z doby Berka na Litwie

אין דעם זאמלבוך א"נ
Księga Pamiątkowa ku czci Berka Joselewicza,
Warszawa, 1934, זייט 166

איש גבור חיל עלה על במתי מרום
בגבורה אזר חילו וקרנו עלינו ירום
ראש לבית אבותיו ויהי למשען לנו
הרכו לא שלף ידו בחרות אפם בנו
חנית וכידון לא נטה באופן גבול מדינתינו
אחר נשגבת בטחונו נגד ממשלת ארצינו

אמונתו עד שתקים וחסדיו ברוע עוזו
תוקף עוזו וגבורה לחמו במדינת מחוזו
הדרת שם כבודו פני כל הארץ מלאה
כולם יתענגו בכבודו מאדם עד תולעה

ד"ר יעקב שאצקי

לא בחשכת אפלה גם עתה נחלתו
כי אף אחרי בלותו לא שב אדמתו
שוב שוב אלינו והיה עוד אתנו
פרוש שלום כנפיך כאשר היית עמנו

כציפור ברד בכלובו וישבר בריחי דלתותיו
טאדעוּש קאַסצוּשקאַָ לַמְרוּם עֵלָה וְעוֹב בֵּית־אֲבוֹתָיו
וישב על מדון כסאו בשחק מרומי קרת
ויהי לו לתהילה כבוד שם ותפארת

עורה נפשך והרים פעמיך
ואת מכסה העפר סור מעליך
עטוף אותך בענני כבוד וראה למחוזות אבותיך
הרם נא את עיניך וראה את רום כבודך

למזכרת אהבה ולמנחת זכרון
קח נא והראה לכל בני מרון
יתעלסו עמך יחדיו הנה ואנה
ועם מצער מנחתינו אנא שא נא
לעמי העברים הנותנים פאר תהולתם
קבל כבכורה בטרם קיץ את הוד מנחתם

IV

חאצקל האגעס מעמאראנדום צום פירשט טשארטאריסקי

דעם 10טן אפריל 1820 האָט האָגע איבערגעשיקט פירשט טשארטאריסקי אַן אויספירלעכן מעמאראנדום אין פּויליש מכוּח „די שעדלעכע ספרים וואָס יידן באַנוצן“.

„עס איז נישט אזוי לייכט — שרייבט האָגע — צו פאַרראַמען אָדער באַרעכטיקן ווערק, געשאַפן פון אַ גרויסער צאָל יחידים, וואָס האָבן מקריב געווען זייערע לעבנס און כוחות פאַר דער זאַך“.

„כדי אָבער אויסצומיידן די שלעכטע רעזולטאַטן וואָס די שעדלעכע יידישע ספרים האָבן אויף דעם גייסט אין האַרץ פון דעם דאָזיקן פּאָלק“ — האַלט דער מחבר פאַר נויטיק מאַכן אַ פאַר פּרינציפּיעלע באַמער-קונגען.

קודם כל וויל איך פעסטשטעלן די ווייטערדיקע פונקטן: (1) וועגן וואָס רעדט זיך אין די דאָזיקע ספרים; (2) וועלכע פון די ביכער זענען אַלט און וועלכע ניין; (3) וואָס פאַר אַ ספרים זענען גוט פאַר דער יוגנט און וועלכע נאָר פאַר לומדים; (4) וואָס פאַר אַ ספרים זענען אַבסאָלוט גוט, טיילווייז שעדלעך אָדער אין אַלגעמיין שעדלעך; (5) די פּראַגע אויב אַ פאַרבאָט אויף די ספרים וואָס זענען שעדלעך — וועט אָפּשוואַכן די אַמונה ביי יידן; (6) די פּראַגע, אויב יידן קענען זיך באַגייין אָן די ספרים, וואָס זענען נאָר טיילווייז שעדלעך; (7) קען מען, לויט די געזעצן פון די

ד"ר יעקב שאצקי

פעלקער, אינגאנצן אסרן שערלעכע ספרים און אז דער דאזיקער אסור זאל נישט זיין אין א סתירה מיט די פרינציפן פון פרייהייט פון וואָרט און געדאַנק, וואָס איז דאָך די כוונה פון א סך מלוכות; (8) אויף וואָס פאַראַ אופן זאָל מען דורכפירן דעם ספרים-פאַרבאָט; (9) וואָס פאַראַ מיטלען זענען נייטיק, כדי זיין געזיכערט, אז יידן וועלן זיך נישט קענען אַרויסדריען פון די געזעצן, וואָס וועלן אין דעם ענין אָנגענומען ווערן.

האַגע אַנאַליזירט יעדן פונקט באַזונדער און ענטפערט אויספירלעך אויף אַלע פראַגעס, וואָס ער גופא האָט פאַרמולירט.

ער פאַרטיילט די ליטעראַטור ביי יידן אויף 15 גרופעס. ער הייבט אָן מיט ספרים וועגן אמונה און ענדיקט מיט ווערק וועגן וויסנשאַפטן, ווי לאַגיק, מאַטעמאַטיק, מעדיצין און מוזיק. וואָס שייך דער נוצלעכקייט פאַר דער יוגנט האַלט ה א ג ע, אז נאָר דער תנ"ך מיט אַלע מפורשים איז נוצלעך; דאַקעגן די אַנדערע ספרים זענען לחלוטין נישט באַשטימט פאַר דער יוגנט. נאָר געציילטע יידן קענען זיך אָפגעבן מיט אַזעלכע ספרים. דאָס איז די סיבה פאַרוואָס נאָר א קליינער מיעוט קען לערנען גמרא, און נאָך א קלענערע צאָל — דעם זוהר.

וואָס שייך ספרים בפירוש נוצלעך, האַלט האַגע, אז דאָס זענען ביכער וועגן לאַגיק, מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און ווערק וועגן דיקדוק, מוזיק — הגם זייער צאָל איז דערווייל נאָך קליין.

צו די נוצלעכע ווערק פאַררעכנט האַגע: ב ה י נ ת ה ע ו ל ם [פון יודיה הפניני], וואָס ער כאַראַקטעריזירט ווי אַ שייך, פאַעטיש ווערק; ל י ש ר י ם ת ה י ל ה [פון משה חיים לוצאַטן], ש י ר י ת פ א ר ת [פון נפתלי הירץ ווייזל] און מ ל ו כ ת ש א ו ל [אַ דראַמע פון יוסף טראָפלאָוויץ].

האַגע האַלט, אז עס איז זייער נוצלעך צו לייענען פאַרשידענע מעשיות, דראַמען — בפרט פון די וואָס זענען לעצטנס געשאַפן געוואָרן. צו די דאָזיקע ווערטפולע ווערק אין העברעאיש רעכנט ער צו: ב ת י פ ת ה [אַ דראַמע פון משה שמואל ניימאַן], פ ל ג ש ב נ ב ע ה [פון דוד זאַמושטש], ג מ ו ל ע ת ל י ה [פון אברהם פראַנקרמינר-דיס], און אויך אידילישע שירים.

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

„מען קען נישט זאגן — באמערקט האָגע — אז די דאָזיקע ווערק זאָלן זיין שלעכט. פאַרקערט. אייניקע פון זיי זענען גאָר גוט און אפילו אויסגעצייכנט.“

צו די בפירוש שלעכטע ספרים פאַררעכנט דער מחבר פון דעם מער-מאָראַנדום די גאַנצע קבלה-ליטעראַטור.

„עס איז נישט מיין אויפגאַבע — שרייבט ער — צו טאַדלען די חכמת הקבלה און איך קען זיך נישט אַרײַנגלאָזן אין אַנאַליזירן די יידישע סעקטעס, וואָס האָבן אַרײַנגענומען דעם סיסטעם פון קבלה.“

ער האַלט אָבער פאַר נייטיק צו אינפאַרמירן דעם פירשט, אז קבלה האָט אָנגעטון „א גרויסן שאַדן דעם יידישן פּאָלק“, ווייל זי האָט פאַר-שטאַרקט אין דעם יידן דעם אתה בחרת-נרגעפיל.

ער כאַראַקטעריזירט דעם זוהר און דערביי ווייזט ער אַרויס אַ מערקווירדיקן דואַליזם ביים אָפּשאַצן דעם דאָזיקן ספר. ווי אַ געוועזענער חסיד האָט האָגע, אַליין אַ גרויסער קענער פון קבלה, נישט געקענט סתם אַוועקמאַכן דעם דאָזיקן ספר און מאַכן גאָר נעגאַטיווע הערות. פון דער צווייטער זייט אָבער האָט דער משכיל אין אים געפאַדערט אַ מער ראַציאָנאַליסטישן צוגאַנג צו דעם דאָזיקן ספר. דערפון נעמט זיך, וואָס זיין כאַראַקטעריסטיק, געשריבן פאַרן פירשט, דעם שול-קוראַטאָר פון ליטע, איז אַ געמיש פון באַווונדערונג פאַר דער קאָנסטרוקציע פון ספר זוהר און גלייכצייטיק אַ שאַרפע פאַרדאַמונג און אַ פאַדערונג, אז מען זאָל פאַרווערן לערנען דעם זוהר.

וועגן דער ווירקונג פון דעם זוהר אויף דעם געמיט פון אַ ייד, וואָס ווערט באַאיינפלוסט פון דעם דאָזיקן ספר, שרייבט האָגע אַזוי:

„א ייד, וואָס איז אָנגעשטעקט מיטן גייסט (פון זוהר) פילט זיך זייער גליקלעך. וואָס מער פאַראַכטונג און שנאה די וועלט ווייזט אַרויס צו אים, אַלץ מער איז ער איבערצייגט אין זיין מיינונג [אז ער איז באַמת גליקלעך]. קיין מענטש איז נישט אַזוי צופרידן מיט זיין גורל, ווי אַ [קבלה]-ייד.“

דערפאַר — טענהט האָגע — איז דער זוהר שעדלעך. ער מיינט, אז די נאַציאָנאַלע גאוונה ביי יידן נעמט זיך דערפון, וואָס די קבלה אַנט-

ד"ר יעקב שאצקי

וויקלט אין יידן דעם קולט פון קידוש השם און די ליבע צו ענוויים. האָגע האַלט דעריבער, אַז דער זוהר דאַרף אינגאַנצן פאַרווערט ווערן.

אויך דער תלמוד דאַרף באַטראַכט ווערן ווי אַ שעדלעך ספר, ווייל אַ ייד וואָס לעבט לויט די דיני התלמוד „קען נישט אנערקענען די דיני המדינה אין וועלכער ער לעבט“.

וואָס שייך ביכער אויף יי די ש, אויף „דער שפראַך פון די פּוילישע יידן“ — האַלט ער זיי אַלע פאַר שעדלעך.

„זיי זענען באַזונדער שעדלעך — שרייבט האָגע — מחמת זייער לשון און ערטערווייז אויך מחמת זייער אינהאַלט. עס איז דערפאַר גע-וונטשן. אַז מען זאָל זיי אינגאַנצן באַזייטיקן און אויף זייער אָרט אַרײַנגפירן ביכער אין דער פּוילישער שפראַך. די צאָל פון די דאָזיקע ביכער איז נישט קיין גרויסע, און הויז דעם חומש — זענען דאָס נאַרישע און אומגעלומפערטע ווערק, על פי רוב געלייענט פון ווייבער“.

וואָס שייך דעם פאַרבאָט אויף די „שעדלעכע“ ספרים, רעקאָמענדירט האָגע טאַקט און סיסטעם ביים דורכפירן די גזירה. היות ווי אַ ייד האַלט יעדן יידישן ספר פאַר הייליק און ווי אַ טייל פון זיין אמונה — מיינט פאַר אים אַזאַ פאַרבאָט אַ כפירושדיקער אַטענטאַט אויף די עיקרים פון זיין גלויבן. דעריבער רעקאָמענדירט האָגע בעסער „אויסצורייניקן די שעדלעכע עלעמענטן, וואָס געפינען זיך אין די דאָזיקע ספרים און נישט דורכפירן אַן אַלגעמיינעם פאַרבאָט.“

וואָס שייך ספרים וואָס זענען אינגאַנצן שעדלעך, האַלט האָגע, אַז עס איז אַ חוב פון דער מלוכה אַזעלכע ווערק תיכף צו באַזייטיקן.

„כידוע — שרייבט ער — געהערט די יוגנט מער צו דער מלוכה, ווי צו די עלטערן. אויב די מלוכה האָט דעם כוח צו צווינגען די יוגנט דינען דעם לאַנד, ווען אפילו די עלטערן זאָלן זיין קעגן דעם, אַ פּשיטאַ ווען עס האַנדלט זיך וועגן אויסבילדן איר פאַרשטאַנד און האַרץ און ראַט מעווען זי פון שלעכטע רעזולטאַטן“.

ווי אַזוי קען מען אָבער באַרעכטיקן דעם פאַרבאָט אויף ביכער און דאָס זאָל שטימען מיט די פּרינציפּן פון דרוק־פּרייהייט? — פּרעגט זיך דער משכילישער עקס־חסיד.

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

אויף דעם ענטפערט ער אזוי: פרייהייט פון וואָרט באַציט זיך אויף די רעכט אַרויסצוזאָגן אייגענע געדאַנקען, בשום אופן אָבער נישט אויף פּרעדיקן... אוממאָראַלישקייט. דערפאַר קען מען טאקע בהסכּם מיט די רעכט פון וואָרט־פרייהייט פארווערן אועלכע ביכער, וואָס זענען שערלעך און ממילא אוממאָראַליש.

חויז דעם דארף אויך פארווערט ווערן אראָפּברענגען שערלעכע ספרים פון אויסלאנד. די טיילווייז שערלעכע ביכער דארף מען אונטערזוכן און „אויסרייניקן פון פּסולת“.

ער שלאָגט דעריבער פאַר, אז מען זאָל תיכּף סטעמפלען אלע ספרים וואָס געפינען זיך ביי יידן, און די, וואָס ווערן באטראכט ווי שערלעך, טאקע באלד קאָנפּיסקירן.

צום שלום פון זיין אויספירלעכן מעמאָראַנדרום צום פירשט ט א ר ש ר י ס ק י שרייבט האָגע אזוי:

די פּוילישע יידן האָבן דריי „חסרונות“: זיי רעדן אַן אייגענע שפּראַך, זענען פּאַנאַטיש און אינגאָרין לחלוטין די דיני המדינה. אויב עס וועט געלינגען די דאָזיקע דריי „חסרונות צו באזייטיקן, וועלן דעמאָלט — אזוי דוכט זיך מיר — די פּוילישע יידן זיך מער נישט רופן פּוילישע יידן, נאָר פּאָליאַקן פון משה רבינוס גלויבן“.

(לויטן פּוילישן אַריגינאַל פון טשאַרטאַריסקיס אַרכיוו אין קראַקע
כתב־יד נומער 5271, זייטן 85-96).
(אַ קאָפּיע פון אַריגינאַל אין מיין באַזין)

V

א בריוו פון יאן גליקסבערג צום פירשט טשאַרטאַריסקי
אין ווילנע

24 marca 1822.

Jaśnie Oświecony Mości Książę!

Rozkaz Jaśnie Oświeconego Księcia pierwszy raz mnie zaszczycający ośmielił mnie do napisania uwag które mam honor złożyć. Nie mogę sobie pochlebiać abym tu widokom Waszej X-cey Mości zupełnie zadosyć uczynił — spodziewam się jednak że przynajmniej dobre moje chęci łaskawie przyjęte zostaną.

Nieprzewidziane zatrudnienia któremi już po wyjeździe W. X. M. obarczony zostałem nie pozwoliły mi tak myśli moich uporządkować iakbym to był uczynić pragnął. Prosząc więc o wybaczenie temu nieładowi szczęśliwym się nazwę jeżeli W. X. M. choć dziesiątą część z tego labiryntu ze zgodną ze światłem przekonaniem swoim uznasz.

Wyrzuceniem szkodliwych wykładów i baiecznych powieści z Tałmudu trudni się tu Deputacya umyślnie do tego przeznaczona — łatwo będzie potem zakazać teraz-

קולטיר-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

niejszych a nowe poprawione księgi talmudowe pozaprowadzać. Żydzi w Rosyi prędzej przyimają odmianę w Polsce już zaprowadzoną niż w Niemczech — gdyż nie różnią się ze sobą ani sposobem myślenia, ani stopniem światła. Sądzę więc iż lepiej zaczekać póki deputacya tu-teysza nie uprzątnie wszystkich trudności, chyba że na-zbyt powolny postęp iey pracy (czego się iednak niespo-dziewamy) zmusi nas do przodkowania o ney.

Warszawa, 24 marca 1822.

Jan Glücksberg

(Archiwum Czartoryskich, Kraków, Nr 5271).

וועגן דעם מעמאָראַנדרום גופא אין טעקסט פון בוך.

VI

די ווילנער פילארעטן און די יידן

פילארעטן אָדער ליבהאַבער פון אמת — אזוי האָט געהייסן א קרייז פוילישע סטודענטן אין ווילנע — וואָס צו אים האָט אויך געהערט מי צ ק ע ו ו י ט ש, דער פּאָלקאַריסט ט אָ מ אַ ש ז אַן (Zan) און אַ סך אַנדערע. אין 1823 האָט מען זיי כמעט אַלע אַרעסטירט און אַ סך פאַרשיקט.

די דאָזיקע יונגטלעכע האָבן זיך שטאַרק אינטערעסירט מיטן יידישן פּראָבלעם. אין 1820 האָבן צוויי פוילישע פילארעטן געהאלטן רעפּעראַטן וועגן דעם ענין: דעם 18טן יאנואר 1820 ז י ג מ ו נ ט ס ט א נ ע - ו ו י ט ש, און דעם 19טן אַפּריל 1820 ק א ז ש מ י ע ז ש פ י א - ס ע צ ק י (פּסעוודאָנים לאַנגינום).

פּיאַסעצקיס רעפּעראַט איז געדרוקט און דעריבער איז מעגלעך איר בערצוגעבן זיין אינהאַלט. ער האָט געהאַלטן, אז יידן האָבן נישט גע- קענט זיין קיין בירגער פון פּוילן, ווייל די געזעצן פון לאַנד האָט געשאפן נאָר די שליאכטע, ממילא האָט קיין גרופּע, הויך די פּריצים נישט געקענט האָבן קיין רעכט. פּיאַסעצקיס איז לטובת פולע רעכט פאר יידן. אָבער כ ל ז מ ן ד י פּו י ע ר י ם - פּ ר אַ ג ע א י ז נ י ש ט ג ע ל י י ז ט — האָט ער געזאָגט — ווי אַזוי ק ע ן מ ע ן ל י י ז ן ד י י י ד י ש ע פּ ר אַ ג ע ? ער איז געווען אן אָנהענגער פון פוילישע שולן פאר יידישע קינדער אין ליטע.

ליטעראַטור:

Korespondencja Filaretów III, IV.

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

נ. מ. געלבער אין „בלעטער פאר געשיכטע“, ווארשע, 1948.
75—76.

די פילאָרעטן פלעגן דרוקן זייערע ווערק ביים דרוקער מאַנעם אין ווילנע.

אַ נישט אלע מיטגלידער פון דעם קרייז האָבן געהאט א ווארעמע באציאונג צו די יידן באַווייזט דער בריוו, וואָס ווערט ווייטער געדרוקט. געשריבן פון יאַן טשעטשאַט (1847—1897), אַן אָנגעזעענעם שרייבער און פריינט פון מיצקעוויטש, וועלכער איז אין 1823 פארשיקט געוואָרן קיין סיביר. דער בריוו איז געשריבן צו פעטראַשקעוויטשן, ווייט נישט קיין פראַגרעסיוון מענטשן. פון זיינע בריוו צו טשעטשאַטן איז צו זען, אז ער האָט בכלל געוואָלט פטור ווערן פון יידן אין פוילן.

אַ בריוו געשריבן פון יאַן טשעטשאַט צו זיין פריינט פעטראַשקעוויטש

ווילנע, 15 דעצעמבער 1821.

די גוואַרדיע־אָפיצירן און פירשט ניקאָלאַי [דער שפּעטערדיקער צאַר] באַזוכן אָפט די רעדוטן. עס איז זייער אַמוזאַנט צו זען, ווי פירשט ניקאָלאַי שעפט גרויס נחת פון מושטרירן יידן־סאָלאַדאַטן. אָפט מאַל הייסט ער זיי אפילו שויסן פון ביקסן מיט אַ כיוון שטאַרק אָנגעלאָדענע. און ווען א ייד גיט זיך אַ צאַפּל און פאַלט פון שרעק, דערהערט זיך אַ ווילדער גע־לעכטער.

נאָך אַן אויסטערלישע אַוואַנטורע (אין ווילנע). דאָס יידישע מיידל, וואָס האָט אַמאָל געוויינט אַנטקעגן פאַצם הויז, וווּ עס איז דיר אויס־געקומען אַמאָל צו זיין און טרינקען וויין, אָט דאָס דאָזיקע מיידל, וואָס רעדט גוט פּויליש, האָט זיך פאַרטשעפּעט מיט אַ געוויסן אפּטייקער. ער האָט איר געטון וואָס מען דאַרף און זיי האָבן זיך פאַרליבט און באַשלאָסן חתונה האָבן. איז זי אַנטלאָפּן אין אַ קלאַשטאַר. די עלטערן, היות ווי דאָס איז פאַר זיי אַ גרויסער פּלעק (אין דער משפּחה), זענען אַוועק צו ש ל י ק א ו ו ע ן [דעם ווילנער פּאָליציי־מיסטער] און צו דער גאַנצער פּאָליציי און אַלעמען אָנטערגעקויפט. שליקאָוו האָט צוגענומען דאָס מיי־

ד"ר יעקב שאצקי

דל פון די „שוועסטער“ פון דעם קלאשטאָר פון הייליקן מיכאל [ווי זי איז געווען]. דערווייל איז דער אפטייקער אוועק צום ביסקאָפּ און דער ביסקאָפּ איז אוועק צום גובערנאטאָר קאַרסאקאָוו. מען האָט אָנגעהויבן בורק זיין דעם ענין: דאָס יידישע מיידל, נישט געקוקט אויף אלע בקשות, דאָס פאלן צו די פיס, דאָס בעטן זיך, די קללות פון די עלטערן — וויל נישט אָפטרעטן פון איר באַשלוס [זיך צו שמדן] האָט קאַרסאקאָוו באַפּוילן, אז מען זאָל דאָס יידישע מיידל צוריק אָפּגעבן דעם קלאשטאָר. ווי אזוי אָבער טוט מען דאָס? די גאָס איז פול מיט יידן, וואָס ווילן מיט גוואָלד צונעמען די איינגעשפּארטע יידישקע; עס שטייען אָבער אויך טויזנטער קאטאָליקן און לאָזן נישט. דאָ איז אונדזער פריינט געקומען אין קאָפּ אַרײַן אן אויסגעצייכנטער עכט־פּאָליציאישער איינפאל. עס פאָרט זיך צו אַ קאָטש כלומרשט נעמען די יידישקע און אוועקפירן אין קלאשטאָר אַרײַן, עס זעצט זיך אַרײַן א פּאָליציאנט מיט עפעס אַ פרוי באפּוצט מיט בלומען. מען פאָרט הינטער דער שטאָט, „דאָס פּאָלק שפּארט נאָך אים. די יידן זענען אזוי אויפגעבראכט געוואָרן, אז זיי האָבן באַ-וואָרפן די קארעטע מיט בלאָטע. דערווייל ווען דער המון איז שוין פאר-ביי, נעמט שליקאָוו דאָס יידישע מיידל און פירט זי אליין אָפּ אין קלאש-טאָר אַרײַן. דער פּאָליציאנט איז אָפּגעפּאָרן א געוויסע שטרעקע. איז אַרויס פון דער קארעטע און מיט אים עפעס אַ גויע. די יידן האָבן מסתמא געקריצט מיט די ציין, און די קריסטן — שטארק געלאַכט. באמת אן אויסגעצייכנטע קאָמעדיע. אָבער הויך יידן האָט דער שליקאָוו גופא. דער מחבר פון אַט דער קאָמעדיע, גענוג אנדערע ווייט נישט קיין לעכערלעכע חטאים. די מאַמע פון דעם יידישן מיידל האָט מיט גרויס געוויין און גע-שריי געפּאָדערט צוריק דאָס געלט, וואָס די פּאָליציי האָט פון איר אויס-געמעלקט.“

(Archiwum Filomatów. Część I. Wydal J. Czubek, Tom IV, Kraków, 1913, 93-95).

VII

א פראיעקט צו באזעצן יידן אויף א באזונדערער טעריטאריע אין רוסלאַנד פאר די דעקאבריסטן

דער גלח מ י א ר ט ש י נ ס ק י דערציילט אין זיין „סטאטיס-
טישער באשרייבונג פון דער פאָדאָלער גובערניע“, וואָס איז דערשינען
אין יאָר 1822, ד"ה דריי יאָר פאַר דעם דעקאבריסטישן אויפשטאַנד, אַז
מען האָט אין די קרייזן פון דער פּוילישער אינטעליגענץ אין ליטע, גע-
טראַכט וועגן באזעצן יידן אויף אַ באזונדערער טעריטאָריע ערגעץ אין
רוסלאַנד, וואָס דאָס איז געווען א פונקט אין דעם פראַגראַם פון די דע-
קאבריסטן אין 1825.

„עס זענען געווען אזעלכע — שרייבט ער — וואָס האָבן געגעבן
אַן עצה צונויפצונעמען אלע יידן אין רוסלאַנד און אוועקפירן אין די
סטעפעס און דאָרטן שאַפן פאַר זיי אַ באזונדערע פּראָווינץ, ווי עס פּאָסט
פאַר אַ פּאָלק, ד"ה פאַר מענטשן, וואָס האָבן אַן
אייגענעם לשון, און אייגענע אמונה און
מנהגי. דאָרטן זאָל מען געבן לאַנד אויף צו באַאַרבעטן נאָר די,
וואָס וועלן וועלן זיך מיט דעם באַשעפטיקן און פאַר די אנדערע געפינען אַ
מעגלעכקייט פון פאַרדינען דורך אזעלכע מלאכות, וואָס מען וועט זיך
נויטיקן אין זיי און וואָס וועלן זיין נוצלעך פאַר דעם דאָזיקן לאַנד“
Ks. Miarczyński. Statystyczne opisanie gubernii Podolskiej,
1822, II, 100-101.

וועגן דעקאבריסטן און יידן זען מיין אַרבעט אין בוך: „אין שאַטן פון עבר“,
בוּענאָס איירעס, 1947, 46—63, ווו דער דאָזיקער פּרעס איז נישט דערמאַנט געוואָרן.

VIII

זימל בן נחומס בקשה צום פירשט אַדאַם טשאַרטאַריסקי

PODANIE ZYMELA NOCHIMOWICZA DO KS. ADAMA CZARTORYSKIEGO.

Jaśnie Oświecony Xiąże, Najłaskawszy Muz
Polskich Opiekunie!

Na pierwszą odezwę człowieka obcey i cale zaniedbanej w tym Kraju postaci, zdziwi Cię zapewne śmiałość i nadzieja moja. Może się nie spodziewałeś, Jaśnie Oświecony Xiąże! widzieć garnącego się do siebie tak oddalonego od Jego Wspaniałey Osoby religiją, kondycyą i rodowitością Izraelitę. — Zarzuceni i wzgardzeni od Synów własney swey oyczyzny, nie zdaiemy się należeć do całości społeczney; zaięcia nasze, a bardziey iszcze potrzeby nie ściągają na siebie łaskawey uwagi kraiovcow, przez co mniey na nas swóy wzgląd okazują. — I ta właśnie niezaprzeczona prawda, tyle mi dodaie odwagi, i tyle rodzi we mnie nadziei, w uciekaniu pod Twą opatrzoną pieczę, Jaśnie Oświecony Xiąże! ile namienne wyobrażenia sprawiały we mnie obawy, umartwienia

i rozpaczy. — Ale mię jeszcze więcej nierównie to pociesza, że zasługa moja, sprawiedliwiej o Twoją, *Ja ś nie O ś wie c o n y X i ą ż e*, niż inną jakąkolwiek pomoc dopraszać się może. — Wiem ja, że jesteś jeden z mniey liczney jako raczey wspaniałey listy tych dobroczyńców, którymi się zaszczycały wieki panowania geniuszów i talentów, z których nauki świetność swoją uczeni i artyści przyiazną zachętę i oczewiste wsparcie czerpali, a bez których, można mówić, że w wiecznym zostałyby zagrzebaniu szczęśliwe płody umysłu ludzkiego. — Wierzyć mi raczysz, łaskawy Panie, że daleki jestem od zwykłego proszącym pochlebstwa; lecz któżby tego samego nie mówił, kto wie, w jakim widoku u tegorocznych artystów i uczonych jest świetny rodowitością *Dom Czartoryskich*; kto wie, ile Mu winna swey doskonałości Polska Literatura. — Nie może więc mi nikt zarzucić pochlebstwa; bo mówię o rzeczy wiadomey całemu światu; mówię dla tego, abym pokazał, że należę do liczby tych, któremi się opiekować zwykli podobni Tobie *Ja ś nie O ś wie c o n y X i ą ż e*; a szukam wsparcia nie dla czego innego, jak tylko, ieżeli jestem teraz korzystnym dla Narodu, mimowolnie takim bydź nie przestał. — Owszem coraz silniey mógł przekonywać, że chcę i staram się bydź czynnym, i zasługuiącym się członkiem społeczności, w której zostaie, czego jednakże dokazać nie może ten, którego nagłe ubóstwo i nędza goni. — Od lat kilkadziesięciu pobytu moiego w Grodnie, całą mą usilność, zdrowie, a nawet maiątek poświęcałem na to tylko, do czego mię wrodzona skłonność, a bardziey ieszcze żądanie zapraszających do Polski miłośników sztuk pięknych nagliło. — Nie dobrowolnie, nie zysku szukaiąc, przybyła do tego Kraiu

rodzina moja, lecz owszem na proźbę usilną. — Długo zamieszkały ś. p. mój Oyciec Nochim w Galicyi, znany był dosyć tamecznym obywatelom z wyborney i gładkiej giserki, czyli sztuki odlewania liter drukarskich. — Talent ten przysparzał mu coraz wziętości i majątku, stało się, że za przyjaznego Muzom tutejszym panowania Stanisława Augusta, gorliwy miłośnik i Opiekun sztuk pięknych Podskarbi Litewski Tyzenhauz zapraszając, i z największym swym kosztem przywołując tego rodzaju artystow z różnych Kraiow, dowiedział się o biegłości Oycy moiego w giserce na tenczas rzadkiej nader sztuce w tym kraju; dokładał wszelkich środków zwabienia go do Grodna, iakoż z niemałą trudnością wymógł to na Oycu moim, że wyprzedawszy się ze wszystkiego, co było jego nieruchomą własnością, w Roku 1785 Februaryi 22 przeniósł się z całą rodziną do Grodna. — Nie czuliśmy wielkiej straty za Jego urzędowania, lecz gdy urzędu i życia pozbawiony, my straciliśmy całą nadzieję dalszych powodzeń. — Po śmierci Oycy moiego, talent jego przelany we mnie, był iedynym źródłem wyżywienia siebie i całej rodziny, lecz ten w zamieszkach ówczesnych mało ceniony, a zatem mało-korzystny, zagrażał mi niechybną nędzą. — Za szczęśliwym jednakże następstwem Panowania Najłaskawszego Monarchy ALEXANDRA I. ożywiona oświata, dała pochop artystom popisywania się ze swym talentem przy rządowey opiece. — Na proźbę wielu narodowych drukarni odlewając litery, zasłużyłem na chlubne dla mnie zdanie, iż się równałem zagranicznym tego rodzaju artystom (o czym poświadczają wydane od tychże drukarniow świadectwa). — Dozwolił mi Rząd Gubernski Grodzieński za zezwoleniem Wileńskiego Uni-

wersytetu założyć drukarnię w Grodnie. Ilekolwiek dochody te były szczupłemi, żywiłem niemi rodzeństwo moje, zawsze poświęcając część majątności na udoskonalenie własnego talentu. — Teraz kiedy mi uiętą została wszelka, Skarbowa robota, a nadto kiedy mi zakazano drukować wszelkich ustronnych pisemek, jakiemi są: Afisze, doniesienia, i tym podobne, zmusiwszy mnie, abym podpisał, iż cokolwiek się oznaczy ręką Policmajstra nie przyjmę do swey Drukarni; nie widzę prawie żadnego źródła nie tylko doskonalenia tej sztuki, ale też wyżywienia siebie. — Gdzież więc w tym nieszczęśliwym stanie odważyć się szukać zasiłku naglących mię potrzeb, jeżeli nie w wspaniałomyślności tego, który i szacunku talentom, i wsparcia ich miłośnikom niezliczone okazał dowody? — Jednakże nie jestem ja, **Ja śnie O świe cony Xiąż e!** z tego rodzaju proszących, którzy niedołącznie w tym czasie, wspominając tylko dawne swoje zasługi, domagają się, aby ich obcą utrzymywano gotowizną; mogę ieszcze pracować, i nie żądam, iak tylko odkrycia mi pola korzystney dla siebie i innych pracy. — Kształcę dotąd ieszcze sztukę giserki, ale mi zbywa na sposobności okazania staranności moiej w obliczu całego narodu. — Jeżeli doznana Twa Opieka, **Ja śnie O świe cony Xiąż e!** zechce i mnie nieszczęśliwego umieścić w rzędzie zasługujących na Twe dobroczynne względy, dozwolisz mi następnie wyjawić pokorne prośby moje. — Nie chcę powstawać przeciwko woli Rządu Gubernńskiego, chociaż namieniony zakaz niesprawiedliwie, a wielce mię ukrzywdził; prosiłbym iednak, aby Rządowa drukarnia przestała na własnych robotach, zaniedbując ubocznych, a ieżeliby być nie mogło; przynajmniey, aby mi niezaprze-

czano drukować ustronnych pism, któreby się podobało komu do moiej raczey, niż Rządowej oddawać drukarni. — Także Uniwersytet Wileński układane przez się Gospodarskie Kalendarze, wypuszcza w arendę, biorąc od niego na rok po 300 rubli sr. — Uważałbym to podobnież za łaskawą dla mnie pomoc, Jaśnie Oświeconego Xięcia! a jeślibyś raczył zalecić Uniwersytetowi Wileńskiemu, ażeby namienione Kalendarze za tąż samą cenę mnie zechciał powierzyć przynajmniey na lat dziesięć; ja zaś starałbym się je nierównie kształtniey, niż są teraz, wydawać. Ośmielam się jeszcze podać, Waszej Xięciey Mości, następny także projekt: Są na Wołyniu nader liczne prassy, a szczególnie w Sławuci, Sedylkowie, z kąd rozmaite dzieła w wielkim mnóstwie rozwożą się po wszystkich Guberniach z niemałą moją krzywdą, którzy nie będąc w stanie drukować jak tylko kilka dzieł w języku Hebrayskim, i tych nie mogą żadnym sposobem rozprzedać. — Prosiłbym zatem Waszey Xięciey Mości, o taki dla mnie ratunek w tym razie, aby zabronić wszelkim innym drukarniom, iżby się nie ważyły w żadney formie z jakimkolwiek tłumaczeniem rozprzedać w Guberniach Wileńskiej, Grodzieńskiej i Obwodzie Białostockim przynajmniey następne dzieła: Pierwsze pod tytułem: Sydur Tefiles Mikoł Haszona z Psalmow Dawidowych, lub bez Psalmow, czyli codzienne nabożeństwo. — Drugie, Machzur Mikoł Haszona, czyli modlitwy świąteczne. — Trzecie, Biblia Starego Testamentu. — Warunek ten dla nich małożnacny, którzy mnóstwo innych dzieł i po wszystkich innych Guberniach rozprzedawać mogą. — Kiedy ja ani więcey dzieł drukować w Hebrayskim języku, ani daley na wzmiankowane Gubernie rozwozić nie

jestem w stanie. — Nie szukam ja w tem żadnego monopolium, i owszem daleko taniej drukować podeymnię się od onych Drukarniów, bo Arkusz każdy na białym kleiowym papierze po kopiejek 2, na ordynaryynym takoz z drukiem po kopieyce 1½, kontentuiąc się tak małą opłatą, bylem tylko miał choć mały fundusz do wyżywienia się z moją familią. — Nakoniec jeszcze jedną rzecz dozwoli mi, Wasza Xięcia Mość, podać na stronę mojego ratunku. — Należę ja do liczby artystów, a zatem mógłbym się słusznie dopraszać o wspólny dla wszystkich artystów przywilej uwolnienia od ciężarów Krajowych powinności, nie żądam jednakże wyłączenia się z kolei innych obywateli, chcę opłacać Monarsze należność równą z innymi; lecz znosić obce, a to jeszcze nierównie liczniejsze długi, w tych nieszczęśliwych czasach, jest nad siły każdego, a tem bardziej moje, który obarczony dość liczną czeladką, nie znajduję prawie środka jey wyżywienia, i opłacenia za nią czystey należności Monarszey. — Lecz do tego jeszcze od Kahałów nieskończonymi narzucony jestem ubocznymi nakładami, to jest: za tych, którzy nie są w stanie opłacić, na nich zaległego podatku. — Ja dziś najnieszczęśliwszy! nie widząc przy sobie jednego grosza, musiałem w tym roku za same obce narzuty do 200stu rubli nad zwykły podatek z nieutulonym żalem opłacić. — Jeżeli mój talent i szczere poświęcenie się dla dobra ogółu przyłącza mię do rzędu obywateli, prosiłbym, Waszey Xięcicy Mości, wyednać dla mnie tę przynajmniej powolność Rządu, abym wnosił sam należny ode mnie podatek do Kaznaczeystwa, i był wolny od cudzych tak niesprawiedliwych długów; a jeśli bym musiał podatek wnosić do Kahału, ażeby mu zabro-

nić, by się nie ważył narzucać na mnie ubocznych nakładów, ani za to mnie prześladować. — Naostatek, gdybym na wymienione moje w górze przełożenia, z przyczyn jakich, ku przeszkodzie temu wypadających, nie mógł w tey moiey proźbie pożądanego od Waszey Xięciey Mości, skutku uzyskać; to przynajmniey przyłożeniem się swoim uczynić do tyle, aby mnie (nie żądając z Kassy Skarbowey) obmyślany był przy Jego Opiece i pomocy w Grodnie i w Wilnie środek, talent mój wspierający, z któregobym mógł się przyzwoicie z moją familją wyżywić, z dozgonną wdzięcznością. — Te są proźby moje, Jaśnie Oświecony Xiążę, Nayłaskawszy Czcieliu i Opiekunie talentow. — Nie czynią one wielkiey krzywdy żadney ze stron przeciwnych: bo każda w szczególności może się łatwo utrzymać, czyniąc zadosyć podanym warunkom; lecz dla mnie nieszczęśliwego staną się jedynym środkiem podźwignienia nędzy, i razem obowiązującą pobudką do prowadzenia sztuki giserskiej do zadziwiającey u zagranicznych doskonałości. — Na co ze wszelką ufnością oczekuiąc pomyślney dla mnie odpowiedzi, zostaię z naygłębszym szacunkiem.

JASŃNIE OŚWIECONEGO XIĘCIA PANA
I DOBRODZIEIA —

Grodno, dnia 1-o Maia
1823 roku.

Nayniższym Sługą
Zymel Nochimowicz
Typograff y Szryft Gisser
Grodziński.

איבערגעדרוקט פון דעם בוך:

Ludwik Abramowicz, Cztery wieki drukarstwa w Wilnie,
1525—1925, Wilno, 1925; pp. 135—139.

IX

די פוילישע שרייבער אין ליטע און די וואלאזשינער י ש י ב ה

די פוילישע שרייבער אין ליטע האָבן אין זייערע ריזערעפארטאזשן וועגן ליטע געשריבן זייער אָפט און אפילו אויספירלעך וועגן דעם יידישן לעבן. אויב בנוגע דער עקאָנאָמישער טעטיקייט פון דער יידישער באַפעל-קערונג זענען די דאָזיקע שרייבער אָפטמאָל געווען אינזוימיק און שטאַרק נענאַטיוו, איז אָבער וואָס שייך דעם יידישן קולטור-און שטייגער-לעבן ניט איינמאָל אַרויסגעוויזן געוואָרן אַ סך פאַרשמענדעניש און אפילו סימ-פאַטיע. געווען איז די דאָזיקע שטעלונג דיקטירט על פי רוב פון ריין פאָלי-טישע מאַטיוון. ניט צופרידן פון דער משכילישער איינשטעלונג צו דער רו-סישער שול-פאָליטיק לגבי יידן, האָבן פוילישע שרייבער נישט געקענט אָפן טאַרלען און קריטיקירן די דאָזיקע שטעלונג. דערפאַר האָבן זיי תמיד געלויבט די אַלטרדידישע חינוך אינסטיטוציעס, ווי חרדים, תלמוד תורהס און ישיבות.

ק ר א ש ע ו ו ס ק י טוט עס, למשל, אין זיין ריזערע-באַשרייבונג איבער ליטע, וואָלין און אוקראינע, וואָס איז אַרויס אין 1840. דאָס זעל-בע טוט ס י ר אָ ק אַ מ ל א אין זיינע „אויספלאַגן אין ליטע“ (1853).

אין דעם פרט פאַרדינט אַ ברייטערע באַשרייבונג דאָס בוך „ליטע ווישע בילדער“ פון דעם פוילישן שרייבער א י ג נ א צ י כ א ד ז ש ק א (1794-1861), וואָס די ערשטע אויסגאַבע איז דערשינען אין די

ד"ר יעקב שאצקי

יאָרן 1840-1850 (אין פינה טיילן) און איז שפעטער אָפט איבערנעדרוקט געוואָרן.

אין די „ליטווישע בילדער“ געפינט זיך אַ שלל מאַטעריאַלן כּנוגע דעם יידישן שטייגער-לעבן אין ליטע. הגם דאָ און דאָרטן זענען די ביל-דער באַפאַרבט מיט אַ פּריציזשער גרינגשעצונג פון דעם ייד, דאָך זענען דווקא די באַשרייבונגען פון דעם רעליגיעזן לעבן פול מיט סימפּאַטיע און אנערקענונג.

כ א ד ז ש ק אַ באַשרייבט, לַמשל, אַ ייד, אַ פּוילישן קולטור-טרעגער. פון ווילנע קומט צופאָרן קיין נעסוויזש דער מוכר-ספרים ר ו ב י ן, אַ ייד, אָנגעטון שוין אייראָפּעאיש, אָן באָרד און פּיאָוט. ער רעדט שוין אַ גוטן פּויליש און שלעפּט אַרויס די נייעסטע ביכער. „אַ נייע זאַך — רעדן די פּוילישע פּריצים צווישן זיך — ביכער איבערן לאַנד פאַרשפּרייטן איצט יידן“.

די ביכער ווערן שנעל פאַרקויפט. רובין ציטירט אפילו פרייזן פון וואַרשע און איבערצייגט זיינע קונים, אַז ער פאַרקויפט אַ סך ביליקער. אין איין אָרט זאָגט דער מחבר, אַז ער גלויבט נישט, אַז יידן קענען זיך אַסימילירן מיט די פּאָליאַקן.

„זיי, די יידן — שרייבט ער — היטן אָפּ זייער שטרענג זייער נאַ-ציאָנאַליטעט, וואָס איז געבויט אויף צוויי עיקרים: אמונה און מסחר. ביי אונדז זענען זיי נאָך נישט אַ טייל פון אונדזער פּראָגרעסיווער באַ-וועגונג. זיי קוקן אויף איר מן הצד. די מער מיושבדיקע אָבער פאַרשטייען אַז פּריער אָדער שפעטער וועלן זיי (די יידן) מוזן זיך אַרײַנפאַסן אין אונדזער לעבן, אויב נישט גייסטיק, איז עקאָנאָמיש“.

די סאַמע אינטערעסאַנטסטע באַשרייבונג איז אָבער וועגן וואָלאָך-זשין. כ א ד ז ש ק אַ באַשרייבט אַ סצענע אין מיטן גאַס פון דעם דאָזיקן שטעטל, וואָס איז צו יענער צייט געווען דאָס אייגנטום פון דער ט י ש ק ע ו ו י ט ש משפּחה. אַ המון האָט זיך געיאָגט נאָך אַ ייד, וואָס האָט אויסגעזען זייער אויסטערליש, און געשריגן אויף אים אַרור! אַרור! אַרור! אַזוי ווי די גוים האָבן ניט פאַרשטאַנען וואָס מיינט דאָס נאָכ-יאָגן זיך נאָך אַ פּרעמדן ייד, וועלכער איז פון זיי געלאָפּן, האָט דער גלח-היטער (ksiądz-gwardian) פון דעם דאָרטיקן קלאַשטאָר איינ-

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

געלאָדן דעם רב פון שטעטל, וועמען ער רופט שלמה — כדי יענער זאָל אויפֿלערן דעם זין פון דער מערקווירדיקער געשעעניש. כאָדזשאָ באַשרייבט דעם רבס באַזוך ביים גלח, ביי וועלכן ער איז אויך געווען אָנוועזנד.

„דאָס איז זייער אַ קלוגער ייד — אַטעסטירט דער גלח דעם רב — ער איז זייער אַ געשייטער און ערלעך, אפילו לויט אונדזערע באַגריפן. מיט אים לעבן מיר אין דער בעסטער פריינטשאַפט. ער וועט אונדז דערציילן וואָס עס האָט אייגנטלעך פאַסירט.“
און דער וואָלאָזשינער רב איז טאַקע תיבה געקומען צום גלח אין קלאַשטאָר.

„ווען ער איז געגאַנגען — שרייבט כאָדזשאָ — דורכן שטעטל צום קלאַשטאָר, זענען מיר געזעסן אויפן גאַנעק. מיר האָבן געזען ווי יידן פאַרשטעלן אים דעם וועג, קושן די ברעגעס פון זיינע קליידער און אייניקע פאַרבעטן אים אַריינגיין אויף אַ ווייל צו זיי אין שטוב אַרײַן.“
דערווייל האָט דער גלח דערציילט דעם מחבר וועגן וואָלאָזשין גופא. „וואָלאָזשין, דאָס איז ר ו י ס פון די ליטווישע יידן. פון קדמונים געפינט זיך די רבנישע חשיבות אין דער זעלבער משפחה און די חכמה גייט איבער בירושה פון טאַטן אויפן זון, אַזוי אַז וויכטיקע שינויים קומען נישט פאַר. מיין פריינט ר' שלמה — אַזוי דערציילט דער גלח — האָט שוין אַ חתונה־געהאַטן זון און אַן אייניקל, אַזוי אַז עס וועט סטאַיען לאַנג פאַר דער דינאַסטיע. פון אַלע עקן וועלט שיקט מען אַהער אין דער ישיבה בחורים אויף לערנען. די רייכסטע מ ו ר נ ו ס [אין אַריגינאַל [morejni] האַלטן, אַז ס'איז אַ גרויסער כבוד פאַר זיי, בעת זיי קענען זאָגן, אַז זייערעס אַ זון איז אַ תלמיד פון וואָלאָזשין.

פאַר די אַרעמע יידן, די נעכעס, איז פאַראַן אויף די הוצאות פון תמיכה, ווייל אין יעדער יידישער שטוב בכלל און אין די קליינע שטעט־לעך בפרט שטייט לעבן דער ירושלימער פּושקע [מאיר בעל־נס] אויך אַ פּושקע פאַר די וואָלאָזשינער ישיבה־בחורים.

אויך עלטערע יידן — דערציילט דער גלח דעם מחבר — פאַרן זיך דאָ צונויף אין גרויסע צאָלן, אָפטמאָל אפילו פון ווייטע מקומות. זיי זיצן דאָ יאָרן־לאַנג איבער ספרים, וואָס מען געפינט דאָ לרוב. יעדן טאַג

ד"ר יעקב שאצקי

שיקט מען אהער ספרים. הגם שלמה נעמט פאר זיך פון קיינעם: גארנישט (און ער וואָלט געקענט האָבן אַ סך, ווען ער וואָלט מקבל גע- ווען געלט און סתם מתנות, וואָס מען באַט אים אָן יעדן טאָג), הויך ספרים. מען ברענגט צו אים גאַנצענע וועגענער מיט ספרים.

ווייטער דערציילט דער גלח, אַז דער דאָזיקער רב ר' שלמה קען גוט לאַטיין און משמעות אַז אויך גריכיש.

אינטערעסאַנט איז די א ו י ס ע ר ל ע כ ע באַשרייבונג פון דעם רב שלמה.

„דאָס איז געווען — שרייבט כאַדושקאָ — גאָר אַן אַנדער טיפּ ייד. אין דער וואַכנס האָט ער געטראָגן אַ קאַפּאַטע געמאַכט פון ווייסן לייוונט, וואָס געווענלעך טראָגן יידישן שבת, ווען זיי גייען אין שול אַרײַן... אפילו זיין הוט איז געווען אַ ווייסער אונטערן הוט האָט ער געטראָגן אַ יאַר- מולקע... זיין גאַרטל איז אויך געווען אַ ווייסער... אַ געשטאַלט אַ טור- קענע, משמעות אויסגעדאַרט פון זיצן צופיל איבער ספרים. עס איז נישטאָ גאַרנישט אויסטערלישעס אין זיין אויסזען. אָבער אַז ער האָט אָנגעהויבן רעדן, ביסטו געווען גרייט אים הערן אַ נאַנצן טאָג. מען האָט ממש פאַרגעסן, אַז דאָס רעדט אַ ייד. אַזוי גוט האָט ער גערעדט פּויליש. ער האָט גערעדט לאַגיש און גוט אַרויסגעבראַכט זיינע אַרגומענטן.“

ווייטער קומט דער שמועס וועגן דעם מערקווירדיקן פאַל מיטן נע- רודפּטן ייד אויף די גאַסן פון וואַלאַזשין, וואָס האָט שוין אַ קנאַפּן היסטאָרישן אינטערעס.

כאַדושקאָ האָט דאָס געשריבן אין די דרייסיקער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט. אַז דער רב איז אייגנטלעך דער ראש הישיבה פון וואַלאַז- זשין — איז נישטאָ קיין ספק. וואָס שייך זיין נאָמען שלמה, איז דאָס זיכער אַ טעות. אורטיילנדיק אָבער פון איין פרט, אַז ער איז געווען אַ זון וואָס האָט געירשנט דעם טאַטנס שטעלע, קען מען זיך משער זיין, אַז דאָס איז געווען ר' י צ ה ק, דער זון פון ר' ה ל ל פון גראַדנע. וואָס איז נאָכן פאַטערס טויט געוואָרן ראש ישיבה. דאָס איז געווען אין יאָר 1821. אמת, אין 1824 האָט זיך די ישיבה צייטווייליק פאַרמאַכט. אָבער די דאָזיקע באַגעגעניש האָט געקענט פאַרקומען פאַר 1824.

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

מיטן גאנצן ענין דארפן זיך קודם כל פאראינטערעסירן די היסטאָ-
ריקער גופא פון ישיבות אין ליטע אין פוילן.
דער אויסצוג ווערט דאָ געבראַכט אין אַ פּרײער און נישט פּול־
שמענדיקער איבערזעצונג פון פּויליש, ווי אַן אומבאַקאַנטער מקור צו
דער געשיכטע פון דער וואָלאָזשינער ישיבה און אויך ווי אַן אילוסטראַ-
ציע צו דער שטעלונג פון די פּוילישע שרייבער אין ליטע צום אָרטאָ-
דאָקסישן יידנטום.

מ ק ו ר י ם :

Ignacy Chodźko, *Obrazy litewskie*, Wilno, 1903, 689-698.

איבערגעזעצט אויף רוסיש אין:

Историческiй Вѣстникъ 1880, 2, 309—318.

וועגן דער וואָלאָזשינער ישיבה שרייבט אויך דער פּוילישער שרייבער:

Czesław Jankowski, *Powiat Oszmiański*, 1910, צווייטער באַנד

אַ משכילישע באַשרייבונג פון דער וואָלאָזשינער ישיבה, זייער אַן

אינטערעסאַנטע געפינט זיך אין רוסיש־יודישן זשורנאַל
Дѣнь Епи́скопная Буря א"נ 24, נומער 1869

X

לעאן לעוואַנדאָ און די יידישע קולטור־פּאַליטיק אין ליטע

אין איינעם פון די קאפיטלען פון דעם דאָזיקן בוך ווערט דערציילט וועגן דער ראָלע וואָס לעוואַנדאָ און דאָ (1835—1888) האָט געשפּילט אין דעם רוסיפיקאַטאָרישן קורס פון דער השכלה אין ליטע.

לעוואַנדאָ איז געווען אַ תלמיד פון דער ווילנער ראַבינער־שול. ווי אַ סך תלמידים, האָט אויך לעוואַנדאָ באַטראַכט די שול, ווי דער איינציג־קער לעת עתה מעגלעכער וועג אויף צו באַקומען וועלטלעכע בילדונג. ער האָט נישט געהאַט בדעה ווען עס איז ווערן אַ ראַבינער. פון נאַטור אַמביציעז און פעאַיק, האָט ער געוואָלט אַרײַנשפּרינגען פון געטאָ אין דעם אלגעמיינעם שטראָם פון רוסישן קולטור־לעבן. פאַר יענער צײַט האָט מען דאָס געקענט דערגרייכן דורך שמד, און אפילו דאָס נישט אַלע מאָל. לעוואַנדאָ איז געווען גרייט זיך צו שמדן, אויב דאָס וועט אים העלפן אין דער קאַריערע, וואָס ער האָט געוואָלט מאַכן.

נאָר זײַמאָן, דער דעמאָלטריקער ווילנער גובערנאַטאָר, האָט אין אַ בריוו צו נאָראָן, דעם רוסישן בילדונג־מיניסטער, געשריבן, אז דער 19 יאָריקער לעוואַנדאָ וויל נישט זײַן קײן ראַבינער, ווײל יודן זענען אזוי פאַנאַטיש, אז זײ וועלן קײנמאָל נישט אײנגײן אויף רבנים. וואָס זענען אויסגעשולט אונטער דער השגחה פון נישט־יודן. דעריבער איז לעוואַנדאָ גרייט זיך צו שמדן, כדי צו קענען אַרײַנטרעטן אין אונז־ווערזײטעט און „לױטן מוסטער פון אײניקע זײנע אַמנה־ברידער, וואָס

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

האָבן אָנגענומען דעם טויה, דורכאקערן זיך אַ וועג צו מלוכה-דינסט! (בריוו פון 5טן יוני 1854).

דער גובערנאטאָר האַלט אָבער, אז מען דארף אַ תלמיד צום שמד נישט אָנרעדן, ווייל דאָס קען אָפשוואַכן דעם נישט איבעריק שטארקן צוטרוי מצד יידן צו דער ראַבינער־שול בכלל.

נאָראָוו האָט איינגעשטימט מיטן גובערנאטאָר און געגעבן אַן אינס־טרוקציע נישט צו באַשווערן לעוואַנדאן דאָס איבערגיין אויף דעם פע־דאָנגישן טייל פון דער ראַבינער־שול.

וואָס שייך זיין גרייטקייט זיך צו שמדן, מיינט דער בילדונגס־מיניסטער, אַז אויף דעם איז תמיד דאָ צייט. זאָל ער קודם כל ענדיקן פאַר אַ לערער און ערשט ביים באַקומען אַ שטעלע וועט ער קענען דער־פילן זיין... באַגער.

לעוואַנדא יז אָבער אָבער קיין אַלגע־מיינער (רוסישער) לערער נישט געווען. אין 1861 ווערט ער לערער אין מינסקער יידישער קרוין־שול. מיט אַ יאָר פריער האָט ער דעבוטירט מיט אַן אַרטיקל וועגן יידן אין ליטע אין דעם רוסיש־יידישן וואָכנבלאַט „ראַזסוויעט“. נאָזימאָוו איז דער אַרטיקל שטאַרק געפעלן גע־וואָרן און ער האָט אים באַשטימט פאַר זיין יידישן יועץ (אומשאַני יעווריי). ווי

ל ע ו ו אַ ד אַ

אַ זשורנאַליסט און מלוכה־באַאַמטער האָט לעוואַנדא פאַרמולירט אין אַ ריי אַרבעטן זיין קוק אויף דער יידישער בילדונג־פּאָליטיק אין ליטע. ער האָט פאַרטיידיקט דעם אָפיציעלן קורס אין ליטע, אַז יידן דאַרפן זיין די הויפּט־טרעגער פון רוסיפיקאַציע, ווייל אויף אַנדערע נאַציאָנאַלע אָדער עטנישע גרופּעס (פּאָליאַקן און אַפילו דייטשן) קען מען זיך נישט פאַרלאָזן, אָדער עס פעלט זיי יענער קלאַס, וואָס נויטיקט זיך אין בילדונג (ליטווינער, ווייסרוסן).

ד"ר יעקב שאצקי

לעוואנדא האָט געהאלטן, אז דווקא די יידן אין ליטע קענען שפילן א היסטאָרישע ראָלע אין צעמענטירן דאָס לאַנד מיט דער „מוטער“ רוסלאַנד.

„נאָר אין מערב־קאָנט — האָט לעוואַנדא געשריבן אין 1868 — קען מען מאָביליזירן יידישע רעקרוטן פאר דעם קאָרפּוס פון ערלעכע, טיכטיקע געלערנטע מענטשן, וואָס רוסלאַנד האָט אזוי ווייניק. ווייל דאָ איז דער צענטער פון דער יידישער אינטעליגענץ, און נישט אין ניי־רוסלאַנד, וווּ עס איז אפילו נישטאָ קיין רמז פון אזא אינטעליגענץ.“

פאר לעוואַנדאן האָט דער ייד אין ליטע ממש געהאט א היסטאָרישע מיסיע. ער וועט ווערן דער עכט־רוסישער קולטור־טרעגער אין א לאַנד, וווּ קיין רוסיש זענען כמעט ווי נישט בנמצא.

ער שרייבט, אז א רוסישע אוניווערזיטעט אין ווילנע וועט אויפטון א סך מער אויף דעם געביט פון רוסיפיקאַציע, ווי דיוויזיעס רוסישע זעלנער.

לעוואַנדא האָט נישט פארשטאנען דעם קולטור־קאמף, וואָס האָט זיך צו יענער צייט אָפגעשפילט אין ליטע. עס איז דער אָנהויב פון דער באַנייטער ליטווישער און וויסרוסישער ליטעראַטור און שפראַכן. הײַ יידישע ליטעראַטור אַנטוויקלט זיך. די פּוילישע ליטעראַטור אין ליטע פאַר־מאָגט שטארקערע דעמאָקראַטיש־הומאַניסטישע טענער, ווי אין אנדערע טיילן פון אמאָליקן פּוילן.

פון יידיש האָט לעוואַנדא נישט געהאלטן. העברעאיש האָט ער געהאלטן פאר א טויטע שפראַך.

„די יידן — האָט ער געשריבן — איז לייכטער זיך בירגערלעך צו אַסימילירן מיט די אַרומיקע נאַציאָנאַליטעטן, ווייל זיי גופא פאַר־מאָגן נישט קיין אייגענע נאַציאָנאַליטעט; א נאַציאָנאַליטעט אָן א שפראַך און אַן א באַשטימטער טעריטאָריע — איז אַן אומזין.“

אַבער לעוואַנדא האָט געוואָלט די יידן אַסימילירן מיט א שפראַך פון א מלוכה און נישט מיט דער קולטור פון די „נאַציאָנאַליטעטן“ אין ליטע.

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

די ביז איצטיקע פּאָליטיש-נייטראַלע פּאָזיציע פון דער השכלה אין ליטע, האָט לעוואַנדא אַראָפּגעפירט אויף די געפערלעכע וועגן פון גרויס-רוסישן מלוכה-אימפעריאַליזם. עס איז נישט קיין צופאַל, וואָס זיין „פיר-לאָזאָפּיע“ פון דער יידישער געשיכטע אין פּוילן און ליטע האָבן די סאָוועטיש-יידישע היסטאָריקער איבערגענומען און זי נאָך מער אַנט-וויקלט.

די דריי חלוקות פון פּוילן אין 18טן י"ה זענען געווען „פּראָגרע-סיווע“ פּאַקטן, ווייל זיי זענען געוואָרן דער אָנהייב פון דעם סוף פון דער יידישער נאַציאָנאַלער איזאָלאַציע. רוסלאַנד האָט אזוי אַרום געשפּילט אַ „באַפּרייענדיקע“ ראָלע לגבי יידן, בעת זי האָט פּאַרנומען אין 1772 די גרויסע שטחים פון פּוילן.

אין דער צייט פון די פּאָגראַמען פון 1881-1880 איז לעוואַנדא געוואָרן אַנטוישט אין די רוסישע חלומות זיינע. ער איז געוואָרן אַ הייר-סער הובב-ציון. ליידער האָט זיין נשמה נישט אויסגעהאַלטן די אַנטוישונג און ער איז געשטאָרבן אַ גייסטיק-קראַנקער.

אין די יאָרן 1924-1936 האָבן די סאָוועטיש-יידישע היסטאָריקער (ס אַ ס י ס, י ו ד י צ ק י, מ א ר ג אַ ל י ז, ה י י ל י ק מ א ז) אויפגעלעבט לעוואַנדאס טעאָריעס וועגן דער רוסלענדישער „מיסיע“ לגבי יידן אין שייכות מיט דער חלוקה פון פּוילן.

ל י ט ע ר אַ ט ו ר

- בריוו פון לעוואַנדא „יעוורייסקאַיאַ ביבליאָטעקאַ, באַנד 9 און 10.
- בוכבינדער, לעוואַנדא אין ליכט פון אַרכיוו מאַטעריאַלן. פעטראָגראַד, 1918. (אויף רוסיש).
- דער זעלבער לעוואַנדאס בריוו צו דע פּולע. „יעוורייסקי וועסעטניק“, לענינג-גראַד, 1928, זייטן 52—68 (רוסיש).

XI

יואל דוד בן צבי הירש הלוי לעווענשטיין סטראַזשונסקי

(דער ווילנער באַלעבעסל)

(1850 — 1816)

פון דעם טעקסט אין בוך גופא ווערט קלאָר, אז דער דאָזיקער באַ-
רימטער ווילנער חזן (מער באקאנט ווי דער „ווילנער באַלעבעסל“), איז
געווען אַ משכילישער באַהעמער, אגב דער ערשטער חזן אין די משכילישע
קרייזן, וואָס האָט זוכה געווען צו פארברענגען מיט די חשובסטע יידישע
שרייבער אין ליטע. וועגן זיין לעבן ווערן דערציילט מער מעשיות ווי
אויטענטישע פאקטן. אזוי, למשל, ווערט דערציילט וועגן א קאָנצערט,
וואָס ער האָט געזאָלט געבן פאר די פּאָליאקן אין ווארשע (אין יאָר 1841),
דאָרטן האָט ער זיך געזאָלט פארליבן אין א טאָכטער פון א פּוילישן
גראַף און איז מיט יאָרן שפעטער געשמאָרבן פון מעלאַנכאָליע, צוליב
דער דאָזיקער אומגליקלעכער ליבע.

אין דער אמתן איז דער קאָנצערט פּאָרנעקומען אין ווארשע, זומער
1842. די ווארשעווער גמינע האָט באקומען א בריוו פון די ווילנער
משכילים מיט דער בקשה צו העלפן מאכן אַ קאָנצערט פאר דעם חזן
לעווענשטיין - סטראַזשונסקי. דער פּאָרויצער פון דער
גמינע איז דעמאָלט געווען מאַטאָיאַס ראָזענ. צווישן די דאָ-
זאָרעס זענען געווען אַ שפּאַר ביסל גאַנצע און האַלבע משכילים.

קולטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

דער ווילנער חזן האָט מסכים געווען, אז די הכנסה פון דעם דאָזיקן קאָנצערט זאָל גיין אויף שטיצן די משפחות יידישע נשרפים, קרבנות פון אַ שריפה וואָס איז דעמאָלט פאָרגעקומען אויף אַגראָדאָווע גאָס.

די קהילה איז אויף דעם איינגעגאָנגען. אָנהייב יוני 1842 איז שוין געווען פארטיק די דערלויבעניש. דעם ווילנער חזן האָט מען געשיקט 300 פּוילישע גילדן אויף הוצאות-הדרך פאר אים און פארן כאָר.

אין וואַרשע איז געוואָרן אַ טומל. דער קאָנצערט האָט אַרויסגערופן אַן אינטער-רעם אין אַלע יידישע קרייזן. דער פּראָ-גראַם האָט געזאָלט באַשטיין פון פּריי-טיק-צונאַכטיקע תּפילות. אַ חוץ דעם כאָר, האָט אָבער אויך זיך געדאַרפט אין דעם קאָנצערט באַטייליקן אַן אַרקעסטער. די חסידים זענען אַרויס מיט אַ פּראָ-טעסט קעגן אַזאַ חלול-השם. די משכילים האָבן זיך אָבער איינגעקשנט, אַז עס מוז זיין דווקא מיט מוזיק, ווייל אויך גוים וועלן קומען אים הערן.

„ווילנער באַלעבעטל“

דער „ווילנער באַלעבעטל“ האָט זיך געפונען צווישן צוויי פייערן: צווישן דעם פייער פון אמונה און דעם פייער-ווערק פון ווערן תּיכּף באַרימט צווישן

גוים. דער קאָנצערט איז פאָרגעקומען אין אַ גרויסן זאַל, מ א י א ס ר א ז ע , אַגב אַ גרויסער ליבהאָבער פון מוזיק און פון נגינה, האָט עס געוואָלט.

אפשר האָט דער דאָזיקער קאָנצערט אים צוזאַמענגעבראַכן און מען האָט אויסגענוצט די מעשה מיטן קאָנצערט, נישט כדי צו דערקלערן דעם איבערברוך אין דער נשמה פון דעם ווילנער חזן — נאָר צוגעמשעפעט אַ ראַמאַנטישע מעשה מיט אַ פּוילישער פּאַנגע, אין וועלכער ער האָט זיך כּוּמַרשט פאַרליבט.

ד"ר יעקב שאצקי

משמעות, אז דער אינצידענט האט פארקירצט זיינע יארן. .
דאס, וואס ער האט באשיינט מיט זיין זינגען די באהעמישע „ווע-
טשערינקעס“ פון די ווילנער משכילים, איז אויך א וויכטיקער פרט אין
זיין ווייניק אויסגעפארשטער ביאגראפיע.

[לויט ד"ר יצחק שיפער. אומבאקאנטע ארכיוורמאטעריאלן וועגן דעם
אויפהאלט פון ווילנער „באלעבעסל“ אין ווארשע אין יאר 1842. „היינט“, נומער
217, פון 23 סעפטעמבער 1934.]

XII

פּויליש־יידישע קולטור באַציאונגען אין מינסק אין 1856

1.

„די יידן האָט מען נישט דערלויבט צו טראָגן לאַנגע קאַפּאַטעס, פּאַנטאַפּל, פּיאָות און שטריימלעך. דער פּאָליציי־מייסטער ב ו ד ז ק אָ, אַז ער האָט דערוען אַ ייד אין אַזאַ הוּלך, פּלעגט ער תּיכּה אָפּשטעלן זיינע „רוסיפּיצירטע“ סוסיס, צורופּן צו זיך דעם קאַנסערוואַטיוון ייד מיט אַ זוונק פּון אַ פּינגער, גוט אויספּאַטשן אין מיטן נאַם און אָפּשיקן אין דער פּאָליציי־קאַנצלאַריע. דאָרטן האָבן ספּעציעלע משרתים געבראַכט, מיט דער הילף פּון אַ שער, דעם יידישן בּגד צו דעם מעמד און דער מאָס, וואָס דאָס געזעץ האָט געפּאָדערט.“

2.

אין דעם פּריצישן שול־אינטערנאַט אין מינסק אין 1856

אין דעם דאָזיקן פּריצישן פּאַנסיאָן (אויף רוסיש: בלאַגאָראַדני פּאַנסיאָן) האָט מען יידן זעלטן געזען. דאָך זענען זיי שוין געווען צו יענער צייט.

„איך האָב זיך באַגעגנט אין קלאַס 5 אָדער 6 מיט צוויי יידישע תּלמידים, איינער האָט געהייסן ג אָ ל ד ב ע ר ג און געשטאַמט פּון פּינסק; דער צווייטער האָט געהייסן א ו ר אַ ש ע וו און איז געווען

ד"ר יעקב שאצקי

א בעקערס א זון פון ראָמאַנאָווסקע גאַס. עס האָט אונדו געווונדערט זייער רוסיש רעדן, און הגם זיי זענען געזעסן נאָר מיט פּאָליאַקו, האָבן זיי זיך פּויליש נישט אויסגעלערנט. זיי האָבן געמוזט האָבן אין קאָפּ אַן אומקלאָרע פּאָליטיש-אויטאָליטאַרע טעאָריע (מכוח די שפּראַכן). אוראַשעוון פלעג איך פון צייט צו צייט באַזוכן טאַקע אין שול-ענינים, ער האָט געוווינט מיט זיינע עלטערן אין אַ קליין הויז, נישט ווייט פון אונדו. די עלטערן האָבן צווישן זיך גערעדט יידיש און מיט מיר נאָר פּויליש. די יידן אין מינסק האָבן קיין רוסיש נישט געקענט. די שילדן אויף די קראָמען זענען אַלע געווען אויף פּויליש. מיין אוראַשעוויז איז געזעסן אין ווינקל פון דעם אַרימען חדר איבער רוסישע לערנביכער. עס האָט געדברענגט אַ דין „שבתדיק“ ליכטל און ער האָט געחלומט וועגן אַ קאַריערע, וואָס ער האָט געבויט אין זיינע חלומות מיט געדולד, עקשנות און סודות-פּולקייט. אונדו, פּאָליאַקו, איז ער קיין שונא נישט געווען, אָבער אַ פּריינט אויך נישט. ביזן סוף פון זיין לעבן איז ער געבליבן אַ נישט-היגער, אַ פּרעמדער, אַן אויסלענדער. נאָך דעם ווי ער האָט באַקומען דעם דיפּלאָם, איז ער אַוועק משמעות קיין כאַרקאָוו, כדי זיך לערנען אויף דעם אונד-ווערזימעט. וועגן זיין ווייטערדיקן גורל ווייס איך נישט."

(פון די זכרונות פון דעם באַרימטן פּוילישן היסטאָריקער:

Tadeusz Korzon, Mój pamiętnik przedhistoryczny, Kraków, 1912, 13-14; 29-30.

עס איז אויך כדאי אָנצוווייזן, אַז ביזן יאָר 1861 זענען יידן געווען טעטיק ווי פּוילישע פּאַרלעגער נישט נאָר אין ווילנע, נאָר אויך אין מינסק, קרעמענעץ און אַנדערע שטעט. אין מינסק, וווּ **Korzon** האָט זיך געלערנט, זענען אין 1859 גע-ווען טעטיק ווי פּאַרלעגער פון פּוילישע ביכער, די ב ר י ד ע ר ב י י ל י ן.

XIII

א מוסטער פון אן הקדמה צו א יידיש השכלה-ביכל

שמואל בן אליהו רעסער, געבוירן אין ווילנע ארום 1820, איז געווען א לערער אין די קרוינישע יידישע שולן אין דרום רוסלאנד. ער האט מיטגעארבעט אין „קול מבשר“, ווו ער האט געשריבן פאפולערע וויסנשאפטלעכע ארטיקלען. ער איז געווען איינער פון די ערשטע פאפולאריזאטארן פון אלגעמיינער געשיכטע אין דער יידישער שפראך. אין 1863 איז דערשינען זיינע „איינע קורצע אלגעמיינע וועלט געשיכטע, פאם רוסישען אין דייטש בלשון צה וקה, אין ערצהלונגען איבערזעצט פיר קינדער“.

אין יאר 1870 איז אין ווילנע דערשינען זיינע א פאפולערע געשיכטע פון יידן א. נ. „קורות ישראל, די אלטע געשיכטע פון פאלק ישראל“.

אין 1876 איז דערשינען זיין:

רבה איינע וואונדערליכע ערצהלונג פון דעם גרויסען יודישען לעהרער רבה בר נחמני, אין דער צייט פון ריש גלותא מר עוקבא איבערזעצט פאן שמואל ב"ר אליהו רעסער מווילנא אין טאגאנראג, ווארשע, 1876. 66 זייטן.

פון דער דאזיקער אויסגאבע שטאמט טאקע די כאראקטעריסטישע הקדמה וואס ווערט דא איבערגעדריקט, ווי א מוסטער פון דער השכלה-צייט אין ליטע.

ליבע פריינדע

„געוויס האָט איהר שוין געלעזיגן מיינע צווייאַ ביכלאַך, וועלכע איך האָב אין זשאַרגאַן איבערגעזעצט, אָט למשל: „די קורצע אַלגעמיינע וועלט געשיכטע“ (דברי הימים הכללים ווינא 1863) אונד „דיא אַלטע געשיכטע פון פּאַלק ישראל (קורות ישראל, ווילנא 1869 חלק א). פיעל גילעהרטע (אונד אויך פּראָסטע מענטשן) האָבען מיר געדאַנק פיר מיינע נוטצליכע אַרבייט, ווייל זייאַ האָבען דאָרינען פיעל נוטצען גיפונען פיר דעם געמיינעם עולם וועלכע זענין ניכט אים שטאַנד דורך פּרעמדע שפּראַכן מיט געשיכטען זיך צובעקענען אונד דאָצו האָב איך אין זעהר אַ לייכטע פּערשטענדיקע שפּראַכע איבער־געזעצט. יעצט ליבע ברידער אונדז שוועסטער, בעט איך אייך, קופּט מיין דיע־זען איבערזעצן..... גלויבט מיר, על אמונתי, דאָס איהר וועט פון דעם ספּר־ל צופּרידען בלייבען, וויא איך לעב, דאָס איהר וועט פון אים גרויס הנאה האָבען, מער וויא פון די אַללע פּוסטע מעשיות וואָס איהר לייענט: פון אַ בעל־שם, פון וואָסער מענשן, האַלב־מענטש, האַלב־אַכס א. ד. ג. אין דיעזע מעשה, אָדער ראַמאַן, רופּט עס אָן וויא איהר ווילט, וועט איהר געפינען פיל מוסר אונד וואָס הייסט גאווה, כּעס אונד אַללערלייאַ כאַראַקטעריין פון מענשן. דער כלל איהר וועט אין דעם ביכל אַללעס געפינען. דאָריבער בעט איך אייך, שפּאַרעט נישט קיין געלד, נעהמט מיין דיעזען ספּר־ל צו הויז (טאַקי פיר מזומן) אונד לייענט איהן מיט אויפּמערקזאַמקייט (ווינעמאניע) וועט איהר זעהן וויא איהר וועט מיר איהר־ש דאַנקען, דערפאַר וועל איך אייך אין גיכען אַרויס געבען גאַר נייע שיינע צווייאַ ביכלאַך: „דיא אַהאַטניקי אונד דיא אינדיבאַנדיטען אין אַמעריקאַ“ — אונד: „די פּאַר־צייטיקע רציחות“* אונד אויך דעם צווייטען אונד דריטען טהייל „קורות ישראל“ — העלפט מיר ברידער, איהר וועט קיין חרטה ניט האָבען.

דער איבערזעצער

(* זיעהע קול חבשר 1871 נומר 40—36 (זען ערסטען קאַפּיטעל).

XIV

דער ווילנער מוכר-ספרים

די פאָעמע וואָס ווערט דאָ איבערגעדרוקט האָט אָנגעשריבן דער פּוילישער פּאָעט לודוויק קאָנדראַטאָוויטש (1823-1862), מער באַקאַנט אונטערן פּסעוודאָנים וואָס די סלאַוויסירטע קאָמאָ.

דער פּראָטאָטיפּ פאַר דער פּאָעמע איז אייגנטלעך אַ סינטעטישע געשטאַלט צונויפגעשטעלט פון צוויי פּאָפּולערע ווילנער יידן (וואָס האָבן געהאַנדלט מיט אַלטע פּוילישע ביכער און געווען שטאַרק פּראָפּויליש אין זייערע פּאָליטישע סימפּאָטיעס און סענטימענטן).

איינער פון זיי איז געווען זרח שפּעסל (1800-1886), ממש אַ לעגענדאַרישע געשטאַלט צווישן דער פּוילישער אינטעליגענץ אין ליטע (ער האָט געקענט פּערזענלעך דעם יונגן מיצקעוויטש), און דער צווייטער איז געווען שאַוילקוויטש (1830-1908). די צוויי יידן האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין די פּאַטריאָטישע געשעענישן וואָס האָבן דערפירט צום אויפשטאַנד פון 1863.

זרח שפּעסל האָט פאַרשפּרייט אומלעגאַלע פּאַטריאָטישע ליטעראַטור, געהאַלפּן די אַרעסטירטע פּוילישע פּאַטריאָטן. אַ מיט-צייטלעך—פּאָליאַק (גיישטאַר) דערציילט אין זיינע זכרונות, אַז דאָס איז געווען „זייער אַ סימפּאָטישער ייד, זייער ענלעך אויף הרב בערלינער“, זייער אַ מיט-צייטלעך פּאַליאַק און אַ הייסער ייד.“ שאַוילקוויטש איז געווען אַ גוטער פּאָליאַק און אַ הייסער ייד. געזעסן אַ יאָר אין ווילנער טורמע, דערפאַר וואָס ער האָט פאַרשפּרייט

ד"ר יעקב שאצקי

פוילישע רעוואלוציאנערע פראקלאמאציעס. זיין לוויה אין ווילנע (30 יאנואר 1908) האָט זיך פארוואנדלט אין אַ פּוּלִישֶׁ ע פּאַטראָ-טישע דעמאָנסטראַציע. צום ערשטן מאל אין דער געשיכטע פון דער ייִדישער ווילנע האָט מען געהערט פּוּלִישֶׁ ספּרדים און דערצו נאָך געהאַלטן פון פּאַליאַקן. די פּוּלִישֶׁ פּרעסע האָט פאַרעפּנט-לעכט אויספירלעכע און זייער סימפּאַטישע נעקראָלאָגן, ווי, למשל, „סיגאַרניק אילוסטראַוואַני“ (נומער 11, 1908).

הויז דעם קינסטלערישן ווערט איז די דאָזיקע פּאַעמע אויך פון אַ וואָגיקן קולטור-היסטאָרישן באַטייט.

די פּאַטראָגראַפיע, וואָס מיר האָבן געבראַכט אין בוך (זייט 151), איז אַ קינסטלערישע אויפפאַסונג פון דעם „יירישן בוקיניסט“ — הגם עם זענען פאַראַן אויטענטישע בילדער פון ביידע ייִדישע בוכהענדלער (געווען אין וואַרשעווער נאַציאָנאַל מוזיי).

קינקולקניס פּאַטער האָט אפילו געהאַט אַ געוויסן שייכות מיט דער ייִדישער ליטעראַטור.

אין 1823 האָט ער אָפּגעררוקט אין ווילנע אַ וויצן-ביכל, לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן דאָס ערשטע פון דעם מין אין ייִדיש. דאָס ביכל הייסט:

הונדערט אונד אייני אַנעגראַטין אודר קורצי בשרייבונג: וועלכי קאָנין דען באַזאָרגטין מענטשין פיל פאַר גינגין מאַכין אין דער צייט ווען זייאַ פון זייער לערנונג אודר אַרבייט פראַיי זיינן. איר וועט לעזין דרינגן אויך מאַראַל (מוסר), פילאָזאָפיע; צום מערשטין אבר פינד זיך זעלכי (מעשיות) פון וועלכי איר וועט פיר גיוויש גרויש (הנאה) האָבן; דיזי אַלע אַנעגראַטין זיין וואַרין איבער גיזעצט פון פראַנצייזישע, פּוּלִישֶׁ און אויך טייטש-ביכער, מיט איין גרינגין (לשון) זואַ וויאַ מיר איין וואָנדר דיזיש לאַנד שפּרעכין. ווילנע, תּגפּ״ד, 1823.

ס י ר אָ ק אַ מ ל אַ איז געווען זייער באַפריינדעט מיט ווילנער משכילים און האָט אַ סך געשריבן וועגן יידן און קאַראַאימען אין ליטע אין זייער אַ סימפּאַטישן ליכט.

וועגן קינקולקין און שעפּסלס זען: שאַצקי אין „יעוורייסקאַיאַ סטאַרינאַ“.

1915, זייטן 30—31.

KSIĘGARZ ULICZNY.

Aksamitem i złotem świetnieją księgarńie,
Aksamitna publiczność po książki się garnie.
A księgarz ceniąc towar jako mu się zdawa,
Złocistemi wyrazy sypie jak z rękawa;
I nam, którzy do druku gotujemy skrypta,
Do spartańskiej polewki dana soli szczypta
Dzięki Bogu i za to; a czy pamiętacie,
Kiedy w pańskim pałacu i w szlacheckiej chacie,
Starczył za wszystkie książki wileński kalendarz,
A za wszystkie gazety wioskowy arendarz?
Dziś cała Litwa czyta, dziś wszystko jej znane,
Więc pytasz sam u siebie: kto sprawił tę zmianę?

Patrzcie! ja go wam wskażę. Przyparty do ściany
Stoi żyd siwobrody, okryty w łachmany,
Oczy krwawe, zamglone, zgrzybiałość na twarzy,
Pod pachą kilka książek. To Nestor księgarzy!
Nie szydźcie z tej postaci! Lat sześćdziesiąt blisko,
Jak zajął przy tej ścianie swoje stanowisko
I przechodniom zalecał bibułę i szmaty,
Za miedzianą monetę dał złoto oświaty.
Gdy wielka pieśń i mądrość Hellady i Romy,
Górowała nad naszej mądrości atomy,
Kiedy w słowie Platona, w Horacego nucie,
Znajdowano Wielkości i Piękna poczucie;
On sprzedawał łacińską książeczkę in quarto,
Zabrudzoną z początku, a z końca odartą,
Sprzedał za kilka groszy i w dodatku powie:
— Niech pan czyta szczęśliwie, niech służy na zdrowie!

Zdrowieź było w tych książkach! Słowo wrzące czynem,
Naczytawszy się Rzymian, byleś Rzymianinem,
Duch olbrzymiał w potęgę, opływał w rozkoszy,
Za ubogą zapłatę kilkunastu groszy.
A nędzarz co to sprzedał, patrz, jak błogo leci,
Kupić czarnego chleba dla żony i dzieci;
Jak za ten czarny chlebek, plon swojego żniwa,
Panu Bogu dziękczynne psalmy wyśpiewywa!

Pogadajmy z nim sami. Wspomniał czasy młode,
Westchnął, oparł na kiju osiwiąłą brodę,
Otarł czerwone oczy:

— Panicze! panicze!

Tyle dobrego zdrowia i setnych lat życzę,
Ile przez moje ręce przeszło za lat dawnych
Prawdziwych Elzewirów w pergamin oprawnych!
Czy to raz profesorka figura zgarbiona,
Płaciła po dukacie listy Cyclerona?
Za Plautusa, choć prawda inkunabuł stary,
Pan Groddeck mi zapłacił aż cztery talary.
A ja tylko sprzedając ściskam ramionami,
Bo na co im te książki, kiedy piszą sami?

Rarytne były czasy, a książek ogromy,
Groddeck, Czacki, Śniadeccy, popisali tomy,
Dzieła choć naukowe szły jak asygnata,
Dużo ich sprzedawałem w staroświeckie lata!
Czy żyją, czy pomarli, daj Boże im zdrowie!
Kupowali je churmem akademikowie.
Nie jeden z nich dostał sławy literata,
Lub wielkiego lekarza przed obliczem świata.

Niejeden tego doszedł przez mego Homera,
że dziś jeździ karetą i ubogich wspiera,
Toż wszystko moje dzieci! mogę mówić śmiało,
W moich to oczach rosło, w moich rozumniało.
A był to lud ubogi, obciążony pracą,
Niejeden chciałby kupić... a tu niema za co!
Niejeden — tych paniczów dobrze mam w pamięci —
Targuje, zwraca książkę, a łąza mu się kręci.
To ja tak myślę sobie: — No, szkoda mi dzieci,
Dam na kredyt lub wzamian literackich śmieci,
Od Baki do Newtona wszystko mi się przyda,
A poczciwi panicze pokochali Żyda,
Grosz powoli, lecz ciągle, do worka się sączy,
Aż przyszedłem nakoniec do nowej opończy.

W zamianę dostawałem grube foliały:
Rejów, Wujków, Paprockich, Strykowski zbiór cały,
Łazarzów, Piotrkowczyków wydania bogate,
I pamiętam tytuły, pamiętam ich datę.
Nie chwałę się, znam druki krakowskie najrzadsze,
że czasem i w Bentkowskim omyłkę dopatrzę.
Niepopłatny był towar, mało znany komu,
To ja... z piętra na piętro... od domu do domu...
Obnoszę, pokazuję, rarytność dowodzę,
Wypchną mnie przez drzwi jedne, ja drugimi wchodzę;
Bo z biedy cóż mam począć? Dla kawałka chleba
Jasnym panom oświatę narzucać potrzeba.
I trochę rozbudziłem do książek ochotę:
Kolońskiego Kromera sprzedam za dwa złote;
Jeszcze wyższej w mym handlu dochodziły ceny,
Stuletnie kalendarze i Nowe Ateny.

Najwyżej stał Paprocki — bo tam było ryte,
Jaki herb dla lokaja, jaki na karete.
A choć mi czasem szkoda gotyckich rupieci,
Cóż robić? myślę sobie — to na chleb dla dzieci.

No!... pana Mickiewicza zabłysnęła chwała;
Ale już postarzałem... broda posiwiała,
Ręce znużone dziełmi Tacyta, Plutarcha,
Wsparłem ot, na tym kiju, stary patryarcha;
I nieraz gdy książeczkę roznosiłem małą,
Samemu na ten towar patrzeć się nie chciało,
Bo do czego to warto? tom taki niespory!
Jam przywykł do in folio lub quarto majori.

Co w tem to pobłądziłem, bo to dobre dzieła!
Wallenrodom i Dziadom, Litwa przyklasnęła.
Czy pan wiesz? były cuda, co i sen nie marzy:
W pół godziny sprzedałem... dziesięć egzemplarzy!
A wzięwszy dziesięć złotych raduje się dusza:
Hå! to musi być większy od Horacyusza!
Pamiętam, jakby dzisiaj, gdy w rzewnej podzięce
Autorowi Grażyny całowałem ręce...
Lecz począłem ubożec: czas płaci, czas traci...
Nowe kramnice książek otwarli bogaci,
A w każdej pełno ludu, ciekawość ich zdjęła,
Każdy się dopytuje o najnowsze dzieła;
A ja najstarszy księgarz, com sprawił tę zmianę.
Stoję, zgarbiwszy plecy i podpieram ścianę.

Co staremu do tego, czy wilgoć czy słota?
Zalecam przechodzącym romans Walter-Skota.

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע

Egzemplarz niekompletny... cóż ja biedny zrobię?
Pan Joachim wyjechał, pan Mickiewicz w grobie...
Pamiętam ich, pamiętam... ja żyłem z ich darów,
Teraz już nie sprzedaję tak dobrych towarów...
Skarlał czas, pokarleli nasi literaci,
Ale, jak mówią ludzie: czas płaci, czas traci.
Bóg mi czterdziestoletnią wynagrodzi pracę,
Odzyskam na Kraszewskim, co na innych stracę.
Kupujcie go panowie! sprzedaję niedrogo,
Bo biedne moje wnuki z głodu pomrzeć mogą.

* * *

Wtem kareta księgarza po bruku się toczy,
I błotem zabryzgała ślepe starca oczy.
Otarł zbolale oczy i podniósł je w górę:
— Och! na co ja stworzyłem tę literaturę!?

Władysław Syrokomla.

ב י ב ל י א ג ר א פ י ע

אַרכיוו-מאַטעריאַלן וועגן טשאַרטאַריסקיס בילדונגס-טעטיקייט אין ליטע.
(אַקטן אין טשאַרטאַריסקיס אַרכיוו, קראַקע, נומער 5271 — בריוו פון האַגע, גליקס-
בערג און אַנדערע).

אַרכיוו-אַקטן פון צענזור-אַמט (וואַרשע, אוניווערזיטעט-אַרכיוו). קאַפּיעס
פון אינסטרוקציעס און בריוו פון ווילנער צענזור-אַמט.

די דאָזיקע דאָקומענטן זענען כמעט אַלע פאַרברענט געוואָרן אין יאָר 1939. קאַ-
פּיעס געפֿינען זיך אין מיין באַזיץ.

אַלעקסאַנדראָוו ה., רעקרוטשינע און די קאַזיאַנע יידישע שולן.
צייטשריפט (מינסק, IV, 1930, 125-132).

אַסאָף שמחה, מקורות לתולדות החנוך בישראל, כרך רביעי, ירושלים, 1943.

בריינין ראובן, פון מיין לעבנס-בוך, ניו-יאָרק, "איקוּף", 1946.

גינצבורג מרדכי אהרן, דביר, ווילנע, 1844.

גינצבורג מרדכי אהרן אביעזר, וואַרשע, תרכ"ד.

גינצבורג שאול, היסטאָרישע ווערק, ניו-יאָרק, 1937, דריי בענד.

גינצבורג שאול, משומדים אין צאָרישן רוסלאַנד, ניו-יאָרק, 1946.

גינצבורג שמעון, ר' משה חיים לוצאטו ובני-דורו. (אַסאָף אגרות ותעודות),
תל-אביב, תרצ"ד, 2 בענד.

דערעוויאַנסקי יוסף-דוד, די באַציאונג פון דער געזעלשאַפט און די
רעגירונגס-קרייזן צו דער ראַבינער-שול. ייוואַ-בלעטער, X, 19-14.

דנציג אברהם, חיי אדם, ווילנע 1819, נויכטיק פאַר דער קולטור-געשיכטע
פון יידן אין ליטע און דעם מחברס איבערלעבעניש בעת דער מלחמה פון 1812].

היסטאָרישע שריפטן פון ייוואַ. באַנד III, רעדאַקטירט פון ע. טשערני-
קאווער.

ווייסבערג יצחק-יעקב, אגרות יהודה ליב גאַרדאַג, וואַרשע, 1894, צוויי
בענד.

וויינריב דוד, לתולדות ריב"ל. "תרביץ" כרך ה', 199-207.

יאפע דינה, י. ל. גארדאן ווי אַ קעמפער פאַר דער השכלה. "פון נאַענטן עבר", 1938, העפט III—IV.

יודיצקי א., יידישע ברוזשואַזיע און יידישער פּראָלעטאַריאַט אין ער-שטער העלפט XIX י"ה. קיעוו, 1930.

ליליענבלום מ. ל. אבות ההשכלה בליטא ובגליצא. "אחיאסף", באַנד X. מאַראַגאַליס אַ געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד. ערשטער באַנד, 1772—1861, מאַסקווע, 1930.

מגייד דוד, ווילנער משכילים מיט 60 יאָר צוריק. "פון נאַענטן עבר", 1937.

מגייד דוד, פון מיין לעבן. "פון נאַענטן עבר", 1938, I—IV.

מיימאַן שלמה, לעבנסגעשיכטע. איבערגעזעצט פון י. י. גאַלדשמידט, ווילנע, 1925.

עריק און ראַזענצווייג, די יידישע ליטעראַטור אין 19טן י"ה, קיעוו, 1935.

נאַטאַנאָן נחמיה, שפת אמת, וואַרשע, 1887, 132 זייטן.

(פאַר דער קולטור-געשיכטע פון ווילנע).

פאַזנער ש. ווילנער יידן אונטער דער נאַפּאָלעאַנישער אַקופאַציע, ייוואַ-בלעטער, VII, 278—286.

פינעס מיכל יוסף, ילדי רוחי, ווילנע, 1872.

פרידקיין א., אברהם-בער גאַטלאַבער און זיין עפאָכע, ווילנע, 1925.

צינבערג ישראל, די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן, ווילנע, באַנד 5, 6, 7 און 8.

צינבערג ישראל, קולטור-היסטאָרישע שטודיעס, איבערגעזעצט און רע-דאַקטירט פון יעקב שאַצקי, ניריאַרק, 1949.

קאַן פּנחס, איינער פון די ערשטע דאַקטוירים אין ווילנע (אהרן גאַרדאָן), ייוואַ-בלעטער, I, 53—61, 477—478.

קאַן פּנחס, אַ יידישע שטימ צום אויפשטאַנד 1794 אין ווילנע, ייוואַ-בלעטער, 4, 134—148.

קאַן פּנחס, יוליאַן קלאַטשאַק און זיין פאַטער הירש. היסטאָרישע שריפטן. I, 772—778.

קאַן פּנחס, יידישע פרויען אין דער אַקווערע-שול ביים ווילנער אוני-ווערזיטעט (1811—1824), היסטאָרישע שריפטן, I, 767—772.

קאַן פּנחס, דאָס ערשטע העברעאיש-יידישע לייען-בוך פון דער פוי-לישער שפּראַך און זיין מחבר.

פילאָלאָגישע שריפטן פון ייוואַ, באַנד III.

קאַן פּנחס, די התחלה פון יידישן דרוקוועזן און די ערשטע יידישע זעצער אין גראַדנע און ווילנע, ווילנע, 1936.

קאָן פּנחס, בריוו פון אַ ווילנער תלמיד פון 1822, יונגער היסטאָריקער, II, 1929, 143—148.

קאָן פּנחס, דאָס ערשטע פּויליש-יידישע ווערטער-בוך און זיין מחבר, פּילאָלאָגישע שריפטן פון ייוואַ, באַנד I, 1926.

קאָן פּנחס, וועגן עפענען שולן אין מאָהילאָווער און וויטעבסקער גו-בערניעס אין יאָר 1808. צייטשריפט, (מינסק), I, 157—164.

קאָן פּ, האַכסמפּלר היחיד של „ספר הקונדס“, קרית ספר, ה, 129—133.

קאָן פּנחס, מילדות מחברות ספרים לפני מאה שנה בוויילנא. קרית ספר, XIX, 118—121.

קלויזנער יוסף, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ירושלים, כרך שלישי, תרצ"ט.

קלויזנער ישראל, וילנא בתקופת הגאון, ירושלים, תש"ב.

רייזען זלמן, נייע אַרבעטן צו דער געשיכטע פון דער השכלה-ליטע-ראַטור, ייוואַ-בלעטער, 2, I, 193—207; 2, 367—389.

רייזען זלמן, צו דער געשיכטע פון דער יידישער פּאָלקס-ליטעראַטור, ייוואַ-בלעטער 3, 240—259.

רייזען זלמן, אייניקע מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון דער יידי-שער דערציאונג אין אָנהייב פון 19טן י"ה. שריפטן פאַר פּסיכאָלאָגיע און פע-דאָגאָגיק פון ייוואַ, באַנד I (1933), 401—422.

שאַצקי יעקב, יידישע בילדונגס-פּאָליטיק אין פּוילן פון 1806 ביז 1866. ניו-יאָרק, 1943.

שאַצקי יעקב, ליטווישע יידן און די מלחמה פון יאָר 1812 (כתב-יד).

פּעריאָדישע שריפטן און זאַמלביכער

העבר (פּעטראָגראַד), 1918, 2 בענד.

רשומות (אַדעס—תּל-אביב), 6 בענד.

כוכבי יצחק, 1861.

וואַסכאָד, 1881—1904 (רוסיש).

פּערענזשיטאַיע, 4 בענד, (רוסיש).

יעוורייסקאַיאַ לעטאַפּיס, 10 צענד (רוסיש).

יעוורייסקאַיאַ סטאַרינא, (1909—1930), 13 בענד, (רוסיש).

פון נאַענטן עבר (ווילנע), 2 יאָר.

ייוואַ-בלעטער (ווילנע), 1931—1939.

Abramowicz, Ludwik. — Cztery wieki drukarstwa w Wilnie (1525-1925). Wilno, 1925.

Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, X. 1904, 305-631.

Biegeleisen, H. — Cudzoziemiec na katedrze wileńskiej. **Muzeum** 1892, 97-104, 148-183.

Bieliński, Józef (1848-1922). — Doktorowie medycyny promowani w Wilnie. Warszawa, 1885.

Bieliński, Józef. — Reforma Uniwersytetu Wileńskiego za rektoratu Twardowskiego. Kraków, 1895.

Bieliński, Józef. — Stan nauk lekarskich za czasów Akademii Medyko-Chirurgicznej Wileńskiej. Warszawa, 1888.

Bieliński, Józef.—Uniwersytet Wileński. Warszawa, 1900, 3 vol.

Bieliński, Józef. — Porównanie szkół lekarskich w Warszawie i Wilnie, 1818-1830. **Pamiętnik Tow. Lekarskiego.** Warszawa, 1912, 1297-1314.

Brandstaetter, Roman. — Wybryki antyżydowskie studentów Uniwersytetu Wileńskiego w r. 1815. **Miesięcznik żydowski**, 1932, II. 481-488.

Brandstaetter, Roman. — Tragedja Juljana Klaczki. **Miesięcznik żydowski**, 1933.

ספאראט־אפדרוק

Chmielowski, Piotr. — Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi (1815-1823), Warszawa, 1898.

Frank Joseph (1774-1842). — *Annalen des Klinischen Instituts an der Universität zu Wilna*, Berlin, 1810.

Frank, Józef. — *Pamiętniki*, Wilno, 1913.

[אויסצוגן וועגן יידן פארעפנטלעכט פון י. שאַצקי אין „עוורייסקאַיאַ סטאַרינאַ“, 1914, 486—489.]

Ginzberg, Louis. — *Students, Scholars and Saints*. Philadelphia, 1928.

Ginsburg, Saul. — *Ma Lilienthals Activities in Russia*, New Documents. **Publications of American Jewish Historical Society**, 1939, vol. 35, 40-49.

Hordyński Z. — *Towarzystwo Szubrawców na Litwie*. **Przewodnik naukowy i literacki**, Lwów, 1882, X.

Heilbronn, Isak. — *Die mathematischen und naturwissenschaftlichen Anschauungen des Josef Salom-Medigo*. Erlangen, 1913.

- Iwaszkiewicz, Janusz.** — Litwa w roku 1812, Warszawa, 1912.
- Jabłońska-Erdmanowa, Z.** — Oświecenie i romantyzm młodzieży wileńskiej na początku XIX w., Wilno, 1931.
- Kamykowski, L.** — Jan Śniadecki w Komisji Tymczasowego Zarządu Litwy. *Minerwa*. Polska, 1930, 164-199.
- Handelsman, Marcelli.** — Adam Czartoryski, Warszawa, 1948, 2 tomy.
- Kon, Pinchas.** — Z doby Berka na Litwie, Warszawa, 1934.
- Kon, Pinchas.** — Zabiegi Uniwersytetu Wileńskiego o utworzenie szkoły początkowej dla żydów w Wilnie w latach 1808-1820.
- Kon, Pinchas.** — Montefiore w Wilnie w 1846 roku. *Nasz Przegląd*, 1934 (4 listopada).
- Kon, Pinchas.** — Kto był pierwszym wydawcą Adama Mickiewicza? *Nasz Przegląd*, 1933.
- Kon, Pinchas.** — Jan Śniadecki a oświata wśród żydów. *Kurjer Wileński*, 1930, No. 276.
- Lachnicki, T. E.** — Statystyka Gubernii Litewsko-Grodzieńskiej. Wilno, 1817.
- Lelwel, Joachim.** — Listy. Poznań, 1878-1879. 2 tomy.
- Mann, Jacob.** — Texts and Studies in Jewish History, 1925, volume II.
- Mościcki, Henryk.** — Pod berłem Carów. Warszawa, 1924.
- Mościcki, Henryk.** — Pod znakiem Orła i Pogoni. Lwów, 1933.
- Mościcki, Henryk.** — Z filareckiego świata. Warszawa, 1924, 143-186.
- Mościcki Henryk.** — Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi. Wilno, 1913.
- Morawski, Stanisław.** — Kilka lat młodości mojej w Wilnie (1818-1825), Wilno, 1924.
- Miterzanka, M.** — Działalność pedagogiczna Adama Czartoryskiego. Warszawa, 1931.
- Ochenkowski.** — Listy cudzoziemca o Wilnie (1784-1787). *Przewodnik naukowy i literacki*, 1879, VII. 335-349.
- Puzynina, Gabryela.** — W Wilnie i na dworach wileńskich. Wilno, 1927.
- Ogończyk, J.** — Korespondencja Czartoryskiego z Twardowskim. Poznań, 1899.
- Salit, S.** — Kolonja Izaaka. Wilno, 1934.

- Sobarri.** — Obrazki litewskie. Poznań, 1874.
- Talko-Hryniewicz, J.** — Z przeżytych dni (1850-1901). Warszawa, 1930.
- Shatzky, Jacob.** — On Jewish Medical Students of Padua. *Journal of the History of Medicine*, volume V, Number 4, 1950.
- Strojnowski, Walerjan (1759-1834).** — Ekonomja powszechna krajowa narodów. Wilno, 1816, 375-381.
- Turkowski, Tadeusz.** — Materyały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. 1805-1865. Wilno, 1935.
- Zahorski, W.** — Towarzystwo Lekarskie w Wilnie, Warszawa, 1897-98.
- Zaleska-Stankiewiczowa, I.** — Pensje żeńskie w Wilnie (1795-1830). Wilno, 1935.
- Żmigrodzki, J.** — Zasady pedagogiczne A. Czartoryskiego. Przewodnik naukowy i literacki, 1885, XIII.
- Ateneum Wileńskie**, 1926, 32 pp.

- С. Барханцев.** Из истории Виленского учебного округа. Русский Архив, 1874.
- Н. А. Бухбиндер.** Л. О. Леванда по неизданным архивным материалам. Петроград, 1918.
- Виршубский, А. М.** Из жизни врачей евреев г. Вильна. Еврейский Медицинский Голос, Одесса, 1908, I, 34.
- С. М. Гинзбург.** Из общественных настроений 60-х годов. Еврейская Мысль, 1926, 246.261.
- Глебов, Иван.** Из истории старейшей гимназии в Слуцке (1617-1775). Журнал Мин. Нар. Просв. 1904, IV, 342-365.
- Каган, И.** Новый закон о меламдах. СПб. 1894.
- П. С. Марек.** Из истории еврейской интеллигенции. Еврейский Вестник, 1928, 124-142.
- П. Марек.** Очерки по истории просвещения евреев в России. Москва. 1909.
- П. Марек.** Родословная еврейского интеллигента. Еврейская Мысль, 1922, 137-152.

Новоселов. Ревизия пр. Сеньковским белорусских училищ в 1826.
Ж. М. Н. П. 1870.

Погодин, А. Виленский Учебный округ. Сборник мат. по истории
просвещения в России. Том IV, выпуск I.

Русский Архив 1874, 1149-1262 (Школьное дело в Вильне).

Сеньковский, Иосиф. Отчет. Вестник Европы, 1820, I, 23-24.

נעמען-רעגיסטער

- אָבעלסאַן ליב — 159
 אַבראַמאָוויטש לודוויק — 180
 אד"ם הכהן (זע לעבענסאַן אברהם דוב בער)
 אוואַראָוו, בילדונגס־מיניסטער — 86
 אוראַשעוו — 194, 193
 איינבוים אַנטאַני — 81
 אחד העם — 142
 איינהאַרן — 138
 איליער מנשה — 80
 אַלגעבראַנד מויריצי — 151
 אַלעקסאַנדער דער ערשטער — 176, 47
 אַלשוואַנגער רב — 131
 אנטאַקאַלסקי — 153
 אסס — 151
 אפּאַטאָוו יודל — 135, 121
 אקסענפעלד — 148
 אריה לייב ר' טוביהס — 45
 אשכנזי ישעיה — 143
 באַועדאָוו יאהאַן בערנאַרד — 35
 באַק יוליאַן — 152
 בודני שמעון — 13
 בוודקאָ, פּאָליצמייסטער — 193
 בוכבינדער — 189
 ביילין ברידער — 194
 בלומאָוויטש שמואל — 107, 106
 בן זאב — 148
 בן יעקב יצחק אייזיק — 121, 107, 100
 133, 135, 143
 בעהאק יהודה — 150, 144, 96
 בערלאַנט מלכה — 65
 בעקו יוזעף — 160
 בראז ברוך משה — 148
 בראַמבעאוס באַראָן — 54
 בראַנדשטעטער ראַמאַן — 160
 ברוך בן הירש — 44
 ברוך בן יוסף — 45
 גאַטלאַבער אברהם בער — 137, 135
 גאַלאַמב צבי ניסן — 148
 גאַלדבערג — 193
 גאַלדמאַן יצחק — 141
 גאַרדאַן אהרן — 18
 גאַרדאַן יהודה ליב — 131, 129—127
 144, 145, 148, 150, 153
 גאַרדאַן יעקב — 18
 גאַרדאַן יקותיאל — 18
 גאַרדאַן מיכל אברהם — 145, 67, 57, 56
 146

- גיטעלס א. — 90, 113
 גינזבורג בנימין וואָלף — 20
 גינזבורג לוי — 27
 גינזבורג יודול באַראַן — 140
 גינזבורג יהודה אָשר — 92
 גינזבורג מרדכי אהדן — 60, 76, 92, 98—100, 103, 137—139, 144, 147
 גינטילאָ יאַן, גלח — 70
 גליקסבערג טעאָפּיל — 107, 151
 גליקסבערג יאַן — 162, 168, 169
 געלבער נ. מ. — 171
 גערמיזע זאָול — 87, 139
 גערמיזע יהודה ליב — 103, 104, 113
 גראדעק גאָטפריד ערנסט — 157, 158
 גרובער, שול־קוראַטאָר — 126
 גרעץ, פּראָפּ' — 30, 141
 דאַנציג אַררהם — 147
 דובנאָ שלמה — 30
 דוד טעוועלע ר', ליסער רב — 29
 דוואַרשען אברהם יצחק — 106, 107
 דייסעס — 85
 דיק אייזיק מאַיר — 86, 136, 138, 145—147
 דעלמעדיגאָ יוסף שלמה — 14, 16, 17
 האגע יחזקאל אריה — 63, 163—166
 הורוויטש אליעזר ליפּמאַן — 102
 הורוויטש יהודה — 21, 22
 הורוויטש פּנחס אליהו — 31—34
 הייליקמאַן — 189
 היימאַן הערץ — 36
 הכהן אד"ם (זע לעבענסאַן אברהם דוב בער)
 הכהן יואל בער — 142
 העלער יוסף־טוב ליפּמאַן — 16
 הערץ מאַרקוס — 24
 הפניני יידיה — 164
 וואָל אָשר זעליק — 122
 וואָלאָזשינער חיים ר' — 30
 וואָלף, דייטשער פּילאַזאָף — 26
 וואָלף, ד"ר — 50
 וואַלפּאוויטש שמעון — 37
 ווייזל נפתלי הערץ — 22, 26, 29, 32, 164
 ווילנער גאון — 27, 29
 ווינאַגראַדאָו ניקאָליי — 128
 ווינטשעווסקי — 154
 ווישניצער מ. — 158
 וועבער געאַרג — 141
 וועלוועלע ר', ווילנער מגיד — 139
 זאַבלודאָוסקי איטשעלע — 112
 זאָואַדזקי יוזעף — 53, 54, 70, 74—76
 זאַלקינד שלמה זלמן — 85, 121
 זאַלקינד שמואל — 138
 זאַמאַשטש דוד — 164
 זאַן טאַדעאָוש — 170
 זאַק חיים — 115
 זאַקהיים אברהם — 85, 88, 92
 זייבערלינג יצחק — 59
 זיידענבערג בער — 60
 זילבערמאַן פ. מ. — 90
 זימעל שמחה — 77, 174
 זעטיל יצחק אריה — 138
 זק"ש שניאָר — 102
 זשוקאָווסקי שימאָן פעליקס, גלח — 56, 57, 60, 61, 73
 חיים וואָלאָזשינער ר' — 30
 טובלי טוביה — 45
 טוגענטהאַלד וואָלף — 101, 116, 125
 טוגענטהאַלד יעקב — 81
 טיזענהוין אַנטאַני — 36, 43, 44, 176

- טיפאָגראַף שמחה זימל — 107, 160, 76
 טישקאָ-יאָגיכעס לעאָן — 97
 טישקעוויטש, גראַף — 182, 69, 59
 טראַכטענבערג מענדל — 88
 טראַפלאָוויטש יוסף — 164
 טרעמביצקי — 78
 טשאַצקי טאַדעאַוש — 78, 49, 39, 35, 158, 157
 טשאַרטאַריסקי אַדאַם, פּירשט — 43, 35, 47, 49, 50, 53, 55, 58, 60—64, 66—68, 76, 78, 79, 82, 84, 85, 163—167, 174
 טשובעק י. — 172
 טשעטשאַט יאַן — 171
 טשערנישעווסקי — 148
 יאַגיכעט יעקב — 97, 136
 יאַגיכעס-טישקאָ לעאָן — 97
 יאַנקאָווסקי טשעסלאָו — 185
 יאַסעלעוויטש בערעק — 161
 יאַשינסקי יאַקוב, גענעראַל — 38, 44
 יאַשענסקי, פּריץ — 45
 יודיצקי — 189
 יונדזשיל סטאַניסלאָו — 159, 160
 יונתן בן יוסף ר' — 26
 יחזקאל בן משה — 77
 יעקב ב'ר חיים הכהן — 43
 יצחק ב'ר הלל ר' — 184
 כאַדזקאָ אינגאַצי — 181—185
 כּוואַלסאַן דניאַל — 150
 כּערסאַקאָו — 125
 לאַנדוי צמח הלוי — 103
 לוצאַטאַ משה חיים — 18, 164
 ליריע דוד — 121
 ליאַנדאַר הירש — 90, 148
 ליאַנדער ליב — 53
 לייבאַשיץ יעקב, ד"ר — 20, 29, 36, 38, 64
 לייבאַשיץ שלמה — 36
 ליליענבלום משה ליב — 131, 134, 144
 ליליענטאַל מאַקס, ד"ר — 110
 לינדערבראַטן רפּאַל — 113
 לעבענסאַן אברהם דוב בער — 9, 59, 95, 100, 107, 120, 140
 לעוואַנדאַ לעאָן — 101, 122, 124, 128, 186—189
 לעווי — 58
 לעווינ שאול — 88
 לעווע, ד"ר — 139
 לעווענזאָן יצחק בער — 87
 לעווענזאָן מיכאַל — 9
 לעווענשטיין יואל דוד (ווילנער באַלע-בעסל) — 137, 140, 190—192
 לעלעוועל יאַאַכים — 58, 78, 83
 מאַירסאָן אַשר לעמל — 89
 מאַנדעלשטאַם אריה לייב (לעאָן) — 109, 114, 115, 117, 129
 מאַנדעלשטאַם חצקל — 114
 מאַנטעפיאַרע משה — 138, 143
 מאַניש יהושע — 44, 88, 171
 מאַנע — 153
 מאַסאַלסקי עדוואַרד — 80
 מאַפּו אברהם — 135, 149
 מאַרגאַלין — 189
 מאַרקאַן חיים ליב — 150
 מאַרקעוויטש הלל — 87
 מאַשינסקי, גראַף — 59, 74
 מוראַוויאַוו, גראַף — 124
 מיאַרטשינסקי, גלח — 173
 מייזלס בעריש — 197
 מיימאַן שלמה — 24—26, 33, 36
 מינקאָווסקי הערמאַן און אַסקאַר — 152

- פּאַטאַצקי סעווערין — 47
 פּאַלאָנוס שלמה, ד"ר — 20, 37—40
 פּאַניאַטאָווסקי סטאַניסלאָו אויגוסט, קע-
 ניג — 35, 44, 176
 פּאַפּיערנאָ אַבראַם יעקב — 143
 פּאַריצקער רב — 157, 158
 פּוֹלע דע — 124
 פּיאַסעצקי קאַזימעזש — 170
 פּינעס מיכל יוסף — 88, 144
 פּעטראָשקעוויטש — 171
 פּעסטל — 80
 פּאַרטטער יאַהאַן געאַרג אַדאַם — 20
 פּיינבערג דוד — 152
 פּין שמואל יוסף — 102, 120, 121, 123,
 138, 143, 149, 150
 פּירסט יוליוס — 103
 פּלאָוויס — 141
 פּלונגיאַנסקי מרדכי — 115
 פּענעלאַן — 142
 פּראַנק ישעיה יעקב — 19
 פּראַנקו־מינדיס אַבראַם — 164
 פּרידלענדער דוד — 96
 צונץ יום־טוב ליפּמאַן — 120
 צייטלין אַבראַם בער — 144
 צינבערג ישראל — 17, 23
 צפת צבי הירש — 71
 קאַוונער אורי צבי — 143, 145, 146
 קאַלינסקי קאַנסטאַנטין — 103
 קאַן פּנחס — 161
 קאַנדעל דוד — 158
 קאַנדראָטאַוויטש לודוויק — 197
 קאַנט עמאַנועל — 24
 קאַסאַקאָווסקי, ווילנער בישאָף — 45
 קאַפּערניק — 31
 מיצקעוויטש אַדאַם — 51, 59, 78, 79,
 97, 170, 171
 מן מנחם — 74, 107
 מענדעלזאָן משה — 24, 28, 30, 31
 מענדעלזאָן, ווילנער משכיל — 136
 משה בן שמעון — 90
 נאַוואַסילצעוו, סענאַטאָר — 79
 נאַזימאָוו, גובערנאַטאָר — 186, 187
 נאַטאַנאָן בער — 137
 נאַראָוו, בילדונגס־מיניסטער — 186
 נחום ר', גראַדנער שריפטגיסער — 43
 ניקאָליי דער ערשטער — 110, 171
 ניימאַן בער — 58, 67, 76, 78
 ניימאַן משה שמואל — 105, 164
 נתן שמואל — 19
 סאַטאַנאָווער מענדל — 48
 סאַסיס — 189
 סאַפּיר — 88
 סגל יוסף — 16, 88
 סטאַנעוויטש זיגמונט — 170
 סטראַיאַנאָוסקי וואַלעריאַן — 80
 סיו אויזשען — 141
 סיראַקאַמלאַ וואַלדיסלאָו — 65, 78, 152,
 181, 197, 198
 סלאָוואַצקי יוליוש — 160
 סלאָנימסקי דוד — 150
 סלאָנימסקי חיים זעליק — 93, 125
 סמאַלענסקי פרץ — 150
 סענאַל טויבע — 148
 סענקאָווסקי יוזעף — 54
 עליאַס יוסף — 30
 עליאַשבערג יהודה בצלאל — 103
 עלענבאַגן אַלעקסאַנדער — 106
 עפשטיין יוסף אליעזר — 102
 ערליך בערנאַרד — 19

- ראטשילד — 143
 ראם, דרוקער־משפחה — 43, 44, 75,
 106, 107, 142, 146, 148, 149
 ראפאלאוויטש — 151
 רובין, מוכר ספרים — 182
 רוטשינסקא עקארט — 113
 רושאַ זשאַן זשאַק — 21, 22
 ריוועסמאָן מרדכי — 147
 רייזען זלמן — 104
 רינדזונסקי ברוך — 71
 רמב"ם — 16, 17, 23
 רעסער שמואל — 195

 שולמאן נפתלי הערץ — 41
 שולמאן קלמן — 114, 135, 140—144
 שטיינבערג יהושע — 124, 145
 שטיינשיידער הלל נח — 143
 שטערן אברהם יעקב — 62
 שטערן בצלאל — 160
 שטראַשון מתתיהו — 143
 שריפטגיטער — 149
 שיפער יצחק, ד"ר — 192
 שיק ברוך — 27
 שליקאוו — 171, 172
 שלמה ר' רופא מלענטשיץ — 16
 שלעזינגער — 85
 שמעון ר' פון סלאָנים — 27, 28
 שמעון בן זאב וואָלף ר' (שימעלע נעס־
 וויז) — 36
 שניאָדעצקי יאַן — 50, 55, 59
 שעפּלס זרה — 197
 שערעשעווסקי יהודה יידל — 88, 124

 קאַצענעלבוויגן אברהם — 138
 קאַצענעלבוויגן חיים — 100
 קאַצענעלבוויגן מרדכי — 150
 קאַצענעלבוויגן צבי הירש — 86, 95,
 110, 120, 136, 138
 קאַצענעלזאָן יעקב — 136
 קאַרוואַן טאַדעאָש — 194
 קאַרסאַקאָוו, גובערנאַטאָר — 172
 קאַשטשוסקאַ טאַדעאָש — 38, 68, 69,
 161, 162
 קובליצקי, גלח — 45
 קופער — 137
 קוקולסקי — 158
 קושעלעווסקי שמואל — 59, 69, 96
 קינקולקין אסתר — 65
 קינקולקין שעוועל (שאול) — 151, 152,
 197, 198
 קלאַטשקאַ יוליאַן — 96
 קלאַטשקאַ צבי הירש — 110, 112, 135
 קראַן יהודה — 71, 72
 קראַשעווסקי יוזעף — 96, 181

 ראַדזיוויל קרישטאָף — 12
 ראַזען מאַטיאַס — 190
 ראַזענטאַל משה — 86, 88, 97
 ראַזענטאַל ניסן — 110
 ראַזענסאָן יוסף — 56, 59
 ראַזענקראַנץ אברהם — 149
 ראַטנער דוב בער — 150
 ראַטענבערג בנימין — 106
 ראַטענבערג שמואל — 59

דעם פוילישע יידנטום

ביכער־סעריע פון דעם צענטראל־פארבאנד פון פוילישע יידן
אין ארנענטינע
רעדאקטאר: מאַרק טורקאָוו

פארלאַג־לייטער: אברהם מיטלבערג

ביו איצט דערשינען:

- (1) מאַרק טורקאָוו: מלכה אָוושיאני דערציילט... (אויספארקויפט)
- (2) ה. ד. נאָמבערג: י. 5. פּרץ (אויספארקויפט)
- (3) וו. גראַסמאַן־וויערניק: טרעבלינקע (אויספארקויפט)
- (4) פּרץ גראַנאַטשטיין: מיין חרוב שטעטל סאַקאָלאָוו (אויספארקויפט)
- (5) ישראל טאַבאַקסבלאַט: חורבן לאָדזש (אויספארקויפט)
- (6) זרובבל: כאַרג חורבן (קאַפיטלען פוילן) (אויספארקויפט)
- (7) אלחנן צייטלי: אין א ליטעראַרישער שטוב (אויספארקויפט)
- (8) ד״ר ח. שאַשקעט: פוילן — 1946 (אויספארקויפט)
- (9) ז. סעגאַלאָוויטש: טלאָמאַצקע 13 (אויספארקויפט)
- (10) מ. נודעלמאַן: געלעכטער דורך טרערן (אויספארקויפט)
- (11) ד״ר מאיר באלאַבאַן: די יידן־שטאָט לובלין (אויספארקויפט)
- (12) ישראל אפרת: היימלאָזע יידן (אויספארקויפט)
- (13) ד״ר יעקב שאַצקי: אין שאָטן פון עבר (אויספארקויפט)
- (14) דוד פּלינקער: אַ הויז אויף גושיבאָוו (אויספארקויפט)
- (15) ד״ר הלל זיידמאַן: טאַגבוך פון וואַרשעווער געטאָ (אויספארקויפט)
- (16) קינדער־מאַרטיראָלאָגיע (זאַמלונג פון דאָקומענטן) (אויספארקויפט)
- (17) חיים גראַדע: פּליטים (לידער) (אויספארקויפט)
- (18) ש. קאַטשערגינסקי: פּאַרטיזאַנער גייען!... (אויספארקויפט)
- (19) פּרידע זרובבל: נע ונד (פאַרצייכנונגען פון א פּליטה) (אויספארקויפט)
- (20) מרדכי שטריגלער: מאידאַנעק (אויספארקויפט)
- (21) יעקב לעשטשינסקי: אויפן ראַנד פון אָפּגורנט (אויספארקויפט)
- (22) ז. סעגאַלאָוויטש: געברענטע טריט (אויספארקויפט)
- (23) אברהם טייטלבוים: וואַרשעווער הייה (אויספארקויפט)
- (24) טאַניאַ פּוקס: אַ וואַנדערונג איבער אָקופּירטע געביטן (אויספארקויפט)
- (25) ש. ל. שניידערמאַן: צווישן שרעק און האָפּענונג (אויספארקויפט)
- (26) לעאָ פּיגולשטיין: מגילת פוילן (אויספארקויפט)
- (27) יאַנאַס טורקאָוו: אַזוי איז עס געווען... (חורבן וואַרשע) (אויספארקויפט)
- (28) ש. איזבאַן: „אומלעגאַלע“ יידן שפּאַלמן ימען (אויספארקויפט)
- (29) יעקב פּאַט: הענעך (אויספארקויפט)
- (30) ד״ר י. קערמיש: דער אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ (אויספארקויפט)

- (31) שמחה פאָליאַקיעוויטש: אַ טאָג אין טרעבלינקע
- (32) מודכי שטריגלער: אין פאבריק פון טויט
- (33) אברהם נחתומי: אין שאַטן פון דורות
- (34) יחיאל לערער: מײן היים (פאָעמע)
- (35) יוסף וואָלף: לײענענדיק פּרעזן...
- (36) צפורה קאַנעצנעלסאָן נאכומאָוו: יצחק קאַצענעלסאָן
- (37) י. הירשהױט: פינצטערע נעכט אין פּאַוויאַק
- (38) נחום סאָקאַלאָוו: פּערזענלעכקײטן
- (39) רחל ה. קאַרן: היים און היימלאַזיקײט (לידער)
- (40) א. אלמי: מאַמענטן פון אַ לעבן
- (41) מנשה אונגער: פּשיסכע און קאַצק
- (42) מ. בורשטיין: איבער די חורבות פון פּלוינע
- (43) מ. קיפּניס: הונדערט פּאָלקס-לידער
- (44) ז. סעגאלאָוויטש: מײנע זיבן יאָר אין תּל-אביב
- (45) דײַר ח. שאַשקעס: אַ וועלט וואָס איז פּאַרביי...
- (46) שלמה וואגא: חורבן טשענסטאַכאָוו
- (47) אברהם זאָק: יאָרן אין וואַנדער (לידער)
- (48) ש. איזבאָן: פּאַמיליע קאַרפּ (ראַמאַן) ערשטער באַנד
- (49) ש. איזבאָן: פּאַמיליע קאַרפּ (ראַמאַן) צווייטער באַנד
- (50) דײַר א. מוקדוני: מײנע באַגעגענישן (זכרונות)
- (51) ר. שושנה קאהאַן: אין פּײער און פּלאַמען (טאַג-בוך)
- (52) י. י. טרונק: די יידישע פּראָזע אין פּוילן
- (53) יאָנאַס טורקאַוו: אין קאַמפּ פּאַרן לעבן
- (54) יצחק פּערלאָוו: די מענטשן פון „עקזאָדום 1947“ (ראַמאַן)
- (55) פּונחס ביזבערג: שבת-יומטובדיקע יידן
- (56) שלום אַש: פּעטערבורג (ראַמאַן)
- (57) שלום אַש: וואַרשע (ראַמאַן)
- (58) שלום אַש: מאַסקווע (ראַמאַן)
- (59) דײַר פּיליפּ פּרידמאַן: אַשוויענטשים
- (60) ב. ראָזעו: טלאַמאַצקע 13
- (61) דוד פּלינקער: אין שטורעם (ראַמאַן) ערשטער באַנד
- (62) דוד פּלינקער: אין שטורעם (ראַמאַן) צווייטער באַנד
- (63) יאנוש קאַרטשאַק: משהלעך, יאַסעלעך, ישראליקלעך
- (64) מודכי שטריגלער: ווערק „צע“, באַנד איינס
- (65) מודכי שטריגלער: ווערק „צע“, באַנד צוויי
- (66) חיים גאדע: שײן פון פּאַרקאַשענע שטערן
- (67) רבקה קוויאַטקאַווסקאַ: פון לאַגער אין לאַגער
- (68) יואל מאַסטבוים: מײנע שטורמישע יאָרן (זכרונות)
- (69) אליהו טראָצקי: גלות דײַטשלאַנד
- (70) דײַר יעקב שאַצקי: קולטור-געשיכטע פון דער השכלה

עם דרוקט זיך און דערשיינט בקרוב:

נחמן מייזיל: געווען אמאל א לעבן... (זכרונות)
י. י. טרונק: סימכע פלאכטע
יהודה עלבערג: אונטער קופערנע הימלען
ד"ר א. מוקדוני: אין אויסלאנד
זיגמונט טורקאו: פראגמענטן פון מיין לעבן
בעלכאטאו (זאמלבוך)

עם גרייט זיך צום דרוק:

יהושע פערלע: יידן פון א גאנץ יאָר
ב. מיכאלעוויטש: זכרונות פון א יידישן סאַציאליסט
ז. י. אנכי: ר' אבא און אנדערע דערציילונגען
דניאל טשארני: ווילנע
יעקב לעשטשינסקי: ערב דעם חורבן
ד"ר יוסף טענענבוים: גאליציע — מיין אלטע היים
ש. בריאנסקי: זשעלעכקאווער געשטאלטן
מרדכי שטריגלער: גורלות
רחל אויערבאך: פון רינגעלבלומס ארכיוו
יוסף רייך: זכרונות פון א פארטיזאן
ד"ר יעקב וויגאדסקי: זכרונות פון אַקופאציע־יאָרן
ד"ר גרשון לעווין: דאָס בוך פון מיין לעבן
ז. סעגאלאוויטש: פופציק בריוו
ש. בערלינסקי: ירושה
קאדיע מאָלאָדאווסקי: אמאל איז געווען
הערשעלע: שבת אויפן טראַקט
אברהם לעוו: א ליד נאָך אייך

דאָס פּוילישע יידנטום

יעקב באַטשאַנסקי שרייבט וועגן ב. י. ראָזענס בוך „טלאַמאַצקע 13“ („די פרעסע“, בוענאָס-איירעס, 18טער מאי 1950):

אַז טלאַמאַצקע 13 איז געווען אַ גרויסע פעסטונג פון שעפּערישן נאַ-ציאָנאַלן יידישן גייסט. די אויס-כּרוכן פון ענטוויאָזם אין אַ ליטע-ראַרישער און פּאָעטישער שפּראַך זענען נישט גרויס אין צאָל — און דערפאַר ווירקנדיק — און דער סאַ-מע עיקר זענען די פּאַקטן. און דאָך האָבן די פּאַקטן כּסדר נשמה און מיר. האָבן נישט וויניקער פּאַר-טרעטן ווי פּאַטאַגראַפיע.

קיין געשיכטע פון טלאַמאַצקע 13 איז ראָזענס בוך נישט. די דאָך זיקע געשיכטע וועט עמיצער אַנד-דערש אַנשרייבן, אויב ער וועט האָ-בן די געהעריקע מאַטעריאַלן דער-פאַר. די פּראָטאַקאָלן פון אלע אָפּ-טיילונגען פון דעם דאָזיקן אַנשטאַלט זענען וואַרשיינלעך נישט אָפּגערא-טעוועט געוואָרן. אָבער אַ רעפּע-טיציע פאַר דער געשיכטע פון דעם וואַרשעווער יידישן שרייבער פאַר-איינ איז ביי ראָזענען פאַראַן. דאָס

22 קאַפיטלען האָט בער י. ראָ-זענס בוך „טלאַמאַצקע 13“ און 125 זייטן. דער מחבר איז נישט קיין באַרעדעוודיקער. די רעדאַקציע פון דער ביכער-סעריע „דאָס פּוילישע יידנטום“ באַמערקט אין איר קור-צער הקדמה, אַז דער מחבר איז געווען אַן אַקטיווער טוער פון טלאַ-מאַצקע 13 און אין לעצטן פּעריאָד האָט ער פאַרנומען דעם אַמט פון סעקרעטאַר פון פּראָפּעסיאָנעלן ראַט, וואָס האָט אָנגעפירט מיט אלע אָר-גאַנזאַציאָנעלע און פּראָפּ. ענינים פון דער יידישער שרייבער און זשורנאַליסטן משפּחה אין פּוילן. די דערמאָנטע רעדאַקציע דערציילט אויך, אַז ב. י. ראָזען איז אַ זשור-נאַליסט און שרייבער. אָנגעשריבן זיין בוך האָט דער מחבר אַ סך מער ווי דער סעקרעטאַר פון פּראָ-פּעסיאָנעלן ראַט און אַלס זשורנאַ-ליסט, איידער אַלס שרייבער, כאַטש אויסן איז ער געווען צו דערווייזן,

צווייטע קאפיטל הויבט ער אָן מיט די ווערטער: „לאָמיר אָפגעבן דער כראָנאָלאָגיע, וואָס איר קומט". און דאָס כראָנאָלאָגישע איז גאנץ אינטערעסאנט. עס איז כמעט אייבערראשנדיק דער פאקט, אז טלאָ-מאצקע 13 איז געגרינדעט געוואָרן ערשט אין יאָר 1916. עס פלעגט מאכן דעם איינדרוק, אז דער דאָזי-קער פאראיין עקזיסטירט שיעור נישט זייט „ששת ימי בראשית". זאָגט דאָך ב. י. ראָזען אליין אין זיין ערשטן קאפיטל, אז „טלאָמאצ-קע 13 קלינגט ווי מענדעלע מוכר ספרים און שלום עליכם". קומט אויס, אז מענדעלע און שלום עליכם זענען געבוירן געוואָרן אין 1916. (עס דארף דאָ באמערקט ווערן, אז דער מחבר מיינט צו זאָגן, אז טלאָ-מאצקע 13 איז מיט דער צייט גע-וואָרן א פסעוודאָנים. ווען דער פאר-איין האָט זיך שוין נישט געפונען אויף טלאָמאצקע 13, האָט מען אים נאָך אלץ גערופן מיטן נאָמען פון ערשטן אָדרעס. אין ניריאָרק איז היינט פאראן א פאראיין, וואָס רופט זיך „טלאָמאצקע 13" און וואָס גע-פינט זיך אוודאי נישט אף דעם דאָזיקן אָדרעס) און עס איז זייער אינטערעסאנט צו וויסן, אז די גרינד-דער פון פאראיין זענען געווען: ה. ד. נאָמבערג, ש. 5. שאלקאוויטש (בן אביגדור), א. גאוועז, נח פּרילוצקי,

ד. קארלינסקי, מנחם קיפּנים, ה. ח. זאגארדסקי, יוסף העפּטמאן, פ. פ. ליאָכאווער, ה. איש און דוד דרוק. וועגן יעדן פון די גרינדער וואָלט מען געקענט אָנשרייבן מער ווי איין קאפיטל פון אַ בוך. נאָמבערג האָט פארטראָטן דעם גאנצן דור פון פרצעס תלמידים און דינעזאָן האָט פארטראָטן פרעזן אליין, וואָס האָט שוין געפעלט א יאָר. ליאָכאווער איז מיט דער צייט געוואָרן איינער פון די באדייטנדיקסטע יידישע ליי-טעראטור-קריטיקער און ליטעראטור היסטאָריקער און יוסף העפּטמאן איז היינט רעדאקטאָר פון אַ גרויסער טאָג-צייטונג אין תל-אביב און פרע-זידענט פון העברעאישן זשורנאליס-טן פאראיין אין ישראל. שאלקאוויטש (בן אביגדור איז געווען אי א הע-ברעאישער שרייבער, אי אַן אַרויס-געבער פון העברעאישע ביכער. פרי-לוצקי איז געווען דער אויסגעהאל-טנסטער קעמפער פאר יידיש, מנחם קיפּנים איז געווען איינער פון די באַליבטסטע יידישע זינגער און אויך אַ זייער באַליבטער פעליעטאָניסט. און אָט זענען די פרעזידענטן פון טלאָמאצקע 13 אין משך פון די 23 יאָר עקזיסטענץ: נאָמבערג, קארלינ-סקי, ד"ר שיפּער, ד"ר משה זיל-בערפארב, ז. סענאלאָוויטש, הילעל צייטלין, ש. 5. סטופניצקי, ב. שעפ-נער. ווער די אלע זענען געווען —

עם האָט געהאַט אַ שוואַכקייט צו אַ קערטל און ווער צו אַ טענצל. קיין לאָקיי מיט אַ ליווריע איז ביי דער טיר נישט געשטאַנען, דאָך איז מען נישט סתם אַרײַנגעגאַנגען אין פאַראײן אַרײַן. מען האָט אײַמ פאַנירט דרך־אַרץ און ער האָט סײַ ווי עקזיסטירט. מיט דער צײַט פלעגן יידן אַהין קומען זיך אַראָפּרעדן פון די הערצער און פרעגן אַן עצה. די ליטעראַרישע אַקטיאָרן פלעגן מער קומען אין שרײַבער פאַראײן ווי אין אַקטיאָרן פאַראײן. אויך אָנ געזעענע פּאָליטישע פירער פלעגן זײַן שטאַמגעסט אין פאַראײן. און דאָ האָט אָפּט געהערשט שלום צווישן פאַרטיי־פירער. זרובבל — צו לאַנגע יאָר אים — פלעגט פירן אַ געמיטלעכן שמועס מיט דעם בונד־דיסטישן פירער מיכאַלעוויטש. דער פאַנאַטישער העברעאִיסט טשורנער האָט געשפּילט שאַך מיט הימל־פאַרבן אויף יידיש און דער קאָנ־סערוואַטיווער ציוניסט ד"ר גאַט־ליב האָט געשפּילט שאַך מיט דעם בונדיסט יוסף כמורנער - לעש־טשינסקי.

בער י. ראָזען שילדערט פּרעס בילד עפעס ווי פּרעס גייסט. און ער האָט אײַניקע טרעפּלעכע באַמער־קונגען וועגן אים. מען האָט גע־פּילט, אַז פּרץ איז נישט צופּרײדן, ווען מען האָט זיך אים אונטער דער

דער אײַנציקער, וואָס איז נאָך דאָ, און צו לאַנגע יאָר אים. איז ב. שעפּנער — דאַרף מען יידישע לײַע ענער נישט דערצײלן. פאַר נישט פּוילישע יידן איז דער אײַנציקער ווייניק באַקאַנטער נאָמען — קאַר־לינסקי, וואָס איז געווען אַן אָנגעד־זעענער יידישער ליטעראַטור־קריטי־קער אין וואַרשע. שְׁלום אַש איז בכּדר געווען ערן־פּאַרזיצער פון „טלאַמאַצקע 13“.

דער שרײַבער פאַראײן האָט אַ רײַנגענומען יידישע שרײַבער אין יידיש, העברעאִיש און פּויליש. עס האָבן צו אים געהערט שרײַבער אויך פון ווילנע, לאָדזש, לעמבערג, קראַקע אא"וו. אַלס מיטגליד האָט מען געקענט אָנגענומען ווערן, ווען מען האָט געהאַט צען אָפּגעדּרוקטע לידער, אָדער צוויי דערצײלונגען, אָדער פּופּציק אָפּגעדּרוקטע אַרטיקל־לען, אָדער אַן איבערגעזעצט בוך. אין אַ היפּשער מאָס האָט טלאַמאַצ־קע 13 פאַרנומען דאָס פּלאַץ פון פּרעס הײם, וואָס איז געווען דער „בית וועד“ פאַר שרײַבער און וואָס האָט זיך געפּונען אויף צעגלאַנא 1.

דער פאַראײן איז גיך פּאַפּולער געוואָרן בײַ לײַענער. מען איז אים געגאַנגען אָנקוקן און מען האָט צו אים ממש עולה גלג געווען. און דער מחבר שילדערט די שרײַבער אין זײַער גאַנצער מענטשלעכקייט. ווער

נאָז אַנדערגעזעצט שפּילן אין קאָר-טן, אָבער בייזער האָט פּרץ אויס-געזען, ווען מען האָט זיך געזעצט לעבן אים שרייבן דיכטונג. „דיכטונג איז אַן אינטימע זאָך, דאַרף נישט געמאַכט ווערן אזוי אָפּן, „בפני כל עם ועדה“. ווען נאָמבערג האָט זיך געקריגט מיט שלום אַשן וועגן הילף פאַר ווייסנבערגן, האָט פּרץ זיך „אַריינגעמישט“ אין דער דיס-קוסיע און ווען שלום אַשם פּרוי האָט מודה געווען, אַז איר מאַן איז נישט גערעכט, האָט פּרץ אויך צוגעגעבן: „מיינע ווערטער... ער איז נישט גערעכט“... דער מחבר שילדערט ווי מאַננער זינגט איין מיט דעם עולם זיין „דאָס נייע ליד“ און פּרץ קוקט אַראָפּ פון פּאַרטעט און פאַרכלינעט זיך פאַר נחת. דער מחבר שילדערט די קיבע-צערייען און די אַריינזאָגעכצן און אַריינזינגעכצן און די מלווה-מלכהם און די דיסקוסיעס וועגן די פאַרשי-דנסטע פּראָבלעמען און איבערהויפּט די דיסקוסיעס וועגן די דריי צענ-טערס „מאָסקווע, וואַרשע, ניו-יאָרק“. די דאָזיקע דיסקוסיע האָט זיך דעמאָלט איבערגעטראָגן אויך צו אונדז. היינט איז געבליבן איין ניו-יאָרק... און דער מחבר רעכנט אַוויס די אַלע, וואָס זענען אַריי-געפירט געוואָרן דורך טלאָמאַצקע 18 אין דער יידישער ליטעראַטור

און יידישער זשורנאַליסטיק. פאַראַן צווישן זיי גרויסע שרייבער, ווי באַשעוויס, אַהרן צייטלין, גראַדע, סוצקעווער, קולבאַק, ישראַל שטערן, עוזר וואַרשאַווסקי, שמעון האָראָנ-טשיק אא"וו.

צווישן די דראַמאַטישע מאָמענטן דערמאָנט דער מחבר ווי אזוי נאָמ-בערג האָט אַראָפּגעשלעפּט יצחק גרינבויען פון דער טריבונע, ווייל יענער האָט געשטימט קעגן יידיש אין פּוילישן סיים.

דער מחבר גיט איבער פּרטים וועגן דער גרינדונג פון פּראָפעסיאָ-נעלן זשורנאַליסטיק און שרייבער פאַראַיין אין יאָר 1922. אויך אָט דעם פאַראַיין האָט געגרינדעט נאָמ-בערג. דער דאָזיקער פאַראַיין האָט געדאַרפּט עפעס טון פאַר די אַר-בעטסלאָזע און דאָ איז געווען נוי-טיק מענטשלעכקייט און טאַקט און ביידע האָבן נישט געפּעלט. דער מחבר שילדערט פאַרשידענע פּאָלי-טישע אינטערווענצן און קאַמפּן און ער שילדערט דעם סעקרעטאַריאַט, וואָס מלך ראַוויטש האָט דערהויבן צו דער העכסטער מדרגה.

דער מחבר שילדערט אויך אַ באַל פון טלאָמאַצקע 13, צו וועלכן אַ קאַנאַנאָוויטש איז געקומען מיט אַ קאַטערינקע און מיט אַ פּויגל... דראַ-מאַטיש איז דער מאָמענט, ווען די נאַנצע יידישע פּרעסע אין לאַנד איז

דערשינען מיט א פראָטעסט־דעקלאַרציע קעגן דעם טײַט־אורטייל אויף דעם גערירטן יידן כאַסעלעוויטש, וואָס איז געווען געהתמעט פון דער „פאַראייניקונג פון די יידישע זשור־נאַליסטן אין פּוילן“. די דאָזיקע דעקלאַראַציע איז דערשינען אין אלע יידישע אויסגאַבעס פון לאַנד. די רעגירונג האָט אין א פּאָר שעה אַרום קאָנפּיסקירט די צייטונגען. איז דער־שינען א צווייטע אויפלאַגע מיט א ווייסן פּלעק, וואָס האָט גערעדט כמעט אַזוי פיל וויפּיל די דעקלאַראַציע שוואַרץ אויף ווייס.

„דער עפּילאָג איז אָנגעשריבן מיט זאַכלעכקייט פון א באַריכט. דעם 5טן סעפטעמבער 1939 האָט „טלאָ“ מאַצקע 13“ (וואָס האָט זיך שוין געפונען ערנעץ אנדערש) געעפנט צום לעצטן מאָל די טיר, בכדי צו אויפנעמען מיטגלידער און שטאַפּ געסט. היטלערס הילות זענען שוין אין יענעם פינפטן מלחמה־טאַג געווען טיף אַריינגעגראָבן אין פּוילן. דער מלוכה־פרעזידענט איז שוין גע־האַט אַוועק. מען האָט געפלאַנעוועט צו עוואַקואירן אלע זשורנאַליסטן און זייערע משפּחות, אָבער עס איז שוין געווען שפּעט. דער זשורנאַליסט אהרן איינהאַרן האָט געהייסן בלייבן. דער זקן ש. י. סטופניצקי האָט דערקלערט, אַז ער איז מיד און ער גייט, ער קען זייער פּרצוף נישט

אַנקוקן. ער איז געגאַנגען און נישט דערנאָנגען. עס האָבן זיך אָפּגעזאַנט צו פּאַרן הלל און אלחנן צייטלין, כלינאָוויטש, ערליך. סענאַלאָוויטש האָט דערקלערט, אַז ער וועט דאָ נישט איבערלעבן און געבעטן מען זאָל אים מיטנעמען. און דער מחבר פון אַט דעם בוך, א יונגער מענטש — דעמאָלט נאָך אַ יונגער מאַנטשיק — האָט סענאַלאָוויטשן אָפּגעטראָטן זיין פּלאַץ.

און אַט איז עלף אַזויגער ביי־נאַכט. דער מחבר, וואָס איז געווען סעקרעטאַר פון פּראָפּעסיאָנעלן פּאַר־איינ האָט אויסגעצאָלט יעדן מיט־גליד צו פּערציק דאָלער און פ. שוואַרץ, דעם פירער פון דער זשור־נאַליסטן־גרופּע, האָט ער מיט געגעבן בן טויזנט אמעריקאַנער דאָלער.

„עס געזענגט זיך מיט מיר — שרייבט ב. י. ר. — סענאַלאָוויטש. ער וויינט מיר אַרײַן אין אַקסל. כלי־פּעט אַרויס זיינע 57 יאָר, וואָס ער האָט ביז דעמאָלט אָפּגעלעבט און גייט אַוועק. עס געזענגט זיך שוואַל־בע, סטופניצקי, גאַטליב, וואַגמאַן. מען קושט זיך, מען וויינט, מען ווינטשט זיך אַ „ווידערזען“. און ביסלעכווייז, אינציקווייז, מיט די רענצלעך אין די הענט. גייט מען אַרויס פון „טלאָמאַצקע 13“, אַ גאַנג אַזא ווי מען וואָלט אַרויסגע־טראָגן אַ טייטן. אַ גאַנג — ווי נאָך

א לוויה. ארום האלבער נאכט האָט זיך די טיר פון טלאָמאצקע 13 גע- שלאָסן, פארמאכט זיך, כדי קיינמאָל זיך שוין מער צוריק נישט צו עפע- נען. דאָס איז געווען דער לעצטער טאָג פון טלאָמאצקע 13".
...לייענסט איבער דאָס גאנצע בוך אין איין אָטעם, אייניקע קאפיטלען לייענסטו ווידער און ווידער אַמאָל.

— איז עס אַ נעקראָלאָג?
— יא, עס איז אַ נעקראָלאָג אויך. אָבער מער פון אַלץ איז עס אַ פאָרטרעט. ערטערווייז אַ פאָטאָגראַ- פיע און ערטערווייז טאקע אַ קונסט- בילד. און דו פילסט, אז דער מחבר האָט היפש געהאַלפן, אז טלאָמאצקע 13 זאָל נישט זיין טויט, נאָר זאָל בלייבן לעבעדיק.

פנחס ביזבערג שרייבט וועגן יאנוש קארטשאקס בוך „משהלעד, יאָסעלעד, ישראליקלעד" („די נייע צייט", בוענאָס איירעס, 23 מער יוני 1950):

נישט אזוי סײַן הייליקער ווי איי- גער פון די גרעסטע הומאַניסטן פון יאנוש קארטשאק

נאָר געווען אַ גוטינקער יאנוש קאָר- טשאק, וואָס האָט געגלויבט באמונה שלימה אז:
„די גרויסע, גוטע זון פון פוילישן דאָרף קוקט אַראָפּ אויף דעם לאַנגן שנור קינדער מיט אַ מילדן שמייכל. זי הערט זיך איין אין זייער געזאנג און נישט פרעגנדיק ווער זיי זענען און פון וואָס זיי קומען — גלעט זי און רויט'ט מיט אירע גאָלדענע שטראַלן..."

מענטשן האָבן דאָן געגלויבט אין הומאַניזם, אין גוטסקייט. נ'אוודאי: איין זון, איין הימל, איין סאָסנע- וואַלד, איין ערד. און אויב ס'איז נישט אינגאַנצן אזוי בשורה, די מענטשן זענען צוביסלעך רשעותדיק טאָ מוז מען זיי אויסבעסערן, אָנ- הייבן מוז מען פון די קינדער, אויס-

משהלעד יאסעלעד ישראליקלעד

אונדזער דור איז דער פארפרעמד- טער דאָקטער הענריק גאָלדשמירט

רייכן; איינס — דאָס איז דאָס קע-
ניגרייך פון פריילעכע שפילן; פון
רייכע סאַלאַנגען און פון טייערע
קליידער, דאָרטן זענען פרינצן אַזעל-
כע, וואָס זענען פון דור-דרות גע-
ווען רייך, וואָס האָבן צום פריילעכ-
סטן געלאַכט און צום ווייניקסטן
געאַרבעט.

און יאָנוש קאָרטשאַק האָט אויך
געקענט דעם יהוּס-בריוו פון נויט,
פון האָראַוואַניע:

„פאַראַן אָבער, אויך אַ צווייט
קעניגרייך — אַ גרויס קעניגרייך
פון זאָרג, פון הונגער און פון שווע-
רע אַרבעט. די פרינצן פון דאָזיקן
קעניגרייך ווייסן שוין פון קינדוויי-
זן, ווי טייער עס קאָסט אַ פונט
ברויט; זיי גייען אום מיט די יינד-
גערע שוועסטער און ברודער און
אַרבעטן שווער און ביטער צוזאַמען
מיט טאַטע-מאַמע.“

ער האָט אַלץ געוואוסט און דאָך
געגלויבט אין כוח פון אומשטענדן
צו איבערדערציען מענטשן. ער האָט
דערפאַר געשריבן זיינע ווונדערלעך
גלויביקע ביכער און איינס פון זיי-
נע שענסטע ביכער איז דאָס בוך
„משחלעך, יאַסעלעך, ישראלילעך.“
אייגנטלעך נאָר אַ שילדערונג ווי
אַזוי קינדער פאַרברענגען זייערע
וואַקאַציעס אין אַ פּוילישן דאָרף.
אָבער דאָס איז אַזוי קאָנצענטרירט
קלוג געשריבן, אַז דאָס קען ווערן

זעטן די קראַפּיווע פון מענטש-
לעכע הערצער דורך גוטסקייט; וואָס
איז דען אַן אונטערשיד פון די
משחלעך, יאַסעלעך און ישראלילעך-
לעך פון די פראַנעקלעך, יוזשעקלעך
און העניקלעך, אַלץ איינס קינדער.
דאָס פּוילישע גרויע וואָרט „סמוט-
נאָ“ איז אויף יידיש אויך „סמוט-
נע“. און דאָס פּידעלע זינגט פאַר
אַלעמען גלייך.

איז געווען אַ ווונדערלעכער יא-
נוש קאָרטשאַק. אין וואַרשעווער
אַרעמקייט האָט ער געשטמט ווי דער
„טאַטע פון די יתומים“, דער טאַ-
טע פון דעם בלייבן בלאַסן קינד; ער
האָט געיעט ווילדע גראַזן פון מענ-
טשנס הערצער, געזויט גוטסקייט
אויף רעכטס און לינקס, און ווי אַ
לעגענדע איז ער געווען. און ער
האָט זיך אידענטיפיצירט מיט דער
קינדערישער ריינער וועלט און ווי
אַן אַרעאָל פון הייליקייט איז אויפ-
געגאַנגען אַרום אים.

איינער פון די גרעסטע און טיפ-
זיניקסטע דערציער, איינער פון די
זעגנאוויסטרעטער פון די פאַרפלאַנט-
טערטע וועגן פון דער פּעדאַגאָגיק —
האָט יאָנוש קאָרטשאַק אַלץ אַזוי
סימפּליפּיצירט. מ'קען שאַפן אַ בע-
סערן מענטשן. ער האָט זיך נישט
געשאַפן קיין שום אילוזיעס, ער
האָט געוואוסט אַז:
„פאַראַן אין לעבן צוויי קעניג-“

דאָס קלאַסישע בוך פון אַ קינדער־
 דערציאונג. אויפן הינטערגרונד פון
 אַ קינדער־זומער־קאַלאַניע ווערן
 פראַקטיש אָנגעווענדט די סאַמע
 בעסטע און נייסטע טעאָריעס פון
 קינדער־פּעדאַגאָגיע. אומבאַמערקט
 אָן שווערע פּאַך דעפיניציעס, לערנט
 מען דאָ אָן אַ שיעור כללים פון קינד־
 דישע באַזונדערקייטן, אופנים ווי
 אזוי אַרײַנצודרינגען אין קינדערישן
 וועזן, אים בעסער מאַכן, אויסקאַרע־
 גירן אפילו איינגעבוירענע חסרונות,
 דערוועקן די איינגליבע, די אייגענע
 חשיבות, אַנטוויקלען דאָס גוטע.

יידישע קינדער אויף אַ פּוילישן
 דאַרף, יידישע קינדער פון גרעסטן
 דלות, אַטעמען איין די געזונטע
 זשיוויצע־לופט פון די סאַסנע וועל־
 דער:

„פּוילישער פּויער! קוק זיך נאָר
 צו בעסער צו די דאָזיקע יינגלעך,
 צו בעסער צו די דאָזיקע יינגלעך,
 דאָס זענען דאָך נאָר קיין קינדער
 נישט, דאָס זענען דאָך יידישע
 „ממזרים“. אין שטאָט לאָזט מען
 זיי נישט אַרײַן אין קיין שום גאַרטן,
 אין שטאָט טרייבט זיי דער פּורמאַן
 אַראָפּ פון דער גאַס מיט דער בייטש,
 דער שפּאַציר־גייער שטופט זיי
 אַראָפּ פון טראַטואַר, און דער
 סטרוזש טרייבט זיי אַרויס פון הויף
 מיטן בעזים. דאָס זענען דאָך קיין
 קינדער נישט, דאָס זענען דאָך נישט

מער ווי „מאַשקעס“. ווי קומט עס,
 וואָס די טרייבסט זיי נישט אַוועק,
 פון דער ווערבע ביים וועג, וווּ זיי
 האָבן זיך אויסגעזעצט?“

עס איז געווען לאַנג־לאַנג פאַרן
 ברוינעם מכול. די יידישע קינדער
 און בתוכם דאָס גרויסע דערוואַקסע־
 נע קינד יאַנוש קאַרטשאַק האָבן
 נאָך נישט געאַנט אויף וואָס ס'איז
 פּעאיק מאַטשעק און קינדער האָבן
 נאָך שפּאַצירט אין וועג אַרײַן: צו
 דער זון!

און שפּעטער האָבן זיי שפּאַצירט,
 אוי וויי, אין די לאַסטוועגענער צו
 די גאַזקאַמערן, — און די מאַטש־
 קעס האָבן געהאַלפּן פּריצן...

און מיר לייענען דאָ די הומאַ־
 ניסטישע רייד פון יאַנוש קאַרטשאַק,
 דעם קרוש, וועמען ס'האַט פאַראַיי־
 ביקט אין יידיש אָן אַנדערער קרוש
 — יהושע פּערלע, דער גרויסער
 קרעפטיקער יידישער ראַמאַנען־
 שרייבער. דאָס בוך „משחלעך, יאָ־
 סעלעך, ישראל־קלעך“ גייט אַרײַן
 אין דער קאַטעגאָריע פון הייליקע
 ספרים צוליב זיין גרויסער עטיר־
 שער ווערטיקייט. דערפאַר זענען
 באַרעכטיקט די דריי הקדמות, פון
 זיי די וואָגיקסטע מאַרק טורקאָווס,
 וואָס גיט אונדז אַ פּרטימדיקע שיל־
 דערונג פונעם מהות פון דעם היי־
 ליקן הומאַניסט, און נישט בלויז
 שיל־דערונג. עס איז אַ מאַנאָגראַפֿיע

אלע שטאנדפונקטן. די שול־צענטראל־ לעם ווי אויך די שול־פארזאמלונג־ גען, און לערערס וואָלטן געדארפט באַנוצן „משהלעך, יאָסעלעך, ישׁ־ ראַליקלעך“ ווי אַ היִלפֿס־לייענבוך. עס איז פון דעם מין ביכער, וואָס פאַרדינען עטלעכע אויפֿלאַגעס, ווען ביי אונדז זאָל זיין אַלץ נאָרמאַל.

וועגן יאנוש קארטשאק, דאָקומענט־ טאָריש באַגרינדעט. זי אַנטהאַלט נייע איינזעל־הייטן און ס'איז פאַראַן פּלאַץ פאַר נאָך אַן אויסשעפּלעכער אַרבעט וועגן דעם קדוש. עס איז איבעריק צו זאָגן, אַז דאָס בוך איז דער ריכטיקסטער לייענ־ שטאַף פאַר אַלע קלאַסן־שולן, פון

י. לוז שרייבט וועגן יואל מאסטבוים „מיינע שטורמישע יאָרן“ („לעצטע נייעס“, תל אביב, 21סטער דעצעמבער 1950):

שטאַף. לעוו טאַלסמאַי האָט אַ סך ביכער, וואָס זענען באַזירט אויף זכרונות, אָבער דאָס זענען ליטעראַ־ טור־פּערל, וואָס די צייט האָט נישט אויף זיין קיין שליטה.

צוויי טיפן זכרונות־פאַרצייכענונג־ גען זענען פאַראַן: איין טיפ, וואָס ווערט געשריבן אין טיפן עלטער, ווי

יואל מאסטבוים

**כּוּיִנְכּוּ
נַיִפִּיר־כּוּיִנְכּוּ
הַבָּרֵךְ**

יואל מאסטבוים „מיינע שטור־ מישע יאָרן“ געהערט צום צווייטן טיפ. ווען דער מחבר זאָל נישט אָנ־ מערקן, אַז דאָס זענען זכרונות, וואָלט דאָס נאָרוואָס דערשינענע בוך זיינס אָנגעזאָגט, אַז יואל מאַסט־ בוים שרייבט אַן עפּאָפּע און דער באַנד „שמחה גלעזער“ איז דאָס ער־ שטע בוך פון דער עפּאָפּע.

אַ כּראַניק פון אַ פאַרגאַנגען לעבן, און דער צווייטער טיפ — אַ שע־ פּערישער, ווען דאָס דורכגעלעכטע ווערט פאַרוואַנדלט אין ליטעראַרישן

נישטאָ. מאַסטבוים ברענגט די דאָ-
זיקע וועלט צוריק צום לעבן. די טיפן
און די סיטואַציעס זענען אַזעלכע
לעבעדיקע, אַז איר פילט זייער ריח,
ווי מען פילט דעם ריח פון פריש-
אויפגעאַקערטער ערד. אפילו דאָס
וואָס מאַסטבוים איילט זיך אין דעם
בוך און היפערט איבער גאַנצע שטי-
קער לעבן איז מער כאַראַקטעריסטיש
פאַר אַ בעלעטריסטיש בוך אידער
פאַר אַפּגעקילטע זכרונות.

דורך די 170 זייטלעך פון דעם
בוך גייען אַדורך אַ גאַלעריע טיפן
און אַ שלל מיט סיטואַציעס, וואָס
וואָלט געסטאַיעט אויף צען בענ-
דער. דו פילסט, אַז ביים שרייבן
איז דער מחבר פאַרגאַסן געוואָרן
מיט אַזאַ פאַרבנדייכקייט, אַז ער
איז נישט אומשטאַנד געווען זיך
אַפּצושטעלן אויף פרטים, וואָס
וואָלטן פון דעם בוך געמאַכט אַן
עפּאַפּע.

שמחה גלעזער איז מער ווי אַ
טיפ פאַר זכרונות, דאָס איז אַ
קוואַל פאַר יעדן שרייבער, אַ זעלט-
זאַמער קוואַל פאַר אַ גרויס ווערק.
און מינדל, דאָס איז אַ יידישע
אַנאַ קאַרענינאַ, וועגן וועלכער
מאַסטבוים פאַרשווייגט מער ווי ער
דערציילט. אפילו דאָס ווינציקע
וואָס ער דערציילט יאָ וועגן איר
איז אַזוי שטאַרק און מיט אַזוי
פיל דינאַמיק, אַז די ראַמען פון

דעם בוך ווערן פשוט צעשפאַרט.
בלויז מאַסטבוים שטוב, זיין
צעבונטעוועט-אַנאַרכיסטישער פאַר-
טער, זיינע רעוואָלוציאַנערע שוועס-
טער אין דער ראַם פון די ראַמאַנט-
טישע רעוואָלוציאַנערע יאָרן — איז
אַ בוך פאַר זיך. און דאַן קומט
דאָס בוך פון יואל מאַסטבוים מי-
ליטערדינסט. ערגעצוווייט קומט
פאַר די רוסיש-יאפּאַנישע מלחמה.
אין הינטערלאַנד גייט אָן אַ רע-
וואָלוציאַנערע באַוועגונג, וואָס
רייסט זיך אַריין אין די רייען פון
די רוסישע אָפיצירן און אַט אויף
דער פּאַן לעבט איבער מאַסטבוים
שטורמישע חדשים. דאָס זענען קאַ-
פיטלען פון גוואַלדיקער שפּאַנונג,
אַבער דער מחבר צעשטורעמט אין
דעם בוך די חדשים און גיט אונדז
בלויז פּראַגמענטן, אַנדרייטונגען,
וואָס זענען נישט מער ווי עפיזאָדן
טאַקע פון אַ שטורעם.

מיר האָבן דאָ בלויז באַרירט עט-
לעכע פּראַגמענטן פון בוך, כדי צו
באַווייזן, אַז די 170 זייטלעך זע-
נען אַ קינסטלערישער קיצור פון
אַן עפּאַפּע.

און פונקט ווי דאָס בוך איז גע-
שריבן אַזוי אויך לייענט זיך עס.
מען לייענט נישט. נאָר מען שליינגט
דאָס בוך און מען בלייבט דורשטיק
און מיט אַ טענה צום מחבר פאַר-
וואָס ער האָט אונדז נישט דער-

בוך צעטרענצלט א פארמעגן פון דערציילערישן שטאף, סיטואציעס, דראמעס.

פון דעם וואָלט מען געקענט לערן נען, אז מאַסטבוים איז נאָך ווייט פון דעם עלטער ער זאָל שרייבן זכרונות, דאָס האָט ער בלויז אָנגע-וואָרפן אַ קינסטלערישע ראָם פאַר אַ גרויס ווערק, צו וועלכן ער וועט נאָך צוריקקומען. דערווייל האָט ער געוואָלט דעם ליינער אַריינפירן אין זיין שאַץ-צימער און פאַרבלייפן-דיק ווייזן אים זיינע גאַלערע-אוצ-רות.

דאָס בוך לייננט זיך מיט אוי-סערגעווענלעכן אינטערעס.

צײַלט מער, וועגן אַלץ מער: וועגן זיין לעבן אין מיליטער, וועגן די יידישע וואַנדער-טרופעס, וועגן די רעוואָלוציאָנערן מיט זייערע סודות, פאַרוואָס דערציילט ער אונדז אזוי ווייניק וועגן מינדלען און טאַקע אויך וועגן שמחה גלעזער.

נאַטירלעך איז צימצום אַ קינסט-לערישע מעלה. מען מוז נישט דעם ליינער דערציילן אַלץ. זאָל אויך דער ליינער מיטשאַפן, זאָל ער זיך אַליין מאַכן זיינע בילדער פון דער געדיכטער פאַלעטע פאַרבן. אָבער מאַסטבוים צימצום אין דעם בוך דערגייט שוין ביז קינסטלערישער אַכזריות. מאַסטבוים האָט אין דעם

ב. צאנזין שרייבט וועגן י. פערלאָווס ראָמאַן „די מענטשן פון עקוואָדור 1947“ („לעצטע נייעס“, תל-אביב, פעברואַר 1950):

יצחק פערלאָוו איז אַליין געווען איינער פון די „פאַסאַזשירן“ פון יעדער העלדישער שיף „עקוואָדור 1947“ וואָס האָט אויפגערודערט די וועלט און אַ ריר געטון דאָס פאַר-שלאַפענע געוויסן פון דער וועלט. אויף דער שיף איז ער נישט געווען קיין צושויער, נאָר אַן אַנטיילנעמער אין דער אַפערע. ער האָט געזען די מענטשן פון דער נאָענט, זייער עליה און ירידה, זייער העלדישקייט און זייער שפלות. איז נאָך פאַר

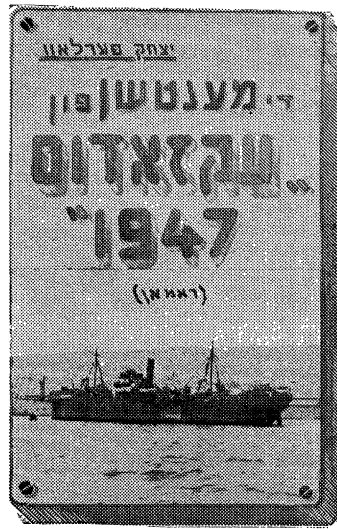
ס'איז נישט קיין לייכטע אויפ-גאַבע פאַר אַ שרייבער אַנצושרייבן אַ ראָמאַן וועגן אַן עפאָפּייע, וואָס האָט זיך נאָרוואָס אָפגעשפילט. אַ ראָמאַן האָט ליב, אַז דער שטאָף זאָל זיך אַ געוויסע צייט קעלטערן, ווי וויין, ער זאָל אָננעמען דעם געד-שמאַק פון אַ געוויסער ראָמאַנטיק. די צייט זאָל אים צודעקן מיט אַ פאַטינע און ערשט דעמאָלט נעמט דער שריפטשטעלער דעם שטאָף אין פורעמט אים אין אַ ראָמאַן.

„עקזאָדום 1947“, די געשיכטע פון דער שיה, די מיטאָרבעטער, די הגנה־מענטשן אויף דער וועלט און אויף דער שיה. די רייזע אויפן ים, די ברעגעס פון ארץ־ישׂראל, די וואַנד דערונגען פון דעם שווימענדיקן קאַנצענטראַציע־לאַגער איבער איי־ראַפּעאישע פּאַרטן — אַ קאַלידאָס־קאַפּ פון אויפֿטרייס־לענדיקע געשע־ענישן און בילדער.

כאַטש דאָס קאַפיטל איז אונדז באַקאַנט פון באַשרייבונגען, פון באַריכטן אין דער פּרעסע, דעקט פאַר אונדז אויף פּערלאָוו אינגאַנצן נייע זאַכן. אומבאַקאַנטע דעם בריי־טן עולם. דער עיקר: פּערלאָוו פירט אונדז אַריין אין דער נשמה פון די מענטשן, סיי די מעפּילים, און סיי די הגנה־מענטשן אויף דער שיה. ער דערציילט אונדז וועגן דעם גרוי־ען לעבן אויף דער שיה און ראַמאַנט טיזירט נישט. די ווירקלעכקייט איז פאַר זיך אַליין אינטערעסאַנט און באַלערנדיק, צוויי וויכטיקע מאָמענטן אין יעדער שאַפונג.

מען קען נישט זאָגן, אז פּערלאָווס בוך איז אַ ראַמאַן אין פּולן זין פון דעם וואָרט. דער מאַטעריאַל איז צו רייך, ער זאָל זיך לאָזן ראַמאַניס־טיש אַנטוויקלען אויף אַ שטח פון 430 זייטן. דאָס בוך איז גיכער אַ קינסטלערישער רעד פאַרטאַזש, וואָס כּדי אונדז

פּערלאָוו פיל שווערער צו וואַרטן ביז דער שטאַף וועט זיך אויסקל־טערן און ער האָט גוט געטאָן, וואָס האָט פון דעם הייסן מאַטעריאַל אויסגעפורעמט אַ ראַמאַן.

דאָס בוך „די מענטשן פון עק־זאָדום 1947“ הייבט זיך אָן ווי אַ ראַמאַן. עס איז דאָ אַ „מאָדערנע קאַנווע“ פון פּליטים־לעבן — אַ יונגע עלנדע פרוי האָט תּהונה מיט אַ פיל עלטערן פון איר מאַן, וואָס האָט אַ דערוואַקסענע טאָכטער אא”וו. אָבער נאָך צוואַנציק זייט־לעך, טרעט אָפּ דער ראַמאַן דאָס אָרט פאַר דער גרויסער לייוונט

בולטער צו מאכן די געשעענישן
גיט ער צו די בילדער א בעלעטריס-
טישן, דערציילערישן כאראקטער.
און מיט דעם האָט פּערלאָוו אויפֿ-
געטון א גרויסע זאך.
דאָס בוך לייענט זיך אינטערע-
סאַנט, פאַרכאַפּנדיק. די שפּראַך איז
א פּליסיקע, נישט איבערלאָדן מיט
שילדערונגען און דיגרעסיעס. יצחק
פּערלאָוו קאַרגט צייט און ווערטער,
ער דייט נאָר אָן, גיט א בילד און
אין סך-הכל באַקומט זיך א גוט בוך
פון דער גרויסער קעמפּערישער עפּאָ-
זייע „עקזאָדוס 1947“.

Este libro se terminó de imprimir
el día treinta de Diciembre de 1950
Año del Libertador Gral San Martín
en los Tall. Gráficos de Zlotoporo Hnos.
G a s c ó n 1 2 3 1 — Buenos Aires

